

Judita Šalgo

Edicija/ **Dirty Books**

Izdanje priredio za štampu/ **Zoran Mirković**

Urednik edicije/ **Jovan Gvero**

Urednik izdanja/ **Centar za nove medije_kuda.org**

Izdavač/ **Studentski kulturni centar, Novi Sad**

Za izdavača/ **Jovan Gvero**, direktor SKC, Novi Sad

Fotografije/ **Milenko Bajić Miba, Zoran Mirković, Arhiva TV Beograda** (obrada M. Dragin)

Lektura i korektura/ **Marijana Kukić**

Grafičko oblikovanje/ **Bogdanka Poznanović, Miroslav Dragin i kuda.org**

Prelom/ Miroslav Dragin

Naslovna strana/ Bogdanka Poznanović

Štampa/ **Konstanta**, Novi Sad

Tiraž/ 500

ISBN

Publikacija je objavljena u okviru dugoročnog projekta "Trajni čas umetnosti" koji je posvećen istraživanju društvenih i političkih implikacija neoavangardnog pokreta 1960-ih i 1970-ih godina u Novom Sadu i Vojvodini. Projekat je 2005. godine pokrenuo Centar za nove medije_kuda.org, Novi Sad.

Knjiga je objavljena pod **Creative Commons** licencom. Naziv licence: **Attribution-NonCommercial-ShareAlike 3.0**
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0>

Studentski kulturni centar, Novi Sad
Dr. Ilije Đuričića 3
Novi Sad, Srbija
Tel: 021 6350579
www.skcn.org.yu
skcn@sezampro.yu

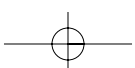
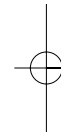
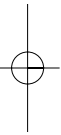

Centar za nove medije_kuda.org
Braće Mogin 2
Novi Sad, Srbija
Tel: 021 512227
www.kuda.org
office@kuda.org

judita šalgo

HRONIKA

DIRTY
books

JUDITA - jedna nedovršena priča

Mislite o meni. Makar samo mislite.

Kada biste ipak u sebi mene opisali, vaš opis bi možda otprilike izgledao ovako:

Judita je visoka, snažna žena, srazmerno uskih ramena i dugačkog struka, ali jakih bokova i čvrstih, malo stubastih nogu. Glava joj je, moglo bi se reći, sitna spram tela, ali crne, okrugle oči asimetričnih zenica, uvek napola prikrivene mesnatim kopcima, čine je monumentalnom; nos je uzak i nešto duži, pri vrhu svinut naniže a tamno riđa, gotovo crna, čvrsta sitnokovrdžava kosa se roguši na glavi, čelu i slepoočnicama - hrpa zamršene neodržavane kose nalik na rodino gnezdo.

Judita je žena izrazite pokretljivosti, druželjubiva, glave pune raznoraznih nauma od kojih odustaje s istom lakoćom s kojom joj oni padaju na pamet. Odlučna i nepromišljena istovremeno, ali ne tvrdoglava u odlučnosti i ne sasvim neodgovorna u nepromišljenosti, ona ostavlja utisak korisne, preduzimljive i hrabre žene.

Ona ne krije svoju strasnu prirodu, ali ne krije ni to da je izvesna doza agresije prema suprotnom polu – upravo ono što njenu ljubav, strast prema muškarcu, čini osobito trajnom, uvek svežom. Ona se većito obnavlja iz te tamne ali beskrajno duge, agresivne crte karaktera koja je povezuje sa istorijskim biblijskim korenom, prauzorom.

Takav opis ne bi odgovarao predmetu, meni. Znači on bi me promašio. Ja bih takvim vašim opisom bila promašena. Promašen cilj nije više cilj. Promašen život nije nikakav život, promašen muškarac (žena) nije nikakav muškarac (žena).

Ili bih vam poverovala na reč? Možda sam uistinu takva kakvom ste me opisali. Možda moj sadašnji izgled vara?

Možda bi apokrifni lik bio bliže istini?

Ko bi svedočio o meni? Ko me poznaje bolje od mogega muža?

Pozovite ga da svedoči.

U apokrifnoj biblijskoj Knjizi o Juditi, odvažnoj udovici koja je na prevaru dospela u ložnicu neprijateljskog vojskovođe Holoferna, odsekla mu glavu i tako izbacila od propasti svoje sugrađane, žitelje Betulije i drugih jevrejskih gradova, jedva da ima pomena o njenom pokojnom mužu Manašeu. U 2. i 3. stihu 8. poglavlja kaže se, sasvim kratko, da je Manašea udarila sunčanica dok je na polju nadgledao ljude koji su vezivali snopove ječma i da je potom umro, nakon čega je sahranjen u Betuliji. Više nego o Manašeu samom, znamo o Juditinoj žalosti. Već u sledećem stihu prelazi se na opis korote i posta, i još se nabraja bogatstvo koje je ugledni žitelj Betulije ostavio svojoj ženi: zlato, srebro, kuće, sluge i sluškinje, stoka i zemlja. Znamo da je Judita, do samog trenutka koji će je načiniti slavnom, u žalosti za mužem provela tačno tri godine i četiri meseca. Ona je već u kostreti

od ciliške kože u strogom udovičkom postu. Muževljeva smrt je daleka, izbledela, gotovo zaboravljena a opasnost od Nabukodonosorovih ratnika predvođenih Holofernom tako bliska i neposredna da se i manje pažljivom čitaocu čini da kostret i post manje podsećaju na ono što je bilo, na pokojnog muža, a znatno više na neprijatelja koji opседа grad, i da je taj čin isposništva asketska priprema za herojski čin, za neverovatni obrt, rečju – čudo: ubistvo. Juditina stroga žalost za mužem, "3 godine i 4 meseca u odricanju, u crnoj kostreti od crne ciliške kože i udovičkom postu", jedva da se odnosi na Manašea, već je to isposništvo, patnja, pred velikim obrtom, pred čudom, mističkim činom, ubistvom.

Dakle, post i korota se ne odnose na pokojnika, već na buduću žrtvu. Kao da je Manaše živeo i umro samo da bi njegova udovica sabrala u sebi dovoljno gorčine, odricanja, osvetoljublja i samozaborava za ubistvo koje je bilo pred njom i koje joj je bilo pisano. Manaše i njegova smrt su samo izgovor za godine Juditinog odricanja koje prethode i moraju da prethode velikom, presudnom i mitotvornom istorijskom činu.

Po izvesnim nagoveštajima može se pretpostaviti da je Manaše nekada, u ranijim verzijama, bio prisutniji u Knjizi o Juditi. Ne, nikada on nije bio živi lik, ali je iz nekih razloga s vremenom bledeo. Postepeno prečutkivan, zaboravljan i sahranjen. Kao da *Knjiga o Juditi* hoće postepeno da se oslobodi Manašea, nepoželjnog svedoka. Našavši se između svog mrtvog muža i potencijalno mrtvog neprijatelja, Judita je morala da se opredeli. Oni su međusobno povezani i uslovljeni više nego što to njoj odgovara, što je prikladno. Manaše je umro od sunčanice da bi Holoferno mogao biti ubijen. I, u izvesnom smislu, obrnuto: Holoferno je ubijen da bi istina o Manašeovoj smrti mogla počivati u senci njegove.

Šta pokušavam da kažem? Da bi Manaše bio svakako uklonjen, Manašeu nije bilo spasa. Zbog interesa priče. Onaj ko ne živi u priči, jedva da ima pravo i na običan život. Judita, junakinja koja odseca glavu neprijateljskom vojskovođi, morala je da bude udovica. Zašto je Judita morala da bude udovica? Manaše se dugo opirao svojoj ulozi, želeo je da živi, da svoj život provede sa Juditom, časnom i poštovanom suprugom.

U izvesnom smislu priča je mogla i bez pokojnog Manašea, priča bi čekala, recimo, muža u tom i tom mesecu opsade; sabijeni među zidovima grada, stanovnici Betulije, pošto se nisu pokorili Holofernu, užasnuti iščekuju napad, propast. Devojka, pastirica Judita, slična svojoj dalekoj pretkinji Raheli u času kada je ova upoznala svog suđenog Jakova, kako ju je opisao Tomas Man u romanu *Josip i njegova braća*, neočekivano, nepromišljeno, iz akta krajnjeg neiskustva, lude hrabrosti i mladalačkog fanatizma, terorističke poistovećenosti, odlučuje da se uputi u neprijateljevu ložnicu. Ali ne, tako priča nije komponovana. Starešine, građani i porodice plemena ne bi odobrili taj samoubilački teroristički akt. Judita nije bila u naručju neprijatelja, u smrt se ne šalju devojke. Jevrejska povest pripada udatim ženama, pomalo naložnicama i najviše udovicama. Ne samo da su za sobom imale iskustvo braka i moguća neverstva, već su po drevnom amoreskom zakonu kao device morale 7 dana provesti pred vratima hrama, dajući se svakom strancu koji ih poželi. Holofern, dakle, nije bio ni drugi, možda ni nepoznat. Mnogi ratovi su vođeni da bi se dobile žene koje su u nekoj davnoj, miroljubivoj poseti bile primećene.

Judita nije mogla da bude pastirica, hrabra devojka. S blistavim crnim očima svakako

je slična Raheli kakvu Tomas Man zatiče na studencu nadomak Harana u času kada dogoni stoku na pojilo. Jer koji bi se od starešina i stražara opkoljenog judejskog grada usudio da pusti devojku, dopustio da judejska, jevrejska devojka obučena i svečano iskićena za ovu priliku, devojka sa sluškinjom, izađe iz grada sa nejasnim obećanjima, uputi se neprijateljskom taboru? Takva priča nije moguća. Judejska tradicija ne zna za žrtvu Amazonke, Dijane, Sirene, pa ni Jovanke Orleanke. Ne zna za nevine bojovnice niti devičanske žrtve. Jevrejsku tradiciju, istoriju i legendu su gradile mahom pomirljive, ispravne, doduše vatrene i odane, pomalo mlade, lukave udovice. U toj tradiciji nema histeričnih devica poput predbiblijske Anaf, koje nepromišljeno hrle u pogibeljno naručje neprijatelja. Ruta, ambiciozna, zapravo pristrasna Rebeka, Sara, Tamara i, razume se, samopregorna Judita bile su udovice; čak su i proročice poput Ane i Mirijam bile udovice. Istorija nije histerična, devičanska samožrtvujuća avantura sa neizvesnim ishodom, već promišljen poredak isplativog rizika. Mrtvi Manaše je trebalo da bude tek garant takvog zdravog kontinuiteta, poštovanja običaja i zakona. On će potvrditi da spasiteljica (spisateljica!) pripada toj, ozbiljnoj, poverenja dostojnoj kategoriji. Manaše je umro da bi herojsko delo moglo da bude ostvareno, da bi istorija mogla da ustupi mesto legendi.

Manaše je dakle u toj priči bio potreban samo da bi, već mrtav, posvedočio, jemčio da je Judita jedna zrela ličnost, ozbiljna žena koja je upoznala muškarca, iskusna, lukava, promišljena, odlučna, hrabra, žena čiji je poduhvat veoma rizičan, ne samo za nju, već i čitavu zajednicu, a ipak dostojan poverenja. U svakom slučaju, udovica rizikuje neuporedivo manje nego devica. Najmanje uverljivo mesto u čitavom tekstu Judite jeste ono gde se u jednoj rečenici pokušava otkloniti sumnja u Juditin moral. Struktura priče je insinucija o predbračnom sakralnom podavanju. Rečenice o smrti, stidljive konstatacije, svedoče o uzdržanosti i nečistoj savesti opisivača, pisca, za razliku od bogatih, detaljnih opisa nakon gozbe. Posle gozbe - "Juditu ostaviše samu u šatoru. Holoferno je pao, jer ga vino beše potpuno savladalo". No, ako se i uoči da se ova rodoljubiva, ritualna dekapitacija dogodila drugačije, ako Holoferno nije odmah zaspao, već je, makar i pijan, zakratko, traljavo, bahato, obležao požrtvovanu udovicu-junakinju, tradicija neće zavirivati između redova.

Mrtvi Manaše dakle kaže: moja me je udovica najdublje ožalila. Ona nije u ovu avanturu neizvesnog ishoda ušla iz požude, čak ni sa potajnom nadom u zabranjenu nasladu, erotski rizik. Njene su namere nesebične, čiste i uzvišene. Ako joj već nije bilo dato da spase muževljeve, moj život, koji mi Bog uze, krenula je da po cenu svog vlastitog spase grad Betuliju i s njim zajedno plemena Izrailjeva po gradovima i selima judejskim, napaćenim, izgladnelim. Umro sam, kaže on dalje, da bi ona mogla da izvede svoj čin, uđe u tabor neprijateljskog vojskovođe, da bi nakon herojskog čina i decenija časnog usamljeničkog života dočekala svojih 105 godina u "pećini Manaše, muža njezina" .

A ko se pobrinuo za Manašeovu smrt? Bog, taj dalekovidni scenarista biblijske sage, sapunske opere, i sama Manašeova žena, Judita, koja je poverovala u moć legende i odlučila da s božjom pomoći sama režira, piše/stvara istoriju, krvavu istorijsku dramu. Priča "Judita i Holoferno" pripada sferi umetnosti – prava istorijska priča koja se dogodila zove se "Judita i Manaše". To je priča o jednoj lepoj, slavoljubivoj, žudnoj i nezasitnoj ženi, koja je odlučila da ukloni svog muža da bi ušla u istoriju, da bi izmišljenim junaštvom, poduhvatom, ušla u legendu, umetnost, u večnost.

Zar biblijski pripovedač misli da uveri stotine generacija koje slede da je Judita ubila svoga muža Manašea samo da bi se tri godine kasnije upustila u rizičnu, po moral i život, avanturu sa tuđinskim vojskovođom Holofernom i ponela slavu prvog glavoseče među ženama? Ne. Judita je *ubila muža*, napojila ga ožednelog jakim prevrelim pivom i ostavila suncem omamljenog iz razloga koje Biblija pokušava da prećuti, sakrije, jer ih sama ne razume. Bolje reći htela je da raštrkane, izmešane razloge sakrije u nekim od biblijskih priča, zataška, pokopa u jednom broju drugih.

U pećinskom grobu nadomak izmišljenog grada Betulije počiva tajna Manašeove smrti.

Biblijski pripovedač je gurnuo u senku, ubio Manašea. Pismeno čovečanstvo ga je zaboravilo.

Legenda je bila na strani biblijske Judite. Možda će istorija biti na strani Manašea? On je stajao na putu Juditine slave, ubila ga je iz žudnje za veličinom, za sledećim ubistvom koje će je načiniti velikom. Moralna i književna obaveza svih potonjih Judita je da, koliko mogu, razgrnu mrak nad njim, da skinu mrlju bezlične i nezaslužene smrti sa Manašeovog obraza i preuzmu na sebe deo krivice – i deo slave, zasluge.

Judita Holofernu: "Hoću, pit ću, gospodar, jer osećam da je danas moj život tako veliki kako nije bio nikada od mog rođenja". U tom geografsko-hronološko-moralnom metežu, njen se, do tada običan ženski život, nesrazmerno i bezrazložno najednom uvećava kao ogromna senka, kao bolesna izraslina. Ova priča o dezorijentaciji, metežu, propasti srazmera i harmonije, logike, dobila je tokom vremena literarnu obradu u vidu religijsko-herojske priče. Taj nesklad, ta prostorno-vremenska neusaglašenost, paradoksi, razrešavaju se u Holofernovoj (Manašeovoj?) smrti.

Njih dvojica su žrtve. Kraj priče. Šta je središte priče?

Mržnja prema muškarcu? Strah od muškarca?

Početak ludila, osećaj nesrazmera, nepouzdanost logike?

Judita je osetila, shvatila, da Manaše nije njen muž, da je negde nešto pobrkano, skriveno, zameteno iz nepoznatih razloga i s nepoznatim ciljem? Da li je ona udata za Manašea s nepoznatim ciljem? Odjednom je osetila da njen brak ne postoji, da je fikcija, da je Manaše neki tuđi čovek iz nekog drugog vremena i prostora.

Međutim, istorija, tj. priča, nepravedno je postupila prema Manašeu, surovo se s njim poigrala. Ona je u prvi plan, uz Juditu, iznela Holoferna. "Judita i Holofern" – tako glase naslovi mnogih slavnih slika i književnih tvorevina i brljarija, anegdota, dosetki. Prava, a neopisana drama dogodila se međutim ranije i njeni su učesnici, protagonisti, Judita i Manaše, muž i žena. Istorija je došla kasnije, kao posledica jedne spletke o kojoj nije ostalo ništa upamćeno.

Judita i Manaše – nije o toj ženi i mužu napisana nijedna drama, naslikano nijedno platno, čak ni slikari holandskih toplih žanr scena, čak ni intimni van Ajk nije, u svojim

ambijentima, našao mesta za ovaj, po svoj prilici, idiličan par. Holandski majstori nisu ni pokušali da "uvedu" Juditu u tople žanr scene, da je naslikaju pored muža Manašea u ljubičastom enterijeru kamene kuće, kroz čiji neveliki prozor bije žuta peščana jara, u romantičarskoj verziji.

Za tvrdnju o remećenju toka vremena imamo pouzdane sumnje: osnovano se smatra da je ova priča, za razliku od mnogih drugih starozavetnih, bez istorijske osnove. Juditino ime se ne spominje ni u jednoj drugoj biblijskoj priči (knjizi). Holoferno jeste postojao, ali ne kao vrhovni vojskovođa Nabukodonosorov, već kao vojskovođa persijskog vladara Artakserksa III Ohosa (358 - 337g. p. n e.); Nabukodonosor, sa svoje strane, nije bio asirski, već vavilonski vladar i nije vladao u Ninivi, već u Vavilonu 284 godine ranije (nakon rušenja Ninive). Niko po imenu Arfaksad nije vladao nikada nad Merdijcima u Ekbatani. Nabukodonosor i navodno njegov vojskovođa Holoferni bili su u svojoj istorijskoj egzistenciji međusobno razdvojeni ne samo državnim granicama, već i dubokim jazom od 284 godine. Jedan tumač Biblije ovako predstavlja geopolitičku pozadinu legende o Juditi: "To je kao kada bi se reklo da je Petar Veliki poveo rat protiv francuskog kralja Arfaksada s vojskom pod komandom generala Ajzenhauera i Makartura". Kao da se dogodio potres, tektonsko pomeranje, pukotina u vremenu razdvojila ono što je ranije bilo istovremeno, a spojila (ili proglasila) ono što je bilo rastavljeno stotinama godina. I ono što je spojilo Nabukodonosora i Holoferna, tako je donekle razdvojilo Holoferna i Manašea – Juditinog muža koji je, po priči, bio mrtav sedam i po godina u času kad je Holoferno opseo grad, pred čijim je zidinama pomenuti bio sahranjen.

Misli se da je ovaj hronološko-identitetski nered manje rezultat nekog propusta, još manje neznanja, neobaveštenosti pripovedača, već njegova namera da upravo izbegavanjem realne istorijske pozadine usmeri pažnju, osvetli do najvišeg sjaja religijsko-moralnu poruku i pouku, takoreći apokaliptičnu intonaciju legende. Pouku da Bog žestoko iskušava, ali nikad ne napušta svoj narod i da će mu, ukoliko mu ovaj ostaje veran, dozvoliti da nastavi da bezuslovno veruje, bez obzira šta mu Bog bude učinio ili dozvolio da mu drugi čine.

Današnji čitalac, poučen dvomilenijumskim iskustvom, sluti, međutim, da je ova geoistorijska zbrka stvorena sa pragmatičnijom namerom da se u njoj kao u lavirintu zaturi neka nepoželjna istina, saznanje, nešto što bi trebalo da se zaboravi, a da se proturi jedna "nova istina". Taj čitalac, oprezan i skeptičan, podozreva da bi svaki i najmanji poremećaj u lancu pripovedanja bio izvor novih poremećaja, i da bi zbrka, nered u vremenu i prostoru, mogla biti trag izvesnih naknadnih oštrih i presudnih rezova, intervencija u tekstu i fabuli, prepravljanje legende i istorije, odnosno da je priča o pobedi Judite nad Holofernom izgledala u stvarnosti drugačije. Na osnovu zaostalih detalja i opštih okolnosti, da se pretpostaviti da je Judita sama napisala drugu, lažnu istoriju.

Šta se još zna o Manašeu? Šta je hteo da kaže? Mora da je pisalo više? Izbrisano je da bi bila izbrisana Juditina krivica i predistorija? Bio je lep? Imao bujnu kosu? Ili rano očelavio? Mazao je kosu mirisnim uljem? Istim uljem mazala je svoju? Dobar? Nežan ili grub? Priglup ili mudar? Bolešljiv ili u snazi? Hrabar ili kukavica, ili jednostavno oprezan, proračunat, štedljiv na podvizima?

Kako rekonstruisati Juditin život sa Manašiom? Na osnovu drugih priča, pre svega Tobije i ostalih apokrifnih. One su povezane i prelivaju se jedna u drugu.

Judita je ubila i iz priče istisnula svog muža Manašea.

Kako je nekada glasila priča? Manaše otišao da se pokloni Holofernu (kao Miloš Obilić), ali žena se protivila, bila ljubomorna na njegov čin?

Odlučio da ode, pa se uplašio, predomislio? Pre zvanične priče je postojala biblijska knjiga, neapokrifna, u kojoj je Manaše ubio Holoferna da bi oslobodio svoj grad i zato što je Judita prebegla njemu. Tu verziju opisao je Manaše. Tri dana kod Holoferna prevedena su u tri godine žalosti za mužem.

Knjiga je uklonjena, napisana nova verzija. Ko se još seća Manašea?

Jednog vrelog majskog dana, za žetve ječma, dok je nadgledao žeteoce koji su vezivali snopove, on pade, sruči se pogođen sunčanicom sred strnjišta kao proštac. Radnici mu pokvasiše čelo i slepoočnice sa malo vode, izvukoše ga uz kosinu prema gradu, unesoše u njegovu kuću nadomak gradskog zida, položiše na rogoz. Tri dana i tri noći Manaše se borio za život. Drman groznicom vraćao se iz nesvesti samo da bi osetio kako mu glava puca od bola, grč razjeda mišiću u čitavom telu i izvrće praznu utrobu. Kada je umro, njegov najstariji brat zaklopi mu oči, poljubi ga u lice i zatvori usta iz kojih je s mukom izleteo poslednji dah, ali ne i poslednja reč, koju je samrtnik, kako se braći činilo, pokušavao da izgovori, istisne iz sebe. Opraše mu telo, pomazaše mirtom i alojom, zaviše u platno, poviše glavu, a kada sunce malo oslabi, izneše ga na nosilima i položiše u pećinu koju Manaše beše iskopao za života u kamenu nadomak gradskog zida. U grob sa pokojnikom položiše pastirski štap od kositra, znak njegovog nadgledničkog zvanja. Njegova braća razdrešiše svoju odeću i posuše glave pepelom. Njegova sestra i žena navukoše kostret i punih sedam dana, koliko je trajala žalost, izlazile su do pećine da oplakuju pokojnika.

Za ženu koja je imala snage da ubije Holoferna, da dopusti da joj muž umre od sunčanice, istorija se postarala kao prava mati. Manaše, naivan i u svoju ženu zaljubljen, oprostio joj je neverstvo, da bi kasnije iz njene ruke na pripeci popio prevrelo pivo. Otok mozga, glavobolja, jeza, nesvestica, mučnina, povraćanje, grčevi u mišićima, gubitak svesti – i Judita zaista ostaje udovica, ali je u priči redosled zbog određene svrhe preinačen – što se u svim krivotvorinama kakva je i istorija događa kao pravilo.

Šta zapravo još ostaje da se upamti o Manašeu? Zna se da je bio imućan čovek jer je njegovoj udovici ostalo iza njegove smrti zlata, srebra, zemlje, sluga i sluškinja, stoke... Možda je bio i naočit jer žena mu se isticala lepotom čak i u udovičkim haljinama od kostreti i ciliške kože, koje nije skidala 3 godine i 4 meseca, koliko je preostalo do ključnog događaja po kojem je postala čuvena, a koji se, po svemu sudeći, već beše odigrao. Ali o Manašeovoj poslednjoj reči, koju u samrtničkom grču nije mogao da otkine iz grla, koju ni sa najcrnjom žuču nije mogao da porodi, nije ostalo nagoveštaja. U biblijskoj Knjizi o Juditi, Manašeovoj smrti su posvećena 2 stiha, a Juditinom udovištvu, žalosti, postu, lepoti, nasleđu – još četiri. U tome nema naizgled ničeg čudnog. Događaji

po kojima je Judita bila upamćena i proslavljena, odigrali su se, kako precizno beleži Knjiga o Juditi "Judita", 3 godine i 4 meseca nakon Manašeove smrti. Njegovo ime pominje se, zapravo, samo da bi se predočio Juditin bračni, društveni, porodični status i njena odanost mužu i moralna slava. Čitava jedna knjiga je napisana samo da bi se zatrla pomisao, slutnja o njegovoj smrti.

Judita se mimo običaja nije vratila u kuću svojih roditelja, niti se shodno leviratskom zakonu nakon tri i po godine udala za nekog od njegove braće. Ostala je da živi u muževljevom domu, načinivši sebi sobicu na ravnom kućnom krovu, povučena od sveta i gradske vreve. Kako se činilo, bila je posvećena žalosti za mužem i čuvanju uspomene na njegovo časno ime, što se iz same knjige vidi. A ipak, pokojnikovo ime je gotovo zaboravljeno i neposredan iskaz o njemu sveden na najmanju meru. Nasuprot tome, Knjiga o Juditi puna je njenog upravnog govora. Ona najpre u 16.2 stihu opširno razlaže upravljačima grada Betulije svoje primedbe na strategiju spasavanja grada, odnosno na predaju grada Nabukodonosorovoj vojsci. Potom, dobivši načelnu saglasnost za svoj plan o kojem ne otkriva ništa osim da će jedne od narednih noći izvesti "djelo o kojem će spomen prelaziti od pokolenja na pokolenje, među sinovima našeg naroda", ona pada ničice, posuvši glavu pepelom, i izriče molitvu gospodu u čitavim 13 stihova – da bi nešto dalje (u IV poglavlju u 14 stihova), obrlatila Holoferna u njegovom šatoru, pletući konce oko njega i iznoseći mu svoje tobožnje razloge i savet kako da prodre u Betuliju i osvoji je bez borbe, bez ijednog izgubljenog vojnika. Ona ga uvlači u zamku svog nauma. U daljem razgovoru sa vojskovođom, tokom tri dana i noći koliko provodi sa njim, stihovi odjekuju od njenog zavodničkog glasa. Zatim sledi pobedonosno saopštenje, nakon što je uspjela da se domogne Holofernovog glave, a čitava knjiga svoj apokaliptički vrhunac dostiže u 17 stihova Juditinog hvalospjeva Bogu, koji ovde služe da bi se njegovim imenom prikriilo nešto što Juditi ne ide u prilog, a o čemu obično nikad nema svedoka. Ako se prikazuje da Knjiga o Juditi jeste u dobroj meri Knjiga Judite, Juditina verzija, knjiga laži i molitvi, ubeđivanja i nagovaranja, knjiga njenih iskaza, može se pretpostaviti da je živo i nepresušno prisustvo Juditinog glasa u izvesnom smislu iz knjige potisnulo Manašev glas i Manašev krik, zatim i gotovo svaki pomen o njemu. Kako bilo, u vreme kada je ona zabeležena, na prelasku drugog u prvi vek stare ere, Manaše beše sasvim potisnut iz priče, gurnut u pećinski grob koji je sebi za života iskopao. Nijedna njegova reč, poruka, nije zabeležena, čak ni predsmrtno upozoravajuće buncanje, kroz koje na mahove izbija očajnička želja da se nešto saopšti, otkrije tajna. Ono što je pored ostalog imao Manaše da saopšti svojoj braći i potomstvu, jeste njegova slutnja da smrt od sunčanice nije bila slučajna: kada je onog jutra, pod žestoko upekлом zvezdom, od svoje žene zatražio vode sa izvora ili mleka iz mešine, ona mu je prinela ječmeno pivo ili prevreli napitak od datule i šipka – šeker. Korak kojim mu je prilazila u tom času nikada do tada nije bio tako mek i savitljiv; ruke kojima mu je prinela vrč, nikada tako duge i gipke, maljice na potamelom doručju nikad tako svilkasto zlatne, njen pogled nikad tako dubok odgovor na žeđ. Sa reskim pićem, taj njen pogled provalio je u njegov želudac i zamračilo mu dušu. I drugo: upozorio da će istina o opsadi Betulije i ubistvu Holoferna tokom vremena biti iskripljena i sasvim ugušena. Mistifikovana i krivotvorena.

U Knjizi o Juditi, ali i nekim drugim biblijskim tekstovima, knjigama, a najviše u – takođe apokrifnoj, Knjizi o Tobiji i Makabejcima ima tragova Manašeove veće i značajnije uloge u priči o Juditi i Holofernu (odmazda Betulijaca nad Holofernovom vojskom).

Glavna drama se dogodila između Judite i Manašea. Sa njegovom pomoći je ubila neprijatelja svog naroda. Istorijski prevrati samo su posledica suza i sitnih prevara u bračnoj postelji. Da je priča istinita, sve bi izgledalo drugačije. Pogledajte: ja sam Judita, kći Merarijeva, udovica Manašeova. Onog vrelog majskog dana, kada sazreva ječam u Palestini, kada je Manaše izašao u polje da nadgleda radnike koji vezuju snopove, ja sam ga uhvatila za ruku i naložila njegovoj milosnici, naložnici, da ostane kod kuće i pripremi za našeg gospodara dobru i obilnu večeru: za njega i sve žeteoce. A sama sam uzela vrč i u njemu, umesto sveže vode sa izvora u dolini pod našim gradom Betulijom, u njega nasula jakog prevrelog piva koje omamljuje i u najdubljoj hladovini. Pred samo podne pod užarenim suncem on samo sklopi oči i ostade u strnjici kraj otkosa...

Čitava jedna knjiga je napisana da bi blagovremeno odagnala neželjena pitanja i da bi se zamaglila istina o pravom uzroku njegove smrti.

Njeno telo je oprano mirišljavim travama koje pene, u vodi bogato nasutoj mirišljavim solima. Njeno telo je istrljano mirisnim uljem aloje, mirtom i đumbirom, dlanovi obojeni kanom, oči ocrtane lapis lazulijem, trepavice nasute prahom narde, usne obojene šafranom. Pružena vrata, ona ponosna na svoju nagost, dopušta da je prekriju tankom tunikom, na njene zglavke navuku srebrne grivne, obuju obuću sa ukrašenim srmastim vezovima, ukrase njene ruke, telo vezovima i mesečičima, stave joj na prste prstenje i na čelo počeonik. Stave naušnice i nos ukrase prstenjem. Navuku na nju, prekrivajući njen stid, sveštenu žrtvenu haljinu sa dugim rukavima i ogrtač, navuku privesje i nanogvice, da joj korak bude sitan i sapet, i toboce. I ogedala i košuljice i pokrivalo za glavu izvezeno samaritskim vezom. Do teškog pojasa od zlata i kositra, niz leđa spušta se crna, čvrsto upletena pletenica kose. Nije li to obredno-žrtveno ukrašavanje pred polazak kod Holoferna?

Muš je posmatra. Danima pre toga sama, ne izbija iz kuće, zapuštena ili bar odveć ravnodušna. Nakon izvesnog vremena u braku, odbija muškarce, u nju ušao demon. Ili je to stari demon, homoerotska ljubomorna Lilit, koja ne dopušta nijednom muškarcu da joj priđe? Njenu pretkinju Saru "ljubi neki demon koji ne čini zla drugome osim onima koji joj se približe". Sedmorica verenika su "nađeni u vereničkoj sobi" umoreni rukom demona(?). Tradicija služi da se ponovi, da se na nju ugledamo.

Sve se prividno događa kako je opisano u "Juditi", ali je smisao drugačiji: Judita žudi za Holofernom, oseća kako je Manaše gleda sa obronka grada, uhodi. I raduje se smrti, Manašeovoj, Holofernovoj i svojoj, koja će uslediti. Manaše se uvlači u šator, ubija i odseca glavu pijanom Holofernu, oseća se bedno što je ubio pijanog neprijatelja koji ne može da se brani i kaže Juditi: "Ti si ga ubila: o tebi će pripovedati da si ubila čoveka na spavanju, to može samo žena." Judita ga ubija (Ili se Manaše sam ubija?) i odlazi sama. Ujutru vojnici nalaze u šatoru dvojicu mrtvih muškaraca, svog vođu i onog drugog, obrezanog.

Pobeda zasnovana na prevari, ratnom lukavstvu, ima dalekosežne istorijske, mitske reperkusije. Judita je posle toga varala u priči, izmešala elemente, pa i oni koji su priču prenosili, čitali i interpretirali, učestvovali su u toj prevari. Otkrilo se da je Juditina priča prevara, da Betulije nije bilo, ni Judite takođe...

Manašeova priča: Judita je bila zanosna, ali nepodnošljiva, okrutna bludna žena. Ambiciozna, lepa i kruta; nije dopuštala mužu da joj priđe. Podmetala mu je svoje inoče, dvorkinje, sluškinje, a Manaše ju je voleo, njegova žudnja je rasla iz meseca u mesec. Nije, od stida pred svojim i njenim roditeljima i braćom, imao hrabrosti da joj da otpusnicu, iako nisu imali dece. Ili: Judita nije prihvatila i smatrala svojom decu koju su mu začele njene služavke. Jedne noći kada je odlučio da joj po svaku cenu priđe, ona je skočila iz postelje i vrisnula: "Ako mi priđeš, umrećeš! U mene je zaljubljen Satana i ko god pokuša da mi priđe, umreće." Onda je uzmaknuvši dodala: "To je isti onaj Satana koji je ubio 7 Sarinih verenika koji su je prosili pre Tobije."

Je li Manaše umro pre Holoferna? Jer je demon bio namenio Juditu neprijateljskom vojskovođi? Ili je Manaše umro od tuge, otrovan pivom, tek kasnije? Ili je Manaše ubio Holoferna iz ljubomore? Ništa nije isključeno u ovoj komplikovanoj priči u kojoj se ukrštaju volja demona, rodoljublje i strah od strašne neprijateljske osvete, sa vlastitom željom za krvlju i osvetom, prezirom prema mužu, s hronološkim i geografskim iščašenjima i iskrivljenjima, iskliznućima.

A šta ako je Manaševa optužba lažna?

Zašto se krije Manaše i njegova smrt? Jer bi se ispostavilo da je Judita ubila svog muža. Pitanje glasi: - Kako je zaista umro Manaše?

Štaviše, u prvoj verziji on je bio živ, voleo je svoju ženu i, mada je poštovao boga, bio duboko religiozan koliko i njegova žena i isto toliko zabrinut za dobrobit grada, protivio se Juditinoj odluci da krene u tabor. Gde su tragovi? U izrekama i drugim, očuvanim, neapokrifnim biblijskim tekstovima?

U jednoj kasnijoj verziji on je teško oboleo. Bio je vašljiv, isušen, izgladneo, zaražen i mislio je da je jedini način da se spase Betulija u ubistvu Holoferna. Ali Manaše bi radije umro nego dopustio da Judita preduzme taj rizičan korak i najzad, uz Juditinu pomoć, on se sklonio u smrt i omogućio svojoj ženi da izvede herojsko delo. Ali verzija koju znamo još je daleko. Manašeova smrt je u to vreme u dramama važna koliko i Holofernova. Ali s vremenom ta smrt bleđi, kao što je bledeo i sam Manaše i njegova uloga.

Biblija ne priznaje nijednu drugu ženu koja je nekažnjeno ubila, pa čak i iz dobrih namera. Sve žene ubice su ubijene. U toj verziji Manaše ubija Holoferna i Juditu.

Manaše je opisao Juditinu smrt?

Judita ubila Manašea da bi mogla da ubije Holoferna, da olakša ili oteža ubistvo, ona je deo prevare?

U hebrejskoj tradiciji još se samo skriveno provlače prokrijumčarena sećanja na krvožednu ugaritsku boginju ljubavi, devicu Anat, majku Šamgorovu, predbiblijsku boginju krvožedne ljubavi.

Eva (biblijska) po istoričarima jeste boginja Heba, žena hetitskog boga oluje koja je jahala gola na lavljim leđima, a kod Grka postala Heba, Heraklova odabranica.

Lilit, iako uklonjena iz Biblije, živi u sećanjima Isaije kao žiteljka pustih ruševina (10.5).

Priča o Manašeovoj smrti. Ubila dvorkinju koja je s njim išla Holofernu.

Priča o dvorkinjinovoj smrti. (Je li je ubila Judita?) Ubila je stražara ili sl? itd.

Demon je ubio njenog muža kao nekad Saru Tobijinu. Ili ga je ubio Bog da bi oslobodio put Juditi da ubije Holoferna?

Pripovedač je gurnuo u senku Manašea. Juditina je obaveza da ga se priseti, jer ga se niko drugi i ne može setiti. Manaše je stajao na putu njene slave, Božije volje i njene misije – pamte ga nepismeni?

Posle ubistva muža, pogledala se u ogledalo (vodu) – bila je lepša nego ikad. Oči blistave, obrazi rumeni. Prvi put osetila ljubav prema njemu.

Ili je MRZELA muškarce (zaljubljena u dvorkinju), ubila muža nakon što je hteo da je uzme (siluje). Ona je mužu poslala svoju dvorkinju, koja je živela s njim, a *ona sa dvorkinjom?* (Ili je samo bila zaljubljena u nju.)

Ili je uživala u ubistvu muža? Ili je bila zgađena i zarekla se da će to ubistvo osvetiti novim?

Ili je prvi muž je bio drag mladi čovek, ali nije mogla da prekorači prag njegove sobe (kreveta)? Ona je prve noći podmitila svoju dvorkinju; posle je to rekla, priznala mužu, on je bio uvređen, ali je pristao da čeka. Prvo 7 dana, pa 7 puta 7 dana i kada je došao taj čas, Judita se toliko uznemirila da nije znala šta čini. Je li ga otrovala ili ubila? Dvorkinju je zavolela, u nju se zaljubila onih noći dok je odlazila njenom mužu.

Ili je muža ubila iz ljubomore?

Ubila muža iz nepažnje? Nehata? Iznenadna pomoć? Straha od ložnice? Toliko se uspaničila, da ga je lupila nečim po glavi (ili gurnula, a on je udario o kamen).

Tri godine žaleći, ona je jela hranu koju je mrzela, običan posni siromaški hleb i praziluk koji je nadimao. I kao siromasi u gladna vremena, sama je mlela bob i pravila od toga brašno, jela sušenu ribu, divljač, jarebice i prepelice. Uskraćivala ponekad sebi so, jela neslanu hranu, *a nikad nije uzimala šafran, mirođije i aloju, nard, idirot i cimet.*

Nikad medni sok od urmi, datula, pčelinji niti datulin med.

Tražila da joj peku skakavce; meso su pripremali muškarci, ostalo žene. Od ubistva muža, Judita nije jela meso.

Pila je sirće sa vodom: tako je gasila žeđ da bi pila što manje vode. Takav je režim zavela dok se ne osveti. Nije znala kome da se osveti. Možda sebi? Ali samo ova krivica može da smiri, osveti, neutrališe staru krivicu, krv muža.

Supružnici su spavali pokriveni istim plaštom. Posle smrti Manašea, isti plašt pokriva samo njeno udovičko telo.

Marama za otiranje znoja, za pokrivanje i omotavanje glave mrtvacu. Istom maramom povezivala je svoju. Veo na glavi?

Glinena uljanica za osvetljenje visila je na zidu sobe.

Judita nije imala drugog izlaza – bio je to isti plamen koji je osvetljavao njihovu bračnu ložnicu. Sve uzvišene, visoko moralne žene imaju svoju malu – i nisku – tajnu.

Juditina *nelagodnost i odlučnost s druge strane* proističu iz njene neizvesne fundiranosti, iz paradoksalnih pretpostavki njenog čina, položaja, izmešanosti hronološkog, istorijskog nereda – kako kaže P. F. Ellis u *Tomas Mann and the Old Testament*.

Knjiga je i "proširenje geografije". Betulija nije postojala. Smišljena da bi se pažnja usmerila na RELIGIOZNU DRAMU i njen vrhunac. Autor je očito pod uticajem apokaliptične literature. *Judita se može smatrati apokalipsom*.

Da li jedan apokrif može sve to podneti, da li je mogla Judita biti sve to?

Judita: III 13 i dalje: "Ako ne uspijevate istražiti dubine ljudskoga srca niti doznati ono što prolazi ljudskom mišlju, kako ćete dokučiti Boga koji je sve to?"

Njene starešine su je pustile iz grada bez reči, na veru, poverenje iako nisu znale šta smeru, a njihov život je zavisio od ishoda.

Njen najavljeni ČIN JE TAJNA. Nije ga odala ni svojim. Zašto? Zbog nepoverenja? Ne, već zato što je to bilo nešto dvosmisleno, sumnjivo, grešno, i prema Bogu i prema mužu, nešto mutno i mučno, duboko uznemirujuće, PAGANSKO (i moderno patološko).

Sam čin odsecanja glave i prateće okolnosti opisane su vrlo šturo. Tim više, sam interes slikara i pesnika okrenut je upravo njemu. Takođe je ovlaš opisan njen izlazak iz šatora. Zar tako jednostavno i bez prepreka? *Božije delo? A Holofern? Zar nije imao iskustva sa ženama, pa je dopustio da se opije kao pubertetlija? Božije delo ne može i ne treba da bude opisano, kao ni božiji lik što ne sme da bude predstavljen. Ljudska dela i izgled, ženski pogotovu, treba opisati natenane.*

Juditin hvalospev 11/6: "Nisu im mladići silnika slomili, nego Judita kći Merarijeva. Ljepotom svojega lica njega uništi!"

"*Judita je čudo* koje je bilo neophodno da se obeshrabrenom narodu vrati nada da je pomoću tvrde vere izbačvanje moguće. Budući da je čin pobeđe, odsecanje glave,

središte tog ČUDA, o njemu je najmanje reći. Njega treba slaviti, ali ga ne treba objašnjavati i o njemu razglabati."

Judita se povukla u Betuliju, "i osta na svom posjedu i svega vijeka svojega bila je slavna na svoj zemlji. Mnogi su je prosili, ali ona ne upozna ni jednoga čovjeka u sve dane života svojega do 105. godine, otkad joj umrije muž Manaše i bi pridružen narodu svojemu".

Sotona Juditinom rukom ubija njenog muža.

Bog će Juditinom rukom ubiti njenog neprijatelja.

Čime Judita jemči da je ova pripovest njena? A ne Manašeova?

a. Imala kao i sve druge plemenite Izrailjke proročki dar. Predvidela da će od nje postati Mesija (i to poznavanje budućnosti podstaklo je da posluša drevni amorejski zakon, po kojem svaka devojka mora prije venčanja provesti 7 dana pred gradskim vratima prodajući se strancima).

b. Imenom se prenosi i moć i odgovornost. Delatnost ili sudbina nosilaca imena. Proročka funkcija imena. (Imati više imena može biti znak važnosti nekoga ko treba da ispuni više zadataka.)

*

Judita Šalgo, trudna, dvostruko bremenita, 22. februara 1969.

Dnevnik:

Kako se žena pretvara u vlastiti simbol. Preobražaj fizički i psihički. *Vraćanje kroz istoriju*, kroz različite oblike, postepeno *okamenjivanje do idola plodnosti*, naivnog, prastarog, ružnog.

"Rebro" od kojeg je Bog stvorio Evu samo je figura, drugi izraz za ud. Očvrslu ud je čovekovo rebro. Bog je Adamu u snu podigao ud i iz njega istisnuo Evu. Adam je spoznao (istina u snu) erotski doživljaj i iz tog doživljaja rođena, stvorena je Eva. Do tog sna Adam zapravo nije ni imao pol. U snu je postao muškarac spoznavši iz svoje želje Evu.

Po mom liku muškarac stvara svoj idol od zemlje, blata. I kako se taj oblik približava svom konačnom obliku, tako mu se i ja, smanjujući se, duboko preobražavajući, čak iščezavajući donekle – VRAĆAM. U tom obliku, u tom DELU muškarca (koji me *stvara* ni iz čega, odnosno *razara* moje biće – za njega neuhvatljivo, sveprisutno, stoga gotovo i nestvarno, nepostojeće), susrećemo se ja i prašina, tj. prapočetak (ništavilo), moja sveprisutnost. *To je oblik kome u svom rastu*, uobličavanju i usavršavanju teži neorganska priroda i *kome se istovremeno vraća, ponire organska u svojoj težnji za trajanjem*. To je susret između mene i kompletne prirode (vrsta sintetičkog oblika). Ja ostajem da živim okamenjena, spoznavši svoga tvorca (Boga ili Adama). Svaki izlazak iz tog oblika znači

istovremeno povratak prahu, starenje, umiranje organskog, kao i mog duha. Pored susreta mog duha i materije (spoljašnje), to je susret (donekle čak senzualan) mene i muškarca, tvorca. Ceo taj proces trostranog susreta jeste razvijanje jedne kreacije i istovremeno ljubavnog čina. Kroz njega, njegove faze, ostvaruje se ta složena sinteza između muškog, ženskog i bespolnog prirodnog elementa.

Ja sam neka vrsta konačnosti i statične dovršenosti. On je muški, ja ženski princip. On je muški princip čak i u svojim privremenim ženskim oblicima. Nas dvoje stojimo u nekoj vrsti ljubavnog odnosa.

Jednostavnije: kroz ljubavni i/ili stvaralački čin odvija se spajanje – susretanje mog tela i njegovog duha. Taj duh nosi, sadrži moju istoriju, moje trajanje.

Ja sam prostor, on je vreme. U susretu sa njim ja se preobražavam u trajno, u zemlju ili kamen, u neorgansku materiju, kojom isto tako, kroz vreme, vlada duh.

Fizički se preobražavam – postajem teža, stabilna. Moja glava, ramena, ruke, stanjuju se, bedra, noge se šire, gotovo sam vezana za zemlju, postajem nepokretna. Posle ljubavno-stvaralačkog čina ležim utrnulih udova, čitavog tela, i doživljam trenutno osećanje večnosti. Da li taj trenutak-osećanje traje, da li je to trenutak obamrlosti ili večnosti – ja više ne mogu da presudim. U tom svom obliku ja sam, rasterećena osećaja naslage istorije, pročišćena, prvobitna, čista i ružna. Lepota je rezultat istorije duha. Ružnoća ima snagu prvobitnog, autentičnog, elementarnog.

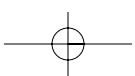
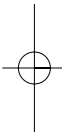
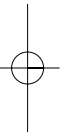
Gubim svoju ličnost, identitet, pojedinačnost, zaboravljam svoje ime, svoju sudbinu, život – postajem opštost, sveobuhvatnost, ženskost, ženski princip. Zaboravljam svog muškarca, muža ili ljubavnika, svoje rođeno dete.

Neću (i ne mogu) više da se obučem; nemam osećanje stida. Nagost kao prirodno stanje, nagost među drugim, obučenim. Ležala sam naga među mnoštvom obučenog sveta u crnini; njihov izraz između divljenja i užasa, straha, očajanja.

Muškarac se posle zajedničkog čina vratio sebi, svakodnevnom. Ja sam ostala fiksirana za vrhunski trenutak, okamenjena u njemu, ukočena, kao zatečena od smrtnog straha, iznenadnosti svoje promene, novog bića.

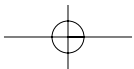
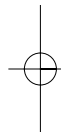
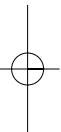
Možda sam ja i umrla tokom tog ljubavno-stvaralačkog čina. *Smrt je samo deo tog preobražaja.*

Iz Juditinih spisa izabrao, sastavio i krivotvorio njen muž

Javno grupno čitanje, Galerija UPIDIV, Novi Sad 1979.

O PRISUSTVU

Zoran Mirković

Judita je umrla 12. septembra 1996. godine oko 18 časova. Tada je prestao naš odnos koji se u kolokvijalnom žargonu i jurističkom kanonu naziva prisustvom. Upoznali smo se 10. marta 1967. godine u 11 časova u novosadskoj Tribini mladih. U čitavom tom razdoblju od 29 godina i 6 meseci nismo bili razdvojeni više od jednog meseca. Zahvaljujući privilegijama struke bio sam uz nju kod oba porođaja i takođe sve do pred sam njen kraj. Događalo nam se poslednjih godina zajedničkog života da dugo ćutimo i da onda, kada neko od nas dvoje progovori, ono drugo kaže: – Otkud si znao/la da upravo o tome razmišljam? Takvu vrstu prisustva, duboku spoznajnu bića drugog, teško može da spreči nestanak fizičkog tela. Ako su tačne konstatacije da je čitav svet samo subjektivno stanje i da se realni svet proverava sinergijom čula, kako objasniti realnost sna kada ožive upisani engrami, i to ne samo puko sećanje na minuli svet kao rekapitulaciju minule stvarnosti, već jedno neobično kreativno otelotvorenje u kojem se obavljaju nova zbivanja priče u trenutku kada su sva čula zamrla i nema sudije koji će odlučiti šta je stvarnost, a šta samo privid – do te mere da se pojedinci sklapaju u realni splet okolnosti do samog paroksizma orgazma sa realnim posledicama? Osoba u snu, sukuba, osanica, jeste realno, prisno stanje, prisustvo stvarne, žive osobe.

Ako nije izmenjena u snovima, prošlost nikad ne postaje stvarnost. Da li je danas u vremenu, za koje je u okviru bilo kog pisanog teksta teško definisati šta zapravo znači to *danas*, više prošlosti ili budućnosti? Imam pravo da makar sebi postavim takva pitanja. Prvo pitanje: da li su pojmovi *osoba* i *prisustvo* realni fenomeni ili fikcije? Da odmah na početku odbacim svaku naklonost prema mistici, reći ću da realni svet i ljudsku svest smatram dovoljno mističnim i fantastičnim da mi bilo kakve konfesionalne teološke i mističke relacije nisu potrebne. Pokušaću da postavim neka pitanja u ovom kratkom protestno-patetičnom prosedeu i pružim dokaze u okvirima klasične logike. Ne smatram da je ona vrhunski domet saznanja, ali je ipak dovoljna za razjašnjavanje osnovnih nedoumica. Treba bar postaviti pitanja koja će tu istu logiku dovesti u pitanje. Realni svet se u sferi vladajuće vulgarno-materijalističke teologije i preovladajuće utilitarne filozofije novog svetskog poretka svodi na pojam opipljivih vrednosti materije i novca.

Uzgred, postavljam pitanje kako to da ja još uvek od Judite tražim savete?

Čista zabluda.

Ali, ja ih dobijam!

Ne poslušam ih uvek, kao i ranije, ali ih dobijam.

Fenomen prisustva je osnov svekolikog ljudskog postojanja, religioznog, numinoznog osećanja, osnov savremene filozofije bitka u jednom sinkretičkom zamahu i osnov umetničkih nadahnuća, stvaralačkog poriva. Biti nekome suprug, blizak kao što smo nas dvoje bili, manje je juristički a više esencijalni fenomen bića.

Pokušavajući da na neki način ublažim samoću zbog njenog odsustva, tragajući po

njenim rukopisima, uspeo sam da izvučem iz njih onoliko koliko se moglo. Roman *Put u Birobidžan*, iako nedovršen, privukao je pažnju njenih prijatelja. Objavili su ga *Stubovi kulture*, prevedeno je na mađarski jezik i objavljen u Budimpešti. Nedavno je Vasa Pavković preuzeo i objavio drugi deo *Putu u Birobidžan* pod naslovom koji sam predložio – KRAJ PUTA, po istoimenoj grafici naše kćeri, koja je nastala u Tel Avivu pre koju godinu i dospela na korice knjige. Ostalo je još nekoliko pesama i pripovetka *Minotaur*. Imao sam pred sobom obimne zabeleške za neko, po prilici opširnije delo pod naslovom JUDITA. U tekst sam uključio i neke delove iz dnevnika, sledeći tako njen stvaralački credo, jasno naznačen u ostvarenom proznom opusu, u izazovu zasnovanom na, za pisce i filozofe, najinspirativnijem logičkom paradoksu: dihotomiji sveta i svesti, objekta i subjekta; i sledeći njeno istrajavanje ka premosti – spajanju faktičkog i fiktivnog, realnog života autora sa fikcijama priče, ideologije, istorije, mita – ne radi postizanja spoljnog efekta iluzije, već sa ciljem da se iz te sprege često ironijski suprotstavljenih opozita rodi jedino moguće prisustvo, jedinstvena svest o postojanju kreativnog sadržaja, svest o trajnoj ljubavi od koje je sačinjeno bilo koje prisustvo i bez koje se o prisustvu, u striktno filozofskom, psihološkom i fenomenološkom značenju, ne može govoriti. U tkanju te sprege ličnog i objektivnog, ona je pokazala izuzetno majstorstvo: istorija zadobija bliskost ličnog, neponovljivog, a njen život auru mita i zračenje večito ljudskog na prošlo, buduće i sadašnje vreme, neuhvatljivo vreme stvaranja priče.

Nemam nikakvih saznanja o nekom mogućem budućem obimu njene zamisli. Ako je to trebalo da bude roman, mislim da delovi dnevnika sa *esejiformnim* (njen termin) refleksijama o sebi i drugima, o svetu i biću, mogu samo da budu podsticaj maštovitom čitaocu da nasluti kako bi izgledao roman čijoj senci na ovom svetu slobodno, hrabro, ne bez osećaja stida ali sa zadovoljstvom i opravdanjem, kako ličnim tako i literarnim, dajem naslov: *Judita – jedna nedovršena priča*.

Priprema knjige JUDITA trajala je takoreći do samog odlaska u štampu. Još je bilo rečenica koje bi mogle da se dodaju. One su ostale izvan knjige kao neka referenca prema delu kao neprekidnom procesu koji se ne završava ni smrću autora ni objavljivanjem, već traje, ne samo u čitaocima, već i u mogućnosti da sve bude drugačije. No, ta mogućnost je vidljiva tek po završetku dela, što ga približava kategoriji živog bića.

Ja sam knjigu koncipirao kao autobiografiju posebne vrste koristeći se njenom zaostavštinom i uživao sam u tome. Kada se radi o vrednim tekstovima, a imao sam utisak da su ovi takvi, svaka kombinacija deluje kao nešto novo i zanimljivo. Nije reč igri, o tome da se nađe bilo koja varijanta, već treba naći onu najbolju. Ispostavi se da ni dobra nije takva i da može bolje. Nema konačnog sudijske koji će reći: – Ovo je najbolje i igri je kraj. Možda će neko moći više, ja sam uradio najbolje što sam mogao. Nije bilo zainteresovanih, ja sam imao motiv. Judita stvara roman JUDITA. Sjajan motiv – biti neko drugi pod svojim imenom, nositi u svom imenu nekog drugog. Po sopstvenoj zamisli i na svoj rizik, s mešavinom stida i zadovoljstva, montirao sam delove u celinu, a od onih koje nije stigla da doradi načinio sam spojnice po njenim uputstvima iz zabeležaka. Onde gde je tekst bio površno obrađen, ostavila je uputstva gde se određeni podaci mogu naći. Te spojnice obeležio sam kurzivom. Igra se nastavlja – tema same pripovetke pojačava zračenje zagonetke. Zagonetka je u tome što je i ona neke delove obeležila kurzivom i sada nije moguće odvojiti mene od nje. Tako sam ja sebe ponovo spojio sa njom u tekstu

i taj brak nije moguće više ikada raskinuti. Nema više one glupe sentence koju slušamo u svim bljak serijama: – Dok ih smrt ne rastavi. Tu niko, pa ni smrt, ne može više ništa. Osnovne zabeleške sam uništio. Nema načina da se utvrdi, u ovom poslednjem pokušaju da se za nju vežem, gde je ona i gde prestaje, ako uopšte prestaje, i gde počinjem ja. Biće lako onima koji su je poznavali da prepoznaju njen lik u zajedničkom delu ako su je voleli i cenili. Ljubav je, kao i uvek, pristupnica. Bilo je još pisaca koji su pisali udvoje. Bilo je kompozitora koji su dovršavali dela prethodnika. Ali nije moguće na planu čistog koncepta naći u istoriji literature takav spoj između mrtve spisateljice i njenog živog saputnika u umetničkom delu.

Ja sam na to ponosan.

Spojilo se živo i mrtvo. Pređena je granica. Nema više prepreka na putu u večnost. Možda to zvuči pretenciozno i prepatetično, ali tako je. Neće se postići ništa ni spaljivanjem ukupnog tiraža, ja sam tekst ostavio na sigurno mesto.

Beleške sam uništio da bih zameo trag.

To je onaj izazov koji je u korenu svakog umetničkog stvaranja – zaviriti s one strane života u večnost i pokušati tamo ostaviti trag. A onda dolazi iznenađenje – mocartovska očaranost mogućnostima s one strane stvarnosti, igra, čar povezivanja.

Uzmimo samo ideje o mogućim romanima. Pisane, ne kao inovacijske kapisle za neke stvarne romane, već samo kao konceptualna igra, ako bi se raspodelile na 64 polja i od tih polja načinila šahovska tabla, svaka partija, a ima ih bezbroj, u svakom trenutku novog poteza uspostavljala bi kombinaciju za neki novi roman sa novim zapletima i rešenjima, ishodima.

Judita je ovaj koncept ostavila nedovršenim za neko buduće vreme. Posebno mi je žao što sam i ja tu ideju inicirao svojim projektom "Vetrovska završnica" – šahovskom tablom na kojoj vetar pokreće sklopke polja. Tako se s promenom pravca vetra odigrava završnica jedne minijature, mata u tri poteza.

Judita je otkrila da, osim vremena povesti koje samo kao sablast podražava vreme žive svesti i sačinjeno je od trenutaka koji kao slepci slede jedan drugog držeći se rukom za rame, postoji jedno drugo, pripovedačko vreme, vreme likova. Vreme hronike je realno, uzročno-posledično vreme. Vreme poetike je vreme odnosa, relacija, nelinearno i probabilno, snovidno, kosmički realno. Povest se pretvorila u pri-povest, biće svesti koje se otelo zakonima sveta i razuma i sada se pred njima otkriva igrajući se njihovom logikom. Likovi su se mogli premeštati, nestajati i pojavljivati, spajati po zakonima samo priči poznatim. Pomerali su se kao šahovske figure, spajali u neočekivanim odnosima, stvarajući u svakom trenutku te očaravajuće igre drugačije preplete i značenja, vreme priče drugačije od vremena sveta, šahovsku partiju uvek drugačiju i novu kao čudesna simfonija jednog samostalnog bića unutrašnje svetlosti.

Na tome počiva razlika između hronike i poetike, slike realnog kosmičkog vremena nelinearnog toka.

U knjizi je navedeno samo 37 koncepata, s obzirom da je neke Judita precrtala a druge upotrebila u zbirci pripovedaka *Da li postoji život*. Bilo ih je sve skupa negde preko 90. Ne znam i ne mogu znati da li bi i neke od ovih navedenih Judita odbacila, dopisala nove, da se odlučila da u konceptu istraje do kraja. Možda se uplašila mogućih varijacija do u beskraj (špil karata itd.) ili svesti da je fatum dosetke u tome da se neko toga već dosetio. Možda jednostavno nije htela da joj delo izmakne kontroli pošto ga je inicirala, i da ga samostalno prepusti neizvesnom kraju, što uvek kod autora stvara egzistencijalnu zebnju pred apsolutom.

Daleko od svake narcisoidnosti, stroga prema sebi, često na granici samoprezira, lako se odlučivala da mnoge ideje odbaci kada bi je uhvatila "kreativna mučnina", kada bi joj se učinilo da klize u ponavljanje, manir, šablon, dosetku, imitaciju ili pre naglašenaost.

Ili je jednostavno shvatila da je vreme literature tehničkih dosetki i vratolomija prošlo i da se literatura vraća čoveku, psihologiji, likovima, životu. Njeni omiljeni pisci su Ivo Andrić i Aleksandar Tišma.

Da to nije samo moja fikcija, naknadna mistifikacija u nameri da delu pridajem dublje dimenzije nego što ono ima, svedoči i predmet "Parni valjak" gde se kombinacijom stihova napisanih na jednom valjku sa stihovima napisanim na drugom stavljaju u pogon široke mogućnosti kombinatorike, plodonosne bar koliko i tzv. kompjuterska poezija, gde je kontrola samog stvaraoaca, voditelja partije, nažalost isključena i stvaranje se svodi na čist stohastički zbir datih mogućnosti.

U navedenom slučaju se uvek može proveriti svaki potez jer su u pitanju dva igrača stavljena u uzajamni kreativni agonski protivodnos, svaka partija šaha nosi neslućeni ali strogo, po pravilima šaha, kontrolisani broj "partija romana" ili humorno-ironično "partijskih romana".

Originalni dinamički samoregulativni koncept otvorenog dela u progresivnoj fluidnoj akciji. Igrajući se tehničkim mogućnostima umetnosti kao medija mnogi umetnici su posezali za sličnim stohastičkim postupcima: Rajmond Lul je konstruisao niz koncentričnih prstenova sa ispisanim tekstovima, koji pri okretanju poput astrolaba stvaraju uvek nove kombinacije proročkih značenja, neku vrstu astrološkog romana. Mocart i Bah su komponovali nekada i uz pomoć kocke svesni da je umeće, *tehne*, jedna sveta umešnost koja stoji između nadahnuća i dela. Treba pomenuti i Malarmeovu knjigu *Bacanje kocke neće ukinuti slučaj*.

Zbog toga sam projekat nisam uvrstio u rukopis, pogotovu što o njemu nema nikakvog zapisa u njenim dnevnicima, već se sve svodi na nekoliko dosta suzdržanih, po malo provocirajućih, u pola glasa izrečenih rečenica, kao da se obraća samoj sebi.

Opredelila se za svoj mozak kao šahovsko polje. Tu je imala autentičnu, originalnu *spособnost povezivanja*.

Može se reći da je upravo to povezivanje ono što treba da proslavi umetnika, histološki gledano broj asocijativnih veza među neuronima u jedinici mere, subjektivno nazvano

talenat. Povezivanje koje sam u jednom tekstu nazvao paranoia cosmi je osnov svake kreacije pa i tumačenja sveta.

Paranoia cosmi je počela da piše samu sebe.

Smatrao sam da delo treba da se završi pripovetkom MINOTAUR kao simbolom kraja lavirinta i Juditinom pesmom čiji je poslednji stih "čovjek je uvek na gubitku" asocijacija na Mešu Selimovića i njegov moto za knjigu Derviš i smrt. Stih je u stvari citat iz Kurana.

Oproštajni tekst V. R. Tucića stavio sam unutar teksta i to je takođe u-govor. Tako je, zaštićena suprugom i dvojicom prijatelja, Judita u knjizi-sarkofagu uvijena u svoje tekstove kao u Knjigu mrtvih, preporučena večnosti.

Tako sam, uživajući u povezivanju, sklopio ovo delo, U-GOVOR SA JUDITOM, i verujem da sam načinio nešto lepo. Knjiga nema ni pred-govora ni po-govora. Ali paradoksalno ima u-govor.

Rekao sam da sam njene beleške uništio da bih zameo trag. Otkud znate da govorim istinu? Jedno je životna istina i ona je objektivna, drugo je umetnička istina i ona je apsolutna.

Objektivna životna istina malo liči na roman. Previše je uprošćena, gruba i nemaštovita. Sednice na kojima je osuđivana podsećaju na drevne rituale žrtvovanja nemoćnih. Svi učesnici su morali da se bace kamenom na nju da bi dokazali svoju lojalnost grupi. Kod Rene Žirara nalazim podatak da su siročad bila najpoželjnije žrtve jer nisu mogla da se brane niti je bilo ikog da ih brani.

Paralele sa Knjigom o Jovu: i nama su dolazili "dobronamerni" prijatelji kao trojica savetnika Jovu i predlagali joj da se pokori. Dolazili su kod nas kući sa jasnim nalogom da me privole da uđem u Komunističku partiju. Tako bi preko mene uspevali da kontrolišu Juditu.

I sada, nakon niza godina, učesnici tog linča osećaju potrebu da operu ruke, neuki ne znaju da su u drevna vremena svi učesnici žrtvovanja morali odmah da se podvrgnu ritualnom pranju.

Već tada, a ne kao sada posle vremenske distance, žrtvi je sve opraštano, ona je sprala krivicu sa zajednice i postala sveta, uspela je da ujedini pojedince u masu koja se unutar sebe složila protiv jednog. Posle obavljenog čina koji neretko dobija formu igre progona, žrtva može postati i idol. Kada sam na jednoj javnoj tribini ustao protiv minimalizacije krivice tadašnjeg režima, jedan od učesnika mi je prigovorio da reagujem previše emotivno.

U drevna vremena je pojedincima bilo zabranjeno da brane žrtvu, a morali su u sebi da priguše svaki osvetnički impuls. Tako je i većina njenih nekadašnjih prijatelja bila spremna da pristane na eufemizme, maltene to je bila drugarska kritika. Posle toga je, kao lektorka nepismenih novinarskih priloga, na TV-u mogla biti snimljena samo

otpozadi, kamerom u potiljak. O tome je vodio računa predsednik ideološke komisije, sadašnji predsednik jedne demokratske partije, Mile Isakov – čujem ambasador u IZRAELU (sic!).

Tu je. Judita. Nedovršena priča. Postoji predubeđenje da je nedovršena priča nedovršeni život, laž. To apsolutno nije tačno.

Postoji jedna neprekinuta nit u istoriji umetnosti – nit opsednutosti nedovršenim delima. Opsesija vayanja torza posle intenzivnih otkrića polomljenih antičkih skulptura, bez glave, ruku i nogu, samo je daleki odsjaj jedne drevne magijske obredne radnje. U drugim grobovima paleolita (25000 g.p.n.e.), na jednom širokom prostoru od južne Francuske do Ukrajine i Anadolije, prostoru većem nego sadašnja ujedinjena Evropa, u vremenskom rasponu od oko 5000 godina veoma su česti nalazi grubo klesanih, nedovršenih skulptura boginja, stavljanih kao votivni predmeti u dečije grobove. Ta funeralna plastika pokazuje jasne tragove urezanih brazdi na licu i telu boginje. Osim o namernoj nedovršenosti, ovi urezi govore o drevnosti običaja da se pred grobom umrlih grebe noktima lice i telo. Ili je običaj nastao kao posledica ovih obrednih postupaka? Simboličko značenje ovih intervencija na telima boginja moglo bi se prevesti na jezik današnjice: boginja je ružna zato što je tužna, tužna je jer nije uspela da spasi naše dete od smrti. Nedovršeni život – nedovršena boginja.

Nedovršeno delo ne nosi u sebi samo život, već i njegov sastavni deo – smrt.

Nema dovršenog dela. Dovršena su samo slaba dela, koja niko više ne uzima u ruke, prepuštena zaboravu. Velika dela čitamo ponovo i pri svakom čitanju nam se čine drugačijim, kao Heraklitova reka. Samo je Biblija dovršena knjiga, ne zbog toga što ona to stvarno jeste (šta je kriterijum stvarnog?) već stoga što su izumitelji kabale pronašli sistem koji će dokazati njenu savršenost. Samo glupost dovršava svoja dela. U svim ostalim delima učestvujemo čitavog svog života. I ne samo mi. Kosmos, do sada najuspešija kreacija, nedovršeno je delo, delo u neprekidnom stvaranju. Kada bude dovršeno, biće predato zaboravu. Nedovršenost kreativnog je ontička kategorija.

Veći je greh ako je neka reč na pogrešnom mestu, nego ako je uopšte nema, ili nema jednog dela celine čiji se obrisi makar naziru. Ono što je pogrešno oštetiće svet, ono čega nema je ispad koji nadoknađujemo sećanjem, anamnesisom priče. U prvom slučaju reč je o kosmičkoj krivici na koju je upozorio već Sokrat i paralelno Konfučije, a u drugom – o nezasluzenoj kazni, o osećanju tragičnog bivstva u svetu, tragičnoj senci egzistencije koja posredno, odsustvom, upućuje na izvor svetlosti esencijalnog bitka. Reč na pogrešnom mestu u trenu može da dovede svet u sumnju. Osećanje poraza i gorčine prati svaku odluku o mogućoj dovršenosti dela. Mnogi autori su delo proglašavali otvorenim, priznajući trikom učešća čitalaca svoju nemoć.

Postoji u svakom delu jedna kritična masa teksta koja omogućava lančanu reakciju uzajamnih značenjskih morfema u asocijativnu spregu neke idejne smislenosti, namisli osnovne ideje.

Posmatrajući model torza, možemo postaviti pitanje do koje mere nedovršenost može da

se liši nedostatka delova, a da time ne bude ugrožena sama bit celine, osnovne ideje, organizacije dela koje se kreće na tri nivoa: integritet rečenice, konzistentnost eidonskih morfema i njihova funkcionalna povezanost, ono što se od dela očekuje i traži, celina, aristotelovski morphe koja nije samo eidos kao oblik i lik već i parmenidovski eidos kao suština. Time Aristotel Platona vraća Parmenidu, bez velike štete po koncept ideje. Ako pominjanje Parmenida, sačuvanog samo u delovima, znači nedovršenog, ovde ima smisla? Ili ima upravo ovde? Nedorečenosti pri očuvanoj celini daju efekat podrazumevanja koji ponekad odsustvom zadobija efekat značenja pauze u muzici. Taoistički umetnici su svoja dela namerno ostavljali nedovršenim da bi tako ukazali na prisustvo onostranog u ovom svetu. Suština nedovršenosti leži upravo na razlici između duha i materije. U svetu materije čovek se prvo rodi a na kraju umire, u svetu duha čovek izgleda mora da umre da bi nastavio da živi. Logika blokira svaki dalji tok zbivanja, čovek sada može da živi večno jer mu se smrt već dogodila.

"Do kraja sam ubeđen u moć nedovršenog dela da čoveka održi u životu." – Sol Belou, Ravelštajn.

Značenje bilo kog fenomena jasnije se ispoljava pri njegovom odsustvu. To je začetak kulta mrtvih, osnova svake religije. Zabluda?

Svaka zabluda postaje istina zavisno od stepena prisnosti kojom zaokuplja ljudsku svest.

Delo je dovršeno onda kada umetnik kaže da je dovršeno. Ali mnoga su ostala nedovršena i za života umetnika. Muzilov esejizam bi se mogao redukovati, nije u funkciji priče. Nije dovršena ni Ana Karenjina, trebalo bi sažeti, redukovati. A šta je sa tzv. dovršenim delima? Lorenz Stern eksplicitno govori o sebi kao nastavljaču dela Servantesa i Rablea, on čije delo Tristram Šendi jeste jedna enciklopedija postmoderne tehnike u sredini osamnaestog veka. A posle njega nastavljaju drugi, Džozs međi inima, jedini koji priznaje.

Nema dovršenog dela osim lošeg dela, svako dobro delo je otvoreno delo.

A savršenstvo?

Onog trenutka kada ugledamo božije lice, mrtvi smo.

Granica prepoznavanja koja se još može u nedovršenom delu uvažavati i oprostiti jeste očuvanost rečenice i sklada delova – upravo mera naruženosti odsutnog boga, u meri u kojoj se u liku boga još uvek prepoznaje ljudsko, u ljudskom kipu obrisi boga koji je izneverio, tragičko osećanje napuštenosti.

Srećna okolnost je da nedovršenost nije dospela do samog jezgra ljudskog ishodišta, svesti rečenice. Rečenica je poslednje živo biće jezika, poslednja odbrana integriteta bića pred haosom, jedina koja neoštećena može da odbrani autora od nestajanja. Ona je ulaznica za večnost. Na ulazu, doduše, svoje uzima i Bog-garderober i Usud-pozornik. Ulaznica se cepa, jedan deo završava u otpacima, ali stvaralac dela u ruci zadrži ono najvažnije, datum kada je izašao iz sveta i ušao pred pozornicu, broj koji donosi moguć

dobitak na lutriji slave, mesto u redu – oni jeftiniji bliže pozornici, oni koji su bili spremni da plate cenu u zadnjim redovima, u mraku, na galeriji ili u loži. Rečenica je u svim odlomcima skladna, jasna i precizna. A da nije – tada bismo umesto umetnički vrednog osećanja tragičkog dobili očajanje. A umetnost ne trpi očajanje autora, koliko da joj je stalo do tragičkog osećanja života, do katarktičkog osećaja samog sebe u nedovršenom božijem liku.

Nijedan život nije dovršen, svaki je prekinut ubistvom. Nema prirodne smrti. Nijedna knjiga nije dovršena. Menjaju se samo naslovi. U protivnom bi pisanje i saznanje billi suvišni a čovek-tvorac bi prestao da sanja. "Pokret, izveden do kraja bio bi apsurdan. Prekinut na samom početku ili negde na kraju puta, on je logičan, pristojan, životno celishodan", kaže Judita u svom Radnom dnevniku. I dalje:

"Izveden do kraja bio bi tek smrtno celishodan.

Pokušaj da se priča dovrši je uzaludno nastojanje da se nađe priča sa srećnim završetkom.

Samo zahvaljujući tome što ume da zaustavi demona pre nego što je krenuo, čovek ostaje u životu.

I seks je samo posledica čovekovog samosputavanja, bez toga on ne bi mogao da koitira, on bi jednom za svagda i bezizlazno utonuo u ženu. I ne bi mogao da jede, jer bi sve jestivo beznadežno progutao.

Ne bi umeo da govori, jer bi hteo odjednom i zauvek da kaže sve, njegova prva reč, beskonačna, bila bi ujedno i poslednja i ne bi žena mogla da se porodi (preživi porođaj), jer bi za detetom u istom lancu krenulo iz žene sve – i krv i srce i um.

Vidljivi svet je nerazvijen svet. Svet ludila je zaustavljeni svet. Svet završenih procesa iscrpljivanja jedne mogućnosti u svakodnevnom životu, sve se mora napustiti tek što počne...

I drugi deo teze, tj. kontrateza da je prekidanje, zaustavljanje mišljenja, disanja, gledanja, vremena – prekinuta, zaustavljena smrt, mreža ili levak (peščani sat, klepsidra?)..." (ltd. Vidi u daljem tekstu Dnevnika.)

Nekim njenim pričama, pa i samom delu *Put u Birobidžan*, ja sam dao naslov i ona je prihvatila. Dao sam naslov i drugom delu iste knjige, KRAJ PUTA. Verujem da *bi* prihvatila. (Koliko malo gramatike odvaja ovaj i onaj svet! I koliko malo ljubavi, a puno hrabrosti treba da se taj zjap premosti.) Kada sam se odlučio i za ovaj, poslednji naslov, osetio sam da mi podrhtavaju mišići lica, levi deo mišića *platizme* koji je njoj, kao posledica teškog porođaja njene majke, često podrhtavao. Meni do tada nikad. U jednom trenutku, osetio sam njeno prisustvo. Trenutak se kasnije sve češće ponavljao i postao deo mene samog. Rodilo se poverenje u reč, davno izgubljeno. U vrednost, značaj i značenje čovekovog stvaralaštva. Podrhtavanje kao deo mimike, mimesisa.

Svako od nas ko je imao tu nesreću da izgubi nekog svog bliskog, može da svedoči o iznenadnim neobičnim sticajima okolnosti, daleko od svake verovatnoće, neobičnim podudaranjima koja su izvan puke slučajnosti, nezavisno od svih fizikalnih parametara, od stanja tela. Posledice su naknadno čvrsto uverenje o bar trenutnoj nezavisnosti duha od tela i naknadna neobična podudarnost nekih fenomena koji se sklapaju u očitu poruku.

Nastupa period krajnje lucidnosti, tako da nam je u tim trenucima prisustvo nestalih do te mere živo da smo u stanju da poverujemo u postojanje i nekog drugog nestvarnog sveta koji nam se obraća posebnim nemuštim jezikom, nudeći utehu da nismo sami. Postoje i svedoci takvih zbivanja, dakle ne radi se o vizijama, halucinacijama. O takvim trenucima se nerado govori, to su veoma intimni doživljaji i mi se nerado usuđujemo da njihovu svetost skrnavimo govorom na javnom mestu. To su emotivna stanja koja vode u čisto verovanje, daleko od svakog razumskog objašnjenja.

Pišući o prvom delu njenog romana *Put u Birobidžan*, Vasa Pavković je spomenuo *prstenastu strukturu* dela, što su kasniji kritičari redovno citirali. Nedugo potom otkrio sam drugi deo romana koji započinje sekvencom poglavlja iz prvog dela, čiji je fragment trebalo samo ubaciti na već označeno mesto. U tom fragmentu se eksplicite govori o *prstenastoj strukturi* svesti junaka priče i strukturi čitavog romana. Judita je čula Vasu i u svom poznatom esjiformnom maniru ukomponovala to u drugi deo svog romana. To, naravno, fizički nije moguće, ali mari li čarobna zemlja mašte za fizičke mogućnosti. To je bilo moguće na planu umetnosti pripovedanja, literature koja se redovno poigrava sa vremenom, uzrocima i posledicama i čudo se dogodilo. Vasa je proročki nagovestio početak drugog dela njenog romana o kojem nije ništa znao *tada* a evo zna *sada*. Šta znače za književnost ovi termini, do samo povod za igru, beskraju kao igra piljaka večito istim kamićcima vremena?

Slučajnost ili govor onostranog?

U onih nekoliko retkih prilika kada se od mene zahtevalo da javno kažem nešto o Juditi, osećao sam se posle svake izjave nelagodno kao da skrnavam svetost onoga što razumu izmiče a biva stvarnije od same stvarnosti. Znao sam da nisam uspeo da odvojim lično od objektivnog, pa je ta nelagodnost prelazila i na slušaoce i vraćala mi se uveličana.

Da bih tu nelagodnost izbegao, pošto ni dan danas ne uspevam da odvojim lično od objektivnog kada je ona u pitanju, pokušaću da govorim apstraktno o njoj kao prisustvu, kao fenomenu prisustva uopšte.

Ali kada je reč o prisustvu, šta je to što je objektivno? Da li sanjamo naše bližnje dok su sa nama? Da li im kažemo one bitne stvari? To mi daje pravo da kažem da pravo prisustvo počinje tek kod odsustva i prava religioznost je tek poricanje svemogućeg.

Sa jedne strane je onaj mistični osećaj prisustva nepristupačan klasičnoj ili-ili logici, sa druge strane svesno, razumsko određenje koje neumitnim zakonima mišljenja poriče iskustvo o kojem sam govorio.

Nastaje svet novog logičkog zakona, svet i-i. Zakona koji vlada u sferi elementarnih čestica.

U očekivanju da se pojavi treći stepen logike čistog duha, svoje očekivanje zasnovano na logici Upanišada, svet neti-neti, ni to-ni to, ovaj svoj pokušaj da spojim sebe sa njom u priči, zaostalom nedovršenom tekstu, obavljam ne bez velikog osećanja stida ali i zadovoljstva u isto vreme, sinkretičnog osećaja koji je potpuni sadržaj svake ljubavi. Tat twam asi – to si ti. Nije me nikad napuštala opsesija da smo se nas dvoje spojili ne samo životnim sudbinama nego i u našim kćerima. Kako vreme odmiče, to svakodnevno čudo na koje se čovek ne može navići ispunjava ga ljubavlju, anestetizira ga da ne pomeri pameću. Omogućava mi da sve češće u našoj deci nazirem i svoje i njene osobine spojene u jedno. Svojih se stidim, zbog njenih osećam zadovoljstvo. I s vremenom počinjem da shvatam da te moje osobine postaju plemenitije u tom ljubavnom otelotvorenom spoju, postaju ono što sam mogao biti, a nisam. Većina esencijalnih, bazičnih fenomena počiva na tim sinkretičkim, ambivalentnim opozitima između stida i divljenja; prisustvo boga, ljubavi, zasniva se na mešavini stida i zadovoljstva, vera nije ništa drugo do spoj očaja i zanosa, molitva-nada, spoj pouzdanja i neverice.

Taj oksimoron stida i zadovoljstva, sinonim za ljubav, obitava i u genuinom pripovedačkom morfemu, arhajskoj matrici moći pripovedanja uopšte, svojstvu stvaralačkog nagona, koje svakog tvorca, maštara, ljubitelja umetničkog obuzima kada se metodom mimetičkog manira umeša u delo tvorca, imitira stvaranje vrhovnog uma bića.

Nema pisca koji se posvetio toj rizičnoj maniji, opsesiji, da nije osetio jezu slične vrste.

Gde je istina? To pitanje niko nije uspeo da reši. Nije moguće spojiti razumsko i mistično iskustvo, jedno drugim dokazivati ili osporavati. To su dva odvojena sveta, svet vere i svet realnog iskustva, osuđeni da žive naporedo poričući jedan drugog a da im to nikako ne uspeva, što je Judita potvrdila literarnim umećem, rečenicama pregnantnim logičkim nedoumicama.

Prepisujući njene rukopise neretko sam se svađao sa njom, odmahujući rukama kroz prazan prostor. Razbacivala je rukopise svuda po kući. Jedan rukopis sam našao u telefonskom imeniku! Kada bih završio i video delo pred sobom, počeo bih da se smejem. A svo vreme sam imao utisak da se smejemo zajedno.

Ostavicu područje mističnog uvida po strani, oslanjajući se na čvrstu veru da se svakom ko dugo živi i koga je gubitak dragih osoba pogodio, događalo nešto slično i da nas to čini pripadnicima jedne jedine vere u transcendentno prisustvo. Ono u šta se može samo verovati, o tome se ne može govoriti.

Govore samo živi, ali oni govore uglavnom o onome čega nema, o onom što je bilo – o smrti. Možda to nije ništa ili je veoma malo, ali ništa manje od onoga što posle nas ostaje, ono što je prekinuto ali nije otišlo izvan prisustva.

Ostaje mi svesni, razumski pristup dokazivanja prisustva odsutnog. Potpuno racionalno, služeći se klasičnom logikom, izvorom mnogih literarno-filozofskih, pa i religijskih intri-

gantnih aporija, pokušaću da ostvarim nemoguće, povežem razum i veru i da pri tom ne pružam nikakve dokaze protiv jednog ili drugog osećaja prisustva.

Mrtvih nema, oni ne postoje, svaki pokušaj dokazivanja njihovog prisustva okončava u jeftinoj mistici ili veštoj opseni. Oni pripadaju prošlosti, prošlost je bila, nje više nema. Pa kakvog smisla uopšte ima govoriti o nečemu čega nema?

Drevni spor između fizike i metafizike. Pada mi na pamet jedna misao Artura Šopenhauera koju sam u mladosti zapisao:

„Jedino je sadašnjost realna i stvarna, u njoj leži sav naš život.“

Ako je ta misao tačna, onda izvan sadašnjosti nema ničega, ni mrtvih ni ubuduće rođenih, postojimo samo mi, ovde i sada.

Pa evo, to je ta stvarnost. Tu smo, evo nas sada. Evo te neumitne sadašnjosti, neoborive, očite, zorne, neporecive, evo nas u njoj.

I ničeg drugog osim nje.

Šta ćemo sada? Mi koji postojimo sa ovim svetom oko nas. Da se gledamo? Bez sećanja i nade jedni druge ne možemo videti. O čemu ćemo da govorimo, ako ne o prošlosti koja je bila i više je nema, o čemu ćemo da se dogovaramo, ako ne o budućnosti koje nema. Govoriti o sadašnjost je čista tautologija. Veoma je očit dokaz o nepostojanju stvarnosti sama činjenica da o ovome sada i ovde nemamo šta da kažemo ako ne pozovemo u pomoć prošlost. Ili budućnost. Sadašnjost je neiskaziva jer je nazočna.

O prisutnom govor nije moguć, svaki govor počinje sa *bilo jednom*, govoriti o prisutnim osobama u njihovom prisustvu je na prvom mestu neukusno. Opis očitog je literarna besmislica, semantička tautologija ili egzibicija u najmanju ruku.

To još jednom dokazuje da je najmanje pouzdano ono što je očit. Očiglednost je najmanje pouzdan dokaz, zgodna tek da stvori nerešivu aporiju. Pokušajmo sa logičkim dokazima.

Reč postoji da se iskaže samo ono što je nevidljivo, prošlo i buduće, dakle jedino realno. Jedino u rečima je prisustvo.

Postojimo. Koji smo to mi? Zašto mi, a ne neki drugi? Očito da postoji razlog što smo se našli ovde. Tu već počinje priča o prisustvu, tu se javlja pojam vremena, prošlosti koja itekako ostaje živa kada nas toliko vekova okuplja na jednom mestu, one koji tu treba da budu i one koji su tu slučajno, mene recimo. I moje prisustvo ima neko značenje koje se ne iscrpljuje u "sadašnjosti koja je jedino realna i stvarna".

Nismo opsenari ni demagozi niti klerikalni manipulanti da tvrdimo da mrtvi nisu mrtvi. Oni dakako u nama postoje kao sećanje, veoma živa uspomena po onome što za nas znače i mi ih i dalje volimo. Nekad snažnije nego kada su bili živi. Jedino ljudskoj vrsti

to uspeva i time je sadašnjost malo pomerena iz ležišta presudne činjenice.

Jedna nepobitna činjenica ipak razdvaja svet iluzije od sveta stvarnosti. To je činjenica koja raspolučuje biće i ni sa čim se ne može ublažiti – oni više nisu u stanju da *vole nas* i to nam pada teže. Ne samo ljubav koju nekom darujemo, već i ona koja se daruje nama, ima puno značenje u međusobnom sadejstvu. Oni *nas* ne mogu da vole i to je tragično osećanje. Neumitna činjenica. Ona meni nedostaje, a ne ja njoj. Mrtvi su naš raj i naš pakao, zavisno od toga koliko smo ih voleli ili se o njih ogrešili. Pola tebe je ovde, pola u snu. Ako nije izmenjena u snovima, prošlost nikad ne postaje stvarnost.

Odsustvo je polovična slika sveta. Njegova senka.

Šta će sa tom realnošću biti sutra? Šta ćemo sutra kupiti za potrošeni novac-vreme ovog danas? Gde je ona od juče, danas? Dakle, nisam (bio) prisutan, ona nije prisutna. Stvarnost ne postoji, niko ne postoji, ne postoji ni odgovornost, ni moralno načelo, uspomene, istorija, poštovanje ljudi; samo gola stvarnost ovog ovde i sada – "zgrabi i nosi", o kojoj nije moguća bilo koja izreka, sud. Koje sadašnjosti? One u kojoj sam ove redove pisao ili virtuelne sadašnjosti-objave, za koju sam mislio da se neće ni dogoditi?

Time se dilema oko prisustva i oko realnosti uopšte usložnjava. Šta je svet, volja ili predstava? Jednostruko biti ili složeno jedinstvo sva tri vremena?

Da li je Šopenhauer tu misao izrekao u ovoj ili nekoj drugoj sadašnjosti? Otvara se pitanje multiple sadašnjosti. Jer sadašnjosti se vrtoglavo umnožavaju i u nizu i u širini mnoštvom subjekata. Svaki subjekat ima svoju sadašnjost, što sam pojam sadašnjeg vremena dovodi u pitanje. Drugo, i ako prihvatimo stanovište o jedino vrednoj sadašnjosti, moramo se zapitati zbog čega smo mi ovde. Zbog ličnosti koja je prošlost, koja odiše prošlim vremenom. Postavlja se pitanje koliko ta sadašnjost bez prošlosti uopšte vredi.

Postoji jednostavna dilema. Ili je Šopenhauer u pravu, pa postoji sadašnjost, a ne postoji Judita Šalgo. Ili mi ne postojimo, ili je Šopenhauer izrekao glupost, jednu među inima. Za mene bi pre bila prihvatljiva misao Getea: ono što je iščezlo, postaje mi stvarnost.

Budućnost je projekcija prošlosti.

Ako je Šopenhauer misao izrekao u nekoj stvarnosti koja je samo tada bila sadašnjost, dakle nešto što je jedino realno, kako to da je ta misao došla do nas i šta ona može da nam znači s obzirom da nije više sadašnjost? Našli bismo se u virtuelnoj sadašnjosti, paradoksalnoj situaciji koja bi bila ravna nepostojanju: ne bismo mogli da govorimo jer ne bismo imali o čemu. Sadašnjost ispražnjena od prošlosti ne bi mogla da se projektuje u budućnost kao etički, estetski princip te bi vreme bilo poništeno, ne bismo mogli da mislimo jer je misao upoređivanje upamćenog, sećanja, uspomena, sa očekivanim. Non cogitamus ergo non sumus, dakle ne bismo ni postojali.

Izgleda da nam se to upravo događa.

Antiistorijsko, antitradicijsko.

Sledeći principe normalne linerane logike, da bi ta istina postala nešto opštevažee, morala je biti smišljana postepeno, dokazivana i izvedena iz nekih premisa koje sve pripadaju prošlosti, ne samo misaonog procesa već i kulturno-istorijskog nasleđa na koje se, normalno, mislilac poziva. I ne samo to, već bi morala čekati priliku da bude zabeležena, izrečena u drugoj, napisana u trećoj, a štampana i objavljena u sledećoj i sada se upamćena javlja pred vama u jednoj stvarnosti koja se deli između nas mnogih, jedna te ista pripada i meni i vama, spajajući sve moguće stvarnosti vremena i mesta, jedino realnih a već nepostojećih sadašnjosti kroz koje je ta misao prolazila i došla do nas sasvim slučajno. To sve uvodi čitav proces u sferu temporalnosti, prolaznosti i verovatnoće u kojoj je sadašnjost jedan poseban, dosta mističan sklop okolnosti koji nije do dana današnjeg razjašnjen, do te mere da nam se sve novije realne činjenice čine mističnijim od našeg drevnog praznoverja; pojavljuje s vremena na vreme u nekim posebnim umnoženim stvarnostima i već sama ta činjenica da je tu jednu jedinu i jedinstvenu sadašnjost moguće podeliti ili umnožiti na bezbroj posebnih sadašnjosti konzumenata u raznim vremenima, od kojih je najpoželjnije projektovano nepostojeće buduće vreme, čini da se čitava zgrada ruši u kontekstu linearnog načina mišljenja. *Ova misao, ako se oslonimo na njenu značenjsku suštinu, nikada nije postojala.* Tek izrečena, samu sebe sobom ukida. Izrečena u jednoj realnosti koju je zahvaljujući toku vremena porekla svojim sadržajem, gore navedena rečenica daje sasvim prirodno pravo da se postavi pitanje: – Da li postoji život?

Normalno da takav linearni logički kontekst najmanje odražava stvarnosnu istinu, ali izričući ovakvu tvrdnju, Šopenhauer se upravo nje i drži, ne sluteći o posledicama. A one su po njega porazne. Zvuči paradoksalno ali ako je postulat o stvarnosti jedina moguća istina, onda iz toga sledi nemogućnost da se takva misao uopšte izrekne. Ako je sadašnjost jedino realna i stvarna, a niko u ovoj, doduše nejasno definisanoj, sablasti koja se zove stvarnost ne vidi, u blizini ni igde u realnosti, nekog ko se preziva Šopenhauer niti ima odlike dotičnog koji bi, dosledan svojoj logici u svakom trenutku svake ma gde i ma čije prisutne stvarnosti, realnosti sadašnjosti, morao sizifovski da izgovara rečenicu koja je započela ovu raspravu, onda ni ta rečenica, misao, ne može postojati jer nema svoj stvarnosni okvir u kome bi se logički održala. A pošto se ona odnosi na tvrdnju o postojanju sveta u toj sadašnjosti koju poriče, sveta nema. Ili ne postoji Šopenhauer, ili ne postojimo mi. I kada kažem *mi*, onda se stvar dodatno komplikuje jer se pretpostavlja da svako od nas ima svoju realnost, sadašnjost koja je jedina stvarna, a jedno sebstva i infinitezimalna množina drugih se isključuju. Svest singulara i svest plurala nije ista imenica, i ne samo to, najčešće se umesto komunikacije među njima ispreči nesporazum. Čovek se obraća živima, a ima utisak da su oni mrtvi, jer im se i u gramatici ime od *čovek* menja u *ljudi*, sa mrtvima uspostavlja saglasnost i razumevanje. Čovek koji ne može da uspostavi vezu sa čovekom već samo sa ljudima, mrtav je. Zovu ga pop, političar, pokojnik, pisac. Dakle – nema ni sveta na koji se ova rečenica poziva, oko nas hodaju mrtvu ljudi – u šta se uverila i Judita koje nema (a ipak je prisutna), postajući slavna posle smrti, što se redovno čoveku događa kada hoda među mrtvim ljudima kojima je "jedino sadašnjost realna i stvarna". Tu se očito pokazuje do kakvih posledica može doći ako poverujemo u olako izrečene tvrdnje, što mora biti opomena piscima koji lako mogu nestati u pogrešno izgovorenoj rečenici, ili misliocima koje može ubiti (a i čitav svet) loše smišljena izreka. Kao što ljubavnike poništava pogrešno izrečena ljubavna izjava.

Uzmimo sada drugačiji, nelinearni način mišljenja koji negira uzročno-posledičnu vezu, stavlja je u paralelne, invertne tokove. Od klasičnog mišljenja i zaključivanja tu ostaje toliko malo da se, iza te izbledele tkanine u kojoj se i osnova i potka jedva drže jedna druge, nazire opet ona izvorna magijska, veoma snažna žudnja bez posebnih razumskih oznaka, da se čovek ne može oteti utisku koji nas prati od naših drevnih predaka, da su naši mrtvi isuviše bolno i jasno *prisutni* u ovom životu koji je najmanje sadašnjost i najmanje je sada i na ovom mestu.

Pod dejstvom snažne iluzije, pošto mi o njima mislimo i oni misle o nama, verujemo da utiču na naš život. Ali direktnog obostranog blagotvornog uticaja nema. Jer svedoci smo da posle smrti bližnjih ništa nije bolje, već nasuprot – sve krene naopako, čak i ono što nije neposredno vezano za njihov nestanak. Da oni misle o nama bar delić onoga što mi mislimo o njima, svet bi se sa svakim preminulim dao oplemeniti. Onaj svet ne učestvuje u ovom. Ovaj svet više onom svetu ne može biti od koristi.

Naizgled. Ali nije tako.

Ulazeći u svet činjenica i dovodeći do samih paradoksalnih završnica premise i zaključke sveta logike, dolazimo do završnih aporija koje nam otvaraju svet čudesa koja smo mi sami. Postoji drugi deo *Put u Birobidžan*. Sasvim slučajno mlađa ćerka je otkrila u gomili stranih časopisa fasciklu sa Juditinim tekstovima. Veliki deo tekstova može da se uklopi u plan koji je ona zacrtala u svom Dnevniku. Kada se uzme u obzir da se plan menjao prilikom pisanja, što je prirodno, ne znamo kako bi izgledala završna verzija. Ali svejedno, sam fenomen postojanja rukopisa koji se naknadno otkrivaju od davnih vremena ne prestaje da uzbuđuje našu svet iz jednog prostog razloga – imaginacija izmiče vremenu i tako sporednim stazama uvodi pojam prisustva na sasvim neobičan način u vremenske tokove. To je prošlost koja čeka da jednom postane sadašnjost a za sada je samo budućnost. Tim jednostavnim zaključkom dolazimo do okvira neke metafizičke prisutnosti izvanvremenskog postojanja i nade da je prisustvo naših dragih osoba samo privremeno ukinuto njihovom smrću. Logika je porekla samu sebe u ime života i u ime kreativne imaginacije. Nadajmo se svi, misleći i stvarajući, da sve to nije uzalud. Da smo stvarajući umetnost izbegli vremenu i upisali se makar delom u neku večnost.

U prisustvu kao fenomenu postoje izvesni paradoksi koji upravo govore prisnije o njegovoj prirodi nego sklad i zakonitosti. Njeno delo *Put u Birobidžan* ostalo je nedovršeno. Kada me je njena prijateljica i saradnica, književnica Milica Mičić-Dimovska, upozorila na platnenu torbu koju je poslednjih godinu dana Judita sa sobom nosila, a u kojoj je, ona je to znala, rukopis romana, mislio sam pogledavši papire da je to haotična zbrka zabeležaka iz koje bih možda mogao da izvučem izvestan broj fragmenata. Ali kada sam krenuo reč po reč, složile su se skladne rečenice, pasusi, priče, roman. Nedostaju poglavlja. Roman je torzo. Ali u antičko doba lepota torza nije bila poznata. Tek u doba renesanse umetnici su shvatili intenzivan naboj kojim torza zrače. Ono što nedostaje, daje snagu onome što postoji. Tako se stvorila lepota nepostojećeg, prisustvo odsustva.

Ulazimo u područje mistike, ali nam tu sada pomaže nova logika koja nas opušta od zabluda i zastranjenja i daje nam mogućnost da primimo obe istine kao podjednako

valjane. Onoliko koliko sam posle njene smrti ja uradio za nju, još više je ona za mene. Mrtvih nema i oni su tu. Obe premise, koje ne isključuju jedna drugu, principium exclusium tertium, tertium est datur, dovode nas do neke nove religioznosti u kojoj primamo notornu činjenicu da mrtvi ne misle na nas, da njih nema, jer kako bi nam se posle njihove smrti događao čitav niz katastrofalnih padova i sve gorih nesreća; a mi mislimo na njih i na taj način, po jednostavnom obratu koji se ne može svesti na iluziju, već na neki viši oblik zaključivanja, oni tu i jesu i nisu, a pri tom ne možemo osporiti lineranom logikom nijednu činjenicu posebno i dolazimo do stanja religijske obuzetosti vezom sa svetom sadašnjeg i prošlog, uprkos činjenicama. Ali činjenice nas i ne osporavaju, ne postoje posebno, već u svom kompleksitetu njihove fenomenološke i hermeneutičke datosti.

Egzistenciju nije moguće poništiti. Egzistencija nekog subjekta može se potvrditi samo dvostrukom negacijom. Ako na nekom beskonačnom panou zamislimo za svaki mogući subjekt jednu lampu kao mogućnost egzistencije, tek gašenje te lampe potvrđuje njegovo stvarno prisustvo na polju mogućnosti. Ona ne-ne postoji. Ne bi se drugačije znalo gde je njegova egzistencija predviđena na skali mogućnosti. I ako bismo hteli da egzistenciju dotičnog subjekta ukinemo, morali bismo tu lampu dvostruko ugasiti – ponovno paljenje lampe bi bilo direktni put u reinkarnaciju.

Veoma zbunjujući fenomen: kada čitam njena dela, ona je tako živa da pomislim, posmatrajući njene još žive kolege kako se muče, nekreativne i mrzovoljne, odavno ugašenog duha: – Ko je ovde živ, a ko mrtav?

Ničeg nema istinitijeg od onog što je očigledno. I ničeg što bi bilo u isto vreme više sporno od očigledne činjenice. Negde sam napisao ili rekao, ne sećam se gde, da je istina koju svi znaju kao žena koju svi imaju – ne вреди puno. Ukupna istorija ljudskog duha zasniva se na osporavanju očiglednog. Postoji samo ovo ovde i sad, a ne ono što je bilo ili što će biti.

A kada nam iznenada to *sad* izmakne i postane *bilo*, dolazimo u situaciju magarca pred šargarepom. Čitava naša kultura, religija, ukupno stanje kolektivne svesti zasnovani su na pamćenju onoga čega više nema i na projekciji volje u budućnost.

Ostavljajući po strani spekulativnu mistiku, moramo se opredeliti za svet ideja naspram sveta činjenica jer su one u ovako rastavljenom vremenskom toku nepouzdati svedoci. Činjenice poriču vreme jer ono poriče njih i ukoliko bi se zaklinjali u njihovo poverenje, u sadašnjost kao jedinu realnost, postali bismo besmrtni jer ne bi bilo vremenskog toka, premda u tom slučaju i ne bismo znali da li postojimo – postojati nije stajati već po-vremeno i po-stepeno *stajati* i *ne-stajati*, stepenicu *po* stepenicu u jednom toku čiju svrhu nismo u stanju da razumemo.

Kada je reč o prisustvu, mi znamo da je ono stvarnost. Bez obzira da li je to realnost živog bića koje je najsloženiji vid prisustva, koje u sebi sadrži vreme jer ga troši, ili su sve samo uspomene, snovi koji jesu neka realnost, ali realnost koja poriče vreme, a u svakom slučaju (vidi gore pod pojmom besmrtnost), kada želimo da poričemo vreme, poričemo sebe. Ali ne druge u sebi i to je preimućstvo kulture, istorijske svesti onog tipično ljudskog

koje je naslutilo prisustvo nematerijalnog, numinoznog, svetog, stvorilo jezik i ispričalo mnoge manje-više nepouzidane priče da bi nekako pokušalo da obuhvati i u mreži reči i pojmova zaustavi ono nevidljivo, neshvatljivo, sveto bivstva.

Realnost se nikako ne može osloniti na sadašnji trenutak kao jedinu prisutnost jer inače, kao što smo i dokazali, sveta ne bi bilo, pa se nikakva pitanja ne bi mogla postavljati.

Ali dokle god se pitanja mogu postavljati, i odgovori čekaju na poziv. Možda je jednoga dana moja buduća a sada već nepostojeća supruga Judita Šalgo, sledeći obrnut redosled vremena, napisala u svom delu neponovljive rečenice:

"Praška crkva Marije Snežne, sudeći po podnaslovu priče, nije mesto na kojem bi trebalo da se odigraju nagovešteni događaji. Bačen je pogled u nju tek da bi se na jednom upečatljivom primeru pokušalo predočiti koliko oštar može biti prelaz iz svetlosti u mrak i koliko je, pri tom, tanušna i osetljiva granica između njih: ona fina volframska nit na kojoj sa jedne strane stoji kristalna građevina vidljivog sveta, a sa druge visi sav tamni balast; i još da bi čitalac nazreo dramatičnost trenutka u kojem se oko te volframske ose, iz haosa elektrona, začine nova galaksija, nova sijalica, dok Bog svojim sitnim ali blještavim spiralnim rukopisom ispisuje reči 'Neka bude svetlost', a posle sav užas onog časa u kojem se taj kratkovečni stakleni svet gasi, a Bog stojeći na rubu kosmičke provalije, bezvoljno slegnuvši ramenima, kaže: 'Pada dubok mrak' ".¹

Dodala je fusnotu. Kao da je fusnota neka zavesa koja se pokrene i okrene i uzrok zameni posledicu dok moja rečenica sledi ovaj pasus, a ne obrnuto, kako to zahteva svet i vreme priče. Šta je čemu uzrok, a šta posledica? Neka vrsta ronda. Kao da je znala da ću se dosetiti da je fusnota tekstu ono što je fuga muzici, ona je, sledeći tajne brojeva i nota, violinskog ključa, postavila na kraju ovog pasusa oznaku za fusnotu.

Osoba koja je stvorila ovakvu sekvencu sveta nije zaslužila da nestane.

Nje više nema. A kao da je ima. Nepostojanje je bolnije od postojanja, a bol odlučuje o prisustvu, stvarnosti. Po bolu sudeći, sadašnje vreme je istinitije jer sadrži samo bol prisutne stvarnosti; a prošlo u sebi sadrži ljubav koja sadašnji trenutak opervažuje kao oblak iza kojeg zalazi sunce. Sadašnje vreme je fusnota beskrajnog vremena.

Fusnota je fatamorgana teksta koja izmešta jedno vreme u drugo i otvara jedno uzbudljivo rešenje, slutnju o iskustvu koje donosi jedino literatura, sećanje. Tek po iskustvu velikog gubitka počinjem da slutim razliku, ali još više sličnosti između opisa i prizora, prisustva i postojanja. Nje nema, a sada je još više tu. Mreža reči u koju sećanje unosi potku stvarnosti uporno uzbuđuje nagon ka besmrtnosti. Sadašnjost je izgubljena ako se u nju ne uklopi sećanje na prošlo i tako stvori priča koja od sećanja, od prošlog, stvara jedinu moguću stvarnost, neku sigurniju budućnost. Prošlo vreme prolazi kroz fusnotu vraćajući prošlost u stvarnost.

Ona je ipak tu. Ne radi neke jeftine mistike ili drevnog nagona očitovanog u kultu mrtvih, da se mrtvima podižu spomenici u materiji i duhu, već upravo zbog života, zbog onog malog ništa, one nepostojeće sada-stvarnosti koje nema a koja sobom stvara i prošlo i buduće

¹ Pripovetka Tungsram.

vreme i koja ne postoji ničim drugim dokazivim, opipljivim i neporecivim, smisaono bitnim, već upravo onim što iz sebe stvara, potirući se. Jednom mi je rekla, u trenutku privremenog očajanja jer jedno delo nije išlo kako je zamislila: "Ne mogu da živim nekreativno." Život u kojem ne stvorimo ništa, vredi koliko i realna stvarnost – ne postoji. Možda će budući događaji priče izmeniti njeno prisustvo, možda će neki događaji stvarnog vremena, kojima ni ja neću biti prisutan, pokazati smisao ili besmisao njene, moje, svačije smrti, da ništa nije slučajno. Upravo ovaj obrat izmeđuavnog prizora i novijeg opisa ukazuje na onu uzbudljivu inverziju između pripovedačkog i stvarnog vremena kojim se pripovest bavi.

Kada se jednog dana ponovo suočim sa ovim rečima, sve naopako će se složiti i sve nerazumljivo zadobiti značenje. Ko će dati fusnotu?

Ne znači da više nismo zajedno. Otišla je u fusnotu. Životu u fusnotu, kako bi ona rekla da je živa. Samo urođeni osećaj mere i sklada onemogućava fusnoti da rezonancama fuge, magijom fatamorgane, pređe u koral. Bar za sada.

Teže je prevariti mrtvu nego živu ženu. Kada čovek izgubi onu koju voli, sve *druge* postaju *secundae* kojima se meri izgubljena večnost onih neponovljivih trenutaka zajedništva.

Ono najbitnije ne dolazi nam iz smrti, već iz života koje pamtimo. Ali ono najbitnije u prisustvu dolazi nam iz prošlosti koje više nema. Činjenice su previše gorde da bi priznale da su prazne. Ako je sadašnjost realna, ona to nije zbog svog prisustva, već, da tako kažemo za ljubav paradoksa, zahvaljujući odsutnom vremenu. Uslovno možemo stoga reći da je sadašnjost realna i stvarna i da u njoj leži sav naš život samo ukoliko u njoj postoji minuli život, naš, nama dragih osoba. Bez tog iskustva, sećanja, jedva da bismo bili nešto više od proste vegetacije na planeti. Najbitnije životno iskustvo sastoji se u onome čega više nema. Da li postoji život, pitala se u naslovu jedne svoje knjige.

Tragično osećanje života sadržano je u sećanju na laki, sažaljivi i prekorni osmeh. Mistično prisustvo religijskog teološkog prosedea izlazi izvan okvira logike, pa ga ostavljamo ličnom odnosu. Ono što jeste dokazivo, to je da su mrtvi za nas uspomene, sećanje koje nam omogućava da živimo punije, bliže svetu i životu, daleko od smrti. Jeste tanka nit, ali je njome protkana čitava kultura, svest ljudi koji nas zanimaju kao kreativna bića. To nije mnogo, ali jeste ono što život čini sadržajnijim, vrednijim življenja. Stoga i lepšim – što jeste najvažnije.

I eto, na kraju, služeći se čisto logičkim postupkom, da bih izbegao patetiku direktne izjave ljubavi, dovodeći logičke premise do krajnje granice, upadam u onu vrstu blažene protivurečnosti koja me anđeoskom nedoumicom dovodi do istog zaključka koji smo, već odavno neobičnim iskustvima, sticajem i podudarnošću neobičnih okolnosti, primili od naših mrtvih, doveli logičke premise do samoporicanja i dokazali ono što jedino postoji. Ono što je nestalo, postaje nam jedina stvarnost, ne u ime smrti, već u ime ovog sadašnjeg trenutka u kojem živimo, u ime života, budućnosti. U pravu je i svaki mistik, prorok. Sadašnjost je jedino što postoji, ali je ona puna prošlosti i budućnosti.

Između mene i nje sada ima samo nekoliko godina života i jedna smrt – nešto malo više nego ništa.

Čitava naša sadašnjost je samo maleni zev između prošlosti i budućnosti, sećanja i nade.

Nije imala ni malo naklonosti prema mitu. Nije nikad o tome sanjala. Mislim da bi se ona svakom kultu, pa i kultu prema sebi nepostojećoj, usprotivila, ceneći jedino ono što je kreativno u čoveku i u njoj samoj. Mit je najbolji način da se čovek skloni iz života, stvori heroj, opšte mesto. Imala je drugačiji naum. Da ostane u životu.

Malo je ljudi uopšte u istoriji sveta uspelo da ode u predeo senki i da se vrati natrag na svetlost dana. Odisej, Orfej. Drevni šamani jesu zahvaljujući ženskim lukavstvima, ukradenoj veštini starovremenske arhajske čarobnice.

Postavlja se pitanje značaja literature za savremenog čoveka u današnjem vremenu kada pisci više ne pišu romane već zaplete, hitove. Uprkos upornim najavama o kraju literature, ona traje i posle kriza postaje još vitalnija. Šta je to što privuče pojedince da joj posvete sav život, a druge odvlači od nekih drugih posvećenja, prisilivši ih da vode dvostruki život? Jer i medicina je takođe jedna drevna, magijska umešnost. Uzrok se može tražiti u analizi suštine pripovedačkog umeća. Čitanje nije privilegija masa, već odabranih. Ono nije zabavno umeće za ubijanje vremena (sintagma koja daje mogućnost za plodne digresije), već drevno ritualno, magijsko, obredno umeće, čišćenje katarzom duše, opterećene osećajem krivice i greha.

Za razliku od slikarstva, čija je obredna mimezis više nego jasna na neprevaziđenim pećinskim crtežima, o igri, plesu i muzici možemo suditi tek na osnovu antropoloških istraživanja primitivnih društava. Pokret i zvuk nisu ostavili traga. To isto važi za reč. Tek pojavom pisma, reč se beleži i istovremeno se fiksira drevno mnemotehničko umeće ritmiziranog, sakralnog govora. Način na koji se čitaju Mišna i Gemara, Tora i Kuran.

Judita je bila svesna te hysteriformne, šamanske prirode pripovedanja, uvodeći ritam u svoju prozu. (Teofil Pančić je izumeo jednu divnu sintagmu – *šalgoritam*, aludirajući na matematičko-informacijski termin, algoritam.) Osim ritmičnosti tu je i obredna ritualna tehnika rečenica, punih logičke nedoumice njenog dosledno sprovedenog postupka. (Analiza poglavlja TESTAMENT pokazuje njenu majstorsku tehniku: pomeranje težišta, vremenski raskol, uđete na jednom mestu u vreme a izađete preobraženi na drugu stranu. Ironijska žaoka. Jedna mala šahovska minijatura literarne tehnike, obredne magije pisanja.)

Služeći se tim logičkim nedoumicama Judita je uspela da prevari i sam tok vremena, da ga izokrene.

Koristeći se lukavstvom svojih pramajki, ona je posegla za jednostavnim moćima zagonetke. *Da li postoji život* – dala je naslov jednom svom delu. Naizgled samo jedna duhovita provokativna dosetka, jedna u nizu njenih logičkih nedoumica. Ali upravo tom rečenicom ona je lukavo prešla sa onu stranu života, izborivši pravo da i u smrti postavi opozitnu rečenicu: - Da li postoji smrt? I Bog, vlasnik života i smrti, zatečen, paralisani strahom, čuti. Jer zna, šta god odgovorio – gubi. Ako kaže: - Da, smrt postoji. - što je prvi logički potez, a poznato je da takve poteze vuku samo paceri, onda mora priznati da postoji i život, i da sve što je u njemu zaslužuje atribut večitog. Mi. Ako kaže: - Ne,

Judita Šalgo

39

smrt ne postoji. – odlično, evo nama Judite. Knjiga je pred nama, magija večite obnove, metempsihoze. Quod erat demonstrandum.

Mi koji smo je voleli imamo pravo na tu nadu.

I mistički i racionalni uvid govori jedno isto: mrtvi su sa nama ovde i sada u ovom životu bez njih bismo bili siromašni za čitav jedan život.

Stoga, hvala mrtvima. Ne u ime smrti, već u ime njenog poricanja, u ime života. Nade.

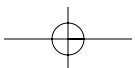
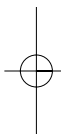
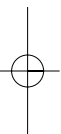
Jer fenomeni vole da se ponavljaju.

Performans i javno čitanje, AKUD Sonja Marinković, Novi Sad 1976.

BELEŠKE IZ RADNOG DNEVNIKA:

Žensko pitanje

Judita:

Imam potrebu da napišem antifeminističku priču koja će se dopasti muškarcima, a ljutiti žene. Da kompromitujem žene, "junakinje", da ili razotkrijem i(li) izvučem iz senke njihove žrtve.

Mistifikacija je žensko pismo (metod).

Istorija je jednu porodičnu dramu, preljubu pretvorila u junačko delo.

Judita – put od zle žene i preljubnice do junakinje (antifeministička priča).

Očaravajući Vajninger.

Imam strahovitu želju da pišem, mislim na Vajningera koji prezire žene i Jevreje. Milica očekuje još moje političke igre sa Vajningerom. Kao valcer. Beč, andeoski hor bečkih dečaka?/, lascivnost zadovoljstva? Visoki, tamnooki – svetac. Žene vole svece. Remboa, tragične dečake koji odbijaju ljubav, svoje mučitelje.

Muškarac pamti, žena zaboravlja – oni se dopunjuju /Vajninger/.

Bog stvori nešto i onda *vidi* da je *dobro* (priznanje da je dobro), znači moglo se dogoditi i da ne bude tako. U stvaranju sveta (kroz stvaranje) Bog (kao da) se uči (dobru). Sistemom pokušaja u kojem je – ovo je jedinstven slučaj – greška isključena, nepredviđena. Ili je moguća ali izbegnuta?

Zašto je greška izbegnuta? Jer je Bog imao cilj. Da stvori čoveka. A zašto je namerio da stvori čoveka? Da bi reproducirao sebe (na novim nivoima) i odmah mu stvorio lagodne uslove za život. Ali zašto su ti zemaljski uslovi bili neophodni? Zašto nije stvorio čoveka u onoj sredini/mediju u kojem je i sam (Gde je Bog?). Zašto čovek nije stvoren kao kosmičko, nezemaljsko biće? Vanzemaljsko?

Dodirnuti svet

–Taktilna osetljivost muškarca – videti šta pokazuju ispitivanja čula /Leksikon/, /D.sveska/

– moje dodirivanje drveća, dečijih glava – kada nemam šta da kažem, a nešto osećam.

– sedenje svuda gde želim da sačuvam doživljaj – pamćenje na koži, mišićima, možda kostima. Muškarac može da zamisli, ja moram da odem i dodirnem. Neverni Toma je

bio žena? Ležanje na steni – tako se oseća ne samo tlo, već i vazduh: vlažna koža tek tada oseća vatru sunca, i obratno: ispečena koža, ležanje na suncu da bi se uistinu, ali celim bićem osetila voda.

Reči:

telo u lošoj ženskoj literaturi, ne mogu da se nađu druge reči za telo. Za ženu telo je sve, ceo svet je njeno telo, koža.

žene, med. sestre

muškarci – rizik života, rez koji donosi smrt ili ozdravljenje /operacija/, nema žene hirurga, ne samo što je naporno...ali žene bolničarke, vidarke –"ženska zlatna ruka". Rizik i lepota dodira: deca u Nubijskom selu /najublaženija varijanta, dodirivanje vode, bolesti, duna/.

– žene koje hodaju ruku pod ruku

– dodirivanje Zida plača, nesreća istorije koja se prepoznaje – dolazi do svesti *dodirom*

– *vodič* u Karnaku dodiruje hijeroglife crnim prstima /oblo biće, mesnata ramena i čudan, zaobljen, gotovo trudnički trbuh ispod bele, do zemlje dugačke galabije. Prsti su mu kao kod Hindu igračica.

– svaki *slepac* sa prstima na Brajevoj azbuci je žena

– *žensko pismo*: s desna ulevo

– žena, uskraćena za mnoge oblike komunikacije, osuđena je na DODIR. Dodirom kompenzira, nadoknađuje sve svoje slabosti.

- i *ženski govor* je tek dodirivanje, on klizi po površini stvari; površinske analogije, horizontalno povezivanje predmeta, montaža

– *žene daktilografi*, žene prepisuju svet prstima, daktilografski sa jednog rukopisa na drugi – vez, ručno šivenje

– je li i ženska svest samo koža osetljiva na dodir? Ali koža brzo zaboravlja sve što ne ostavlja ožiljke. Bez dubljeg traga?

Taktilno pamćenje: pamtim ono što sam dodirnula, ljubav, batine, temperaturu, a manje prizore – prinošenje obrazu tuđeg dlana, usana, dečije ruke.

Možda nesposobna da haosu da oblik, žena često ume da se priključi, uvuče, prilagodi haosu – odnos prema vlastitoj prljavosti. V. Parun (Embrionalni oblik prljavštine na koju leže kao u svoju košulju. Ili oblik glave, masni krug na jastuku.)

Žena voli sve što je obeležila svojim dodirom: ostavlja po stanu svoje okrvavljene binde.

Sveta prljavština kao Hristov čaršav koji je umašćen po skidanju sa krsta, etrusko platno iz Zagreba?

Ženska sklonost odeći, fetišizacija tkanine koja dodiruje telo. Je li to po muškoj mašti ili odista najuzbudljiviji ženski samododir? TV reklame?

Đakometijeva skulptura *spoon women*. Ne samo što je u funkciji kuvanjem očito udubljena da bi se u nju, njome zabravili sadržaji, da je pribor šupljina, već je i *minden lében kanál* - u svakoj čorbi kašika, kako kažu Mađari. Sve dodiruje, u sve (sobom) meša.

Ženu ništa ne zanima toliko koliko vlastito telo; jer joj je ono najodaniji i poslednji objekt dodira, tek dodirujući ga ona shvata kako vreme prolazi. Kako se menjaju svet, dani, prolaze decenije, kako se smenjuju periodi plodnosti /materinstva/ kako trbuh raste, pa nestaje, dojke nabreknu pa se osuše, pa vlastitom telu pripisuje, napipava istinu o svetu, kosmosu...

Zašto moji satovi kasne?

Osećam vraćanje iz sebe. Da li satove zaustavlja moje nesećanje? Moja smrt, umiranje, razara predmete oko mene, ispunjavajući me razornom snagom.

Moja opsesija prazninom. Sve što je u mojoj sadašnjosti mrtvilo, praznina, a hoće da se pretvara da je živo, tj. sve što je rast, naduvavanje praznine, besmisla, to me duboko boli i iritira.

Odlazak majke i oca... Ne javlja li se previše negativnih emocija: Kanjuh, Radulović?

Nagle najezde sećanja, vremena, života koji se ne mogu kontrolisati (veštičje energije, radosti itd).

Časovi jezika

Između "priča" kao neki medijator, "međuigra", odvijaju se "časovi", razgovori, informacije o "avetinskom jeziku". Pisani kurzivom. Na kraju sveske časovi se prekidaju i počinje rečnik, englesko-srpski. Ona je spremna za Australiju.

Roman?

Zlo koje zrači iz J. C. i obasjava ljude oko nje. (Plaši se od nje i čitav tzv. TV auditorijum, plaše se i oni koji sebe smatraju moćnima: Dragiša S., Mita B., snimatelji, novinari, prijatelji.)

Detalj: snimivši tobože opasan ekskluzivni materijal u Labinu, tražila ja da dobije i kući odnese monitor i realizatora Viktoriju, kako tehnička lica *ne bi videla taj materijal. Ekskluzivnost.*

U tuđim stanovima priređuje razne seanse. Ona voli da se ljudi žrtvuju za nju.

Ona može da izigrava nekonvencionalnost, novinarsko "slobodarstvo", da bude igra u žarištu nekog problema, ali uvek stiže u pravi čas kad je već bezbedno, i uvek u tuđi region. U Vojvodini ona ne čačka "vruće" teme.

Ona ima "svoje" radnike koje u raznim fabrikama uvek intervjuiše.

Ženski lik: osoba koja je zavisna od J. C. Ona čeka da J. C. dođe sa društvom u njenu sobicu i samo tada ona oseća da tu *ima života*: u tom dimu, prljavim čašama i tanjirima, pepeljarama punim pikavaca. Ali već tokom večeri počinje strah od kiselkastog mirisa ohlađenog, sagorelog duvana, koji *znači* opet usamljenost, napuštenost.

Slabosti. Imala je čulo za ljudsku slabost, umela je da deluje u pravom trenutku. U tome je bila tajna njene "snage", snage "zla".

J. C. je citirala Titove "aforizme" kao: - Jednom prilikom, u razgovoru sa najbližim saradnicima, Tito je rekao...Otkrila sam da tog mesta koje ona citira – nema.

O ženskoj ljubavi prema oficirima i političarima.

Tajna uspeha J.C. jeste u tome što ona zaista *voli* ljude na vlasti (ili jako dobro igra tu ljubav), jer je ona deo ljubavi za vlast, a to ljudi na vlasti, koji u stvari stalno strepe da su nevoljeni, lagani itd, primaju sa puno zahvalnosti. Nije dakle pitanje da li J.C. uspeva "krevetskim putem" – to je čak drugorazredno – već je bitno što ona sa puno strasti (a ne pasivno, bojažljivo, sa poštovanjem) voli onoga ko ima vlast.

Kako bi se najslikovitije iskazala razlika između muške i ženske književnosti?

Pisac opisuje jednog čoveka koji sedi na stolici.

Spisateljica opisuje stolicu na kojoj jedan čovek sedi.

Nisam mislila da kažem kako muškarac opisuje bića, a žena stvari. Naprotiv. Ako se situacija izmeni, pisac neće opisati čoveka na čijim rukama stoji jedna stolica – to će opisati književnica – već jednu stolicu u rukama jednog čoveka.

Zemlja/stolica mora biti spremna, mora čeznuti, iščekivati da se na nju spusti moja zadnjica (čovek). Čovek dolazi kao konačno iskustvo stolice koja pamti drvo, pamti i zemlju iz koje je to drvo izraslo, i kišu (vodu) koja se slivala u zemlju – poznaje celu prirodu i *očekuje samo još njenog vladara – čoveka*. Ona je *otvorena*, ona pruža svoje sedište prema zadnjici svoga čoveka.

Pogled

"Tvrđi se da kondor, leteći na velikoj visini, ima fotografsku moć pamćenja terena. Ako se teren i najmanje promeni, on tu nikada više neće sleteti." (Politikin zabavnik)

Apriorni opis jednog pogleda. Opis je uvođenje u priču svih okolnosti koje se uslovljavaju. Situacija, uzgredni detalji itd. A dugotrajno uvođenje postaje priča, dok se priča ne svede samo na jednu rečenicu, ili čak reč. I tokom uvođenja, stalno se govori o kratkotrajnosti priče. U uvođenju se pominju i razni *dogadjaji* koji prethode "priči" (tj. pogledu), od kojih su neki čak vrlo dramatični, ali ne odveć direktno vezani za "priču".

Igra, prevara, "zezanje" u približavanju cilju. Jedan potez – prošlost, pa jedan potez – budućnost.

Naslov: *Kratak pogled.* Muškarac i žena imaju lični odnos. On je u isto vreme i predstavljajući odnos ili su dejstveni faktori dveju sučeljenih strana (možda tek latentno). Tekst je *mreža* koja će na kraju da uhvati dva pogleda. Ili dva čoveka koji se ćutke gledaju.

Mreža ili levak (peščani sat, klepsidra?), obrnuti konus.

– ako je peščani sat, onda se sve plete oko *sada*, pripoveda se o sada, o prošlom koje prelazi u budućnost, ali se o njemu o tom sada ne kazuje ništa, sem na kraju, *u jednoj sekundi* priča kao zrno peska procuri kroz grlić peščanika.

Pogled muškog i ženskog, *prošlog i budućeg*, tj. jednog živog i jednog umirućeg (bar psihički, emocionalno i sl.), pogled koji je trajao samo dok se izgovori "toliko" (jedan od likova izgovara).

SCENA: Oživljavanje lutke disanjem usta na usta na dopunskoj vežbi civilne zaštite

Opipati puls i nadlanicom proveriti dah (ili ogledalom, sjajnim metalnim predmetom). Znaci prividne smrt: prividni prestanak rada srca – puls se gotovo i ne oseća – i disanja. Znaci smrti: mačije oči (proširene zenice su loš znak) – kad se pritisnu jabučice, zenice se izduže kao kod mačke – i mrtvačke pege po licu i rukama.

Oživljavanje – disanjem najčešće.

Uzroci: leti najčešće davljenje, strujni udar groma, gušenje ugljen-monoksidom, u ratu bojnim otrovima, gušenje iz mehaničkih razloga.

Vrlo brzo dolazi do nastupa prave smrti.

Šta činimo? Kleknemo lutki kraj glave, opipamo puls i proverimo dah. Onda maramicom izvučemo is usta strani sadržaj, iz nosa takođe. Zabacimo glavu da bi se stvorio slobodan

put za vazduh (prohodnost puteva), levom rukom se zapuše nosne šupljine da bi se sprečio povratak vazduha i onda počinje kombinovano uduvavanje i masaža srca.

Najpre 5 uduvavanja, 10 pritisaka, ispod ? rebra, posle po jedno uduvavanje kombinovano sa 5 pritisaka. Ako je pritisak na ispravnom mestu, pali se narandžasta lampica na semaforu. Ako je na pogrešnom mestu ili je pogrešan način – crvena lampica. Uduvavanje - ako je dovoljno, zelena lampica. Ako nije - nema nikakvog signala. Dešava se na poljančetu ili učionici.

Ona vidi sebe nagnuta nad sebe (ogledalo) i onesvešćuje se. Prethodno zamišlja razne osobe u ulozi lutke, tj. prividno umrlog.

Ako je sve u redu, tvoj dah postaje njen dah, lampice se pale i lutka oživi.

Pisanje: čovek pokušava da posmatra sebe, kao da se radi o stranom predmetu koji bi morao biti otkriven.

Dok ne uzmem olovku u ruku, ja sam zdrava, celovita ličnost. A onda: pišem kao da opisujem stranu osobu: delim se na pisca i opisivanje. Pisac postaje sve više onaj koji beleži, mehanička ličnost koju sve manje osećam kao sebe. A što se tiče opisane ličnosti, ona se odmah počne udaljavati od mene, dobija sve proizvoljnija, meni nepoznata obeležja. Sve je više bilo koji književni lik, ponaša se po književnim zakonima, nezavisno od mene.

I odjednom uviđam da nisam ni tu ni tamo, da se ne mogu identifikovati ni sa jednim.

Ili: sve se više menjam i postajem književni lik:

potajna volja za samoidealizovanjem

potajna volja za vlastitim deziluzionisanjem (samooptuživanjem)

potajna volja za *falsifikovanjem* sebe

potajna volja za igrom sa vlastitim identitetom

IDEJE

(Velika sveska, početak oktobra 1967.)

I. Ideja za priču: dva momenta

1. Relacija između delanja i mišljenja čini čoveka. Zapravo distanca prema delovanju (a skoro i prema mišljenju). Javno i privatno lice. Neaktivnost kao životni princip. Radim kao drugi, ali me rastužuje moja ironija i svest o sebi.

2. Stvari se dešavaju van mene. To je jednostavnije, lakše i bogatije nego da sam činila ili da se događaju meni. TV ekran mi nameće svet radnje, akcije, ja sam mu potrebna upravo kao gledalac. Moja životna uloga je veći uloga gledaoca. To je pojačano televizijom, radijom, poplavom štampe. Sve me to vezuje za sobu, odvlači od akcije. Linija manjeg otpora. TV (i slično) mi čak brani da izlazim na ulicu, među ljude, u pozorište, na utakmice, na putovanja, sve mi unosi među moja četiri zida i kompenzira moju nepokretnost. Ona čak traži moju nepokretnost.

II. (Mala sveska, novembar 1967.)

1. Ideja za priču

Čovek, bivši čovek, bivši borac, svaštar, proizvodi sredstvo za čišćenje mrlja od mastila. Obilazi kancelarije, stanove, pisarnice, nudi usluge, moljaka, preporučuje se. Pomalo alegorična slika bivšeg čoveka koji na sitno, povijen a gorak, ciničan, vadi fleke od neiscrpnog, neuklonjivog mora mastila. A možda čak i briše ono što je o njemu napisano.

2. Ideja za priču

(21. novembar 1967.) (Zoranova?) o čoveku koji krade ideje za male oglase

Priča o čoveku koji u novinama i na druge načine oglašava sve i svašta, od kupoprodaje do porodičnih vesti, mahom izmišljenih, lažnih, najčešće *ukradenih*. Krade ideje za oglase. Oglašava ono što mu se najviše dopada u tuđim oglasima. On ne kupuje ono što drugi oglašava, već preuzima, krade oglas, pa to isto oglašava i tako prisvaja predmet oglašavanja (Šta biva posle?)

3. Ideja za priču (23. novembar 1967.)

Priča o čoveku koji pišući pisma uredništvima novina, kućnom savetu, mesnoj zajednici, opštini i svima redom, traži pravdu, kritikuje male nepravilnosti, svakodnevne greške, hoće da menja svet. Oslovljava nepoznate prolaznike, upozorava ih da ne bacaju papiriće, da se ne guraju u redu za autobus. Svoj "mali" problem (Koji? Neispravnost liftova ili škrabanje po liftovima?) razglaba najpre u svojoj porodici, potom iznosi na sastanku kućnog saveta, pa svim višim instancama. "Mali problem" se sve više ukрупnjava, uopštava, nije više jasno o čemu je reč, ali problem biva sve krupniji; niotkuda odgovora, njegove intervencije ostaju bez odgovora, čovek nema koga da pozove na odgovornost: on najzad poziva na odgovornost sebe i sebi izriče presudu. Opisati scenu. Oduzima sebi građanska (i samoupravna) prava, osuđuje sebe na večno ćutanje i smrt.

4. Ideja za priču (5. decembar 1967.)

Čovek koji se plaši spavanja, sna. Nikako nije mogao da se priseti svojih snova, pa ga je hvatao strah, užas od praznine, ni od čega.

Ili: čovek koji svako jutro izmišlja snove, a da nikad nije sanjao, pokušavajući da svesno,

u svesnom stanju, nadoknadi svoj nesvesni život, odnosno da ga prenese na ovu stranu, na javu. On shvata da je san deo života koji treba naknadno izmišljati, inače – ne postoji; trećina čovekovog života ne postoji – zauvek je izgubljena.

5. Ideja za priču (6. decembar 1967.)

Malo izmenjena ideja od 23. novembra. Čovek koji želi da menja svet oko sebe, ali je njegov napor okrenut u pogrešnom pravcu. On ne menja ni svet, ni sebe, već – mene. Daje mi novo ime.

6. Ideja za priču (28. decembar 1967.)

Priča o čoveku koji se svako jutro budi sa osećanjem velike malaksalosti, teško i nemirno – iz sna bez snova. I da bi mogao da ustane i pribere se, ojača za taj dan, on svaki put, rasanjujući se, doživljava svoju smrt. Smrt je uvek drugačija. Čovek proživi svaki put celu priču o smrti: u svesti ispisuje poruku koju ostavlja za sobom, sve od prvog do poslednjeg slova, razvija sliku svog umiranja i scena koje slede: kako otkrivaju njegov leš, očajavaju, kaju se i sl. (Dati neke od priča: jednog jutra nema priče. A sutra: dati nekoliko običnih, anegdotskih "iz života" ili rajskih. Da li je mrtav?). U budnom stanju nadoknađuje iščezli san. Budući da u snu ne uspeva da se oslobodi trauma, čini to, pročišćavajući se, na javi. Osposobljava se za normalan život toga dana. (Kad zakaže mašta ili se iz drugih razloga iscrpi repertoar umiranja, on neke doživljava smrti ponavlja). Najčešće ponavlja one dramatične, ponavljanjem ih usavršava, razrađuje dramaturgiju, obogaćuje novim detaljima. Gradi umetničko delo svoje smrti (ili o svojoj smrti).

To budno snevanje (san o smrti) tako je savršeno, da je svaka druga smrt spram nje neprimerena. Tako da on više ne ume, ne može da umre prirodnom smrću. (I postaje besmrtn.)

Ili:

Budi se jednog jutra, ali njegova savršena, već nedogradska priča jednostavno se ne pojavljuje. I čovek ne može da se rasani, da izađe iz sna, mučnog polusna, glava mu je prazna, nikakva misao mu ne dolazi u svest. Hvata ga strah, panika od te iznenadne praznine. Umesto tih mnogobrojnih priča o njegovoj smrti, ni jedna druga, ni o životu ni o bilo čemu iz života, o njemu ili drugima, ne pada mu na pamet. Praznina izgleda nenadoknadska i on u strahu od nje, od te neočekivane promene, počinje da veruje da umesto priče – konačno dolazi smrt. I ta smrt koja je danima pretvarana u priču, u umetnost, koja je tako dugo zavaravana, najzad, punom snagom, osvetnički nailazi, nadire kao bujica u prazno korito.

Ili:

Nemoćan da podnese odsustvo tih omamljujuće-okrepljujućih jutarnjih priča o smrti, on svojevolejno umire (izvršava samoubistvo).

Ili:

Pošto mu ne dolazi priča o smrti, on veruje da više nije u životu, da ne može više da se probudi, da je već mrtav.

Da li u prvom licu jednine?

7. Ideja za priču (1. januar 1968.) Intervju

Ostareli pisac koji više ne piše, ne čita, zaboravljen, koji postoji samo kao ime, najednom u TV intervjuu povodom neke svoje godišnjice, govori o sebi patetičnim, uznesenim tonom nekrologa. Onako kako bi o njemu govorila štampa. Govori o sebi kao o drugome. Citira neke studije o sebi, upoređuje sebe sa svojim već mrtvim savremenikima, stavlja sebe u određeni istorijski kontekst i fah.

Ustvari: on umire tokom intervjuja. Od prvog lica jednine, postepeno prelazi na treće. On sve manje govori o sebi, a sve više daje sećanja o sebi, i to ne svoja, već tuđa. Na kraju pominje sebe imenom i prezimenom. Televizijska kamera koja snima deluje ne samo kao rentgenski aparat koji otkriva, konstatuje bolest, već svojim *zračenjem*, svojim nepoznatim dejstvom, bolest izaziva, ubrzava. Televizija je prva zapazila i učinila vidljivom, ali istovremeno i razvila, stavila u dejstvo, njegovu smrt. Na kraju, pred kamerom stoji oronulo, prazno lice, posmrtna maska. Kamera se obzirno povlači sa lica, prelazi na njegove ruke pa na okolne predmete – piščev pribor na pisaćem stolu, knjige, na dopola ispisan list hartije (isti onaj koji se pojavljuje na početku intervjuja pod staračkom rukom piščevom koja naočigled kamere ispisuje red-dva teksta), a sa tog lista, sada snimljenog bez ruke koja ga je maločas ispisivala, kamera se penje uz policu za knjige i prelazi preko niza sitnica, figura, statueta, vazica, ukrasnih stvarčica, preko malih, uramljenih porodičnih fotografija iz mlađih dana, zaustavlja se najzad na jednom njegovom velikom, uramljenom portretu. Pisac još govori, ali gledalac zna da je on već mrtav.

8. Ideja za priču (14. januar 1968.)

Nalazim stari (porodični) fotoaparat. Ne zna se zapravo čiji je bio, ali postaje jasno da sve što je njime snimljeno – više ne postoji. Postoji samo velika kutija puna fotografija nepoznatih ljudi (na čijim licima, čini mi se, prepoznajem po neku svoju crtu), kuća, dvorišta, nekadašnjih novosadskih ulica i trgova koji, međutim, ne postoje. Mora biti, razmišljam, kako u samom tom aparatu leži uzrok smrti snimljenog. Ošamućuje me satanska moć tog aparata. Osećam strašnu potrebu da snimam, škljocam, da beležim sve prizore oko sebe. Ipak, još se suzdržavam, borim se sa sobom, obilazim trafike i prodavnice foto-pribora. Prizore oko sebe gledam kao moguće snimke (kadrove), kao odnose svetlih i tamnih površina, kao odnose veličina. Sve sam više izvan ulice kojom hodam i izvan kuće u kojoj živim, opsednuta sam neodoljivom potrebom za umetnošću. (Da li me hvata strah da će stvari iščeznuti mimo mene, mog učešća i uticaja?) Ne snimam, ali ne odvajam se od aparata. Optužuju me da sam budala i pozer. Ipak, ne smem da se odvojim od njega. Užasava me pomisao da bi neko mogao da snimi mene.

9. Druga verzija priče od 1. januara 1968. (11. januar 1968.)

Stari pisac Slavko Nestan već godinama živi životom koji sad reditelj hoće da mu *pripiše*

(predstavi). Nestan treba da igra ulogu sebe nekadašnjeg, kakav je bio dok je pisao. Reditelj mu naređuje da se šeta svojim vrtom i sedne na klupu na kojoj je obično posle jutarnje šetnje sedeo i beležio nešto u beležnicu, kako je nekad svako jutro radio. Potom ga reditelj uvodi u radni kabinet, naređuje mu da sedne za svoj radni sto, za kojim već nekoliko godina nije sedeo, i da počne da prebira po svojim papirima koje godinama nije dotakao. Starog pisca hvata čudan strah, oseća se kao da ulazi u zabranjenu oblast svog života, ustvari kao da ulazi u svoju vlastitu grobnicu, plaši se da neko hoće živog da ga sahrani. On se ne plaši smrti, ali oseća da bi i ta smrt bila lažna, sumnjiva... Da li bi zaista bila njegova? Reditelj mu najzad naredi da uzme pero i počne da piše. Ali kako je dodirnuo pero, njega kao struja ga je opekla svest o strašnoj laži u kojoj se našao: on možda može da laže ljude o tome da je živ, ali ne može da falsifikuje pisanje, stvaralački čin. I on, umesto da piše kako mu je naređeno, počinje užasnom snagom, histerično da preškrabava prazne listove pred sobom, ljutito uništavajući prazninu, ili delo koje nije ni postojalo.

10. Nehotična proročanstva, isečak iz novina (1. april 1968, Velika sveska str. 53)

11. Ideja za priču (28. april 1968.)

Priča o navijaču koji je menjao završene događaje. On gleda reportažu o nekom sportskom događaju ili izveštaj s nekog ratišta, ili akcioni film (ratni ili vestern), uživljava se u događaj, zaboravlja da je rezultat već poznat, hvata se za trenutnu inicijativu svojih odabranika, navija, podržava ih, viče. On strašno želi njihovu pobjedu i gle: događaji odjednom odstupaju od već poznatog razvoja, u igru ulaze novi momenti i novi potezi – kao da se sad u reportažu, snimak, vraćaju neke sekvence koje su rezane iz autentičnog događaja, pa sve kreće drugim tokom, te je moguć i nov, drugačiji rezultat. Želja ili zaborav, rasejanost, dovoljni da se prošlost vrati kao na pozorišnoj probi – kao film na kontrolnom snimanju – i da krene drugim tokom. To nije halucinacija, želja ne izmišlja već stvara naknadnu promenu. Svi oni koji su zajedno sa njim, ili čak istovremeno sa njim, gledaju TV, svedoci su te promene. Ona se dogodila. Paralelno – počevši od njega kao novog početka sveta – sada postoje dve istine o događajima. Dve ravnopravne istorije. I šta sad?

Tako nastaju uporedne hronike događaja, ravnopravne a različite istorije, obe verodostojne.

12. Ideja za .....? (20. septembar 1968.)

Neprestano se u zahuktalom tempu dešavaju najrazličitije stvari. Sve je u priči (priči?) podjednako važno: igra, smrt, kriminal, zločin, politika, ljubav, seks, sentiment, svakojake banalnosti, sitnice. Počinje ravno i brzo. Bez uživljavanja, bez uvoda i priprema, hitri pokreti, detalji, činjenice. Ne postoji centralni događaj, centralna figura, sve je u priči važno i ništa nije važno. Sve može biti polazište i sve može biti cilj (kraj). Sve situacije su ravnopravne. Zanos je odnos bilo koja dva elementa, bilo koja dva događaja. Nema razlike između "stvarnog" i "izmišljenog". Od svake novinske strane može se napraviti takva priča.

Dakle, to je priča o čoveku koji je najpre....., onda je....., da bi zajedno sa..... konačno.... i tako.....

13. Ideja za priču (4. oktobar 1968.)

Priča o ženi koja je bila kao voda, koja je želela da sve na svetu rastvori/rastopi i pretvori u sebe. I da se raširi bezgranično. Zato je većito rađala decu.

14. Ideja za priču (17. oktobar 1968.)

Priča o stvarima o kojima ništa ne znam, o kojima nemam šta da kažem, koje me se ne tiču, koje ne mogu da opišem, o kojima ništa ne slutim, koje me ne zanimaju, o kojima nemam nikakvog iskustva. Priča koja ne uzima u obzir verovatnoću ili istinitost. Proizvoljna priča. Opis bračnog para i toga kako me se oni ne tiču. Sa sve većim žarom opisujem, iskazujem kako o njima nemam šta da kažem – objašnjavam zašto sve. (Uporedo nabrajam, opisujem ništavnosti u vezi sa njima.) Mrzim i volim. Priča treba da bude ispričana sa žarom, poletno, sa dubokim ubedenjem.

(Ideje koje su mi dolazile tokom trudnoće)

15. Ideja za priču (18.oktobar 1968.)

Priča o čoveku kome se ništa nije dešavalo i koji je kroz to ništa prolazio i sazrevao kao kroz najdramatičnije, najuzbudljivije događaje. Kao kroz najteža iskušenja i zadatke.

16. Ideja za priču (18. decembar 1968.)

Priča o čoveku koji s vremena na vreme, bez vidljivog razloga, zaboravlja ko je (svoj identitet) – doduše pamti događaje i sve ostalo, pamti druge ljude – i nastavlja kao novo biće u staroj koži. On manje-više ima kontinuiran život, svaki put nastavlja tamo gde je prethodno stao, samo što uvek drugačije povezuje stvari, ljude i događaje u svom životu, i drugačije ih tumači. I svaki put drugačije pravda svoj život, pridaje mu drugi smisao. Seća se svojih bivših života kao bivših prijatelja i bliskih ljudi. Neke svoje bivše živote voli, neke mrzi, nekih se gadi.

17. Ideja za priču (3. januar 1969.)

Priča o tome kako se iz *jezika* samog, indukcijom stvara život. Likovi koji pre početka priče nisu postojali, na kraju priče se razilaze svojim kućama.

18. Ideja za priču (29. januar 1969.)

Priča o ženi koja se tokom ljubavnog čina pretvara iz pojedinačne žene u opštu ženu, tj. ženu uopšte (u ženu-simbol, ženu-arhetip). Tokom akta, ona se fizički preobražava: postaje sve teža, stabilnija, njene forme postaju sve jednostavnije, glava se smanjuje, ramena postaju sve uža, bedra, bokovi se šire, trbuh se uvećava, ispućuje, dojke se uvećavaju, popunjavaju i opuštaju. To su velike sisetine koje vise nad trbušinom, žena

kao da stari, u trenutku orgazma – okamenjuje se (zemlja). Međutim, to je *podmlađivanje*, to je forma njenog pradetinjstva, to je figura vinčanske Venere i svih neolitskih Venera. Koža joj je sve tamnija, sve grublja.

(Ova ideja je upotrebljena u zbirci priča "Da li postoji život". Judita se porodila carskim rezom, 6. aprila 1969 – primedba priređivača.)

19. Ideja za dužu priču ili roman (januar 1971.)

O čoveku koji se ne usuđuje da živi dok ne shvati najvažnije stvari, shvati šta je život. Večito je bio svestan svog disanja, mislio o tome kako diše i plašio se da će, prestane li o tome da misli, prestati i da diše. Smatrao je da se život odvija prema nekom redu koji nije samo prirodni, ontogenetski, biološki, već i logički, matematički (algebarski) ili slično.

20. Ideja za priču (1. mart 1971.)

O čoveku koji plače kad mu je nešto smešno, više i galami kada je sasvim ravnodušan, drhti i ježi se kada mu je toplo, duhom i telom pogrešno reaguje na (sve) nadražaje i situacije. Osmehne se nekome, nekoj lepoj ženi i detetu, a žena padne, bez svesti ili mrtva. Uzročno-posledične veze u njemu samom ili oko njega pomerene su, pobrkane. Njegov život se ne drži kao celina. Raspada se na dvoje. Priča se nastavlja kao dve priče, u jednoj postoje samo uzroci, u drugoj samo posledice.

21. Ideja za priču (3. april 1971.)

Opis jedne obične, svakodnevnice situacije ili radnje u kojoj (sred koje) glavni lik najednom izgovara svakojake proglose, teze: o slobodama, ekonomiji, politici, nacionalizmu, seksu, teroru, umetnosti, proizvodnji, socijalnim problemima, nesrećama.

22. Ideja za priču (7. maj 1971.)

Ispriča se kratka, dramatična priča, ljubavna, koja se završava dramom (čak fatalno). Onda se kaže: to ustvari nije bila priča koju želimo da ispričamo, to nije ta stvarna priča. Ispričali smo ovo da bismo se očistili, pripremili za pričanje prave priče. (Ili: ovo nisu bili pravi likovi naše priče, već samo likovi predigre, predlikovi, koji treba da nam pomognu, omoguću da se očistimo, pripremimo za pravu priču.) Onda se ispriča jedna ista, ili još dramatičnija priča o sukobima, strastima, i kada se dođe do kraja, u strahu pripovedačevom (ili čitaočevom) od kraja, kaže se: ovo ustvari još nije ono što smo hteli da ispričamo. To nije ta prava priča. Ispričali smo je samo da bismo sebe i vas, i likove same, pripremili za ono što dolazi.

23. Ideja za priču (7. maj 1971.)

(Slično nekim prethodnim idejama): O čoveku koji izaziva sudbinu, čini sve opasne, rizične stvari, ali ništa mu se ne događa. Iskakao je iz voza, sekao vene, izazivao milionera, uletao u makaze, naletao na hladnjače, skakao sa petog sprata, ali....ništa

mu se nije događalo, nikakvih posledica nije bilo, kao da su se posledice pokazivale, zbivale negde drugde u životu neke druge osobe, u nekoj drugoj priči. U stvari, u stvarnosti. Ili obrnuto: izazovi iz stvarnosti imaju svoje posledice u priči? Posledice se događaju nekim drugim ljudima. Pa i samom piscu.

U drugoj trudnoći.

24. Ideja za priču (13. novembar 1971.)

O statističkoj ženi koja je 72% smeđa, 28% dobro obučena, 19% sivo-zelenih očiju, 69% punačka ili čak debela, 81% nervozno-govorljiva, 73% udata. Ona je idealan pripovedački lik. Ona ne postoji kad ništa ne čini, tada je latentna. Ne može se opisati (u mirovanju, po sebi). Tek radeći nešto opisivo i ona sama poprima konkretna fizička svojstva. To je priča o ženi koja je večito u pokretu. Večito radi nešto kako bi neutralisala osećanje, slutnju, da ne postoji.

25. Ideja za priču (...)

O čoveku kome nisu mogle da se dogode neke stvari koje se inače događaju ljudima. Kojem su se sve stvari događale selektivno: nije mogao da se znoji, da se zaljubi, da se zaboravi, da se prevari; isto tako nije mu se moglo desiti da pokisne, da ga našulji cipela, da ga ujede pas, da ne prepozna nekog starog prijatelja ili bilo koga ko bi mu se javio na ulici.

26. Ideja za priču (...)

O čoveku koji je imao toliko asocijacija da se jedva probijao kroz vlastiti život. Sve što vidi, prizori, stvari, rađa u njegovoj glavi bezbroj asocijacija, drugih, sličnih ili čak sasvim različitih. Pogledao bi lep zalazak sunca i odjednom bi mu se pred očima stvorili svi zalasci koje je ikad doživeo, zasijale bi sve zvezde na nebu, a istovremeno prizor bi se pojavio zapaljene kuće u Subotici 1941. godine, polja rascvalih bulki kraj Krivaje, krv iz prerezane kokošije šije u Temerinu 1957. godine, bale crvene svile na carigradskom Bazaru 1963., crvene staze na stepeništu rimskog lux-hotela "Excelsior" i na širokoj betonskoj pisti surčinskog aerodroma "Beograd". Pred njegovim očima svaki cvet se pretvarao u cveće, zrno u grozd, drvo u šumu, vlat u plast, kuća u naselje, čovek u čovečanstvo.

27. Ideja za priču. Za roman? (...)

Celu priču napisati u budućem vremenu. O čoveku koji postoji (je postojao) samo u budućem vremenu.

28. Ideja za priču (...)

Mladić koji ide u susret devojci, jedno drugom mašu, osmehuju se. Koračaju sve brže, nestrpljivi, gotovo da potrče. Jagodice mu zarumenjene, sjaj nestrpljenja izbija po čelu, gotovo da trči, podiže obe ruke i daje signale, potrči, poslednjim dahom. Onda se mladić

okrene za 90 stepeni, naglo uvuče ruku u džep od jakne, lagano polazi za psom koji prilazi vratima jedne pekare; mladić ulazi u pekaru i kupuje perece sa kimom.

Jedno dete se igra na balkonu, otkine cvet muškatle i baci ga na ulicu. Cvet pada kao mali crveni padobran. Onda se na metar-dva nad asfaltom zaustavi, počne da se vraća i zatim iščezne. Devojka najpre pomisli da joj to mladić, sakrivši se, odnekud dobacuje cvet, ali ta prijatna misao odjednom je tako silno pritisnu, postade tako teška, jaka i bolna, da se devojka uhvati za glavu i počne da plače.

– O, bože – jeknu ona – danima živim za ovaj susret! Zašto je sad nes... (To je bilo kao kad u sred igre prestane muzika.)

Do ovakvog razvoja događaja dolazi usled toga što je, krenuvši nekim drugim poslom sa izvesnom početnom energijom i idejom, pisac posumnjao u sebe i svoju priču i izgubio se. Pokolebao se, popustio samo za tren i odmah je sve skrenulo sa pravog puta. Tako je susret mladića i devojke izbegnut, odložen. Umesto srećnog susreta, opet se zbilo nesrećni rastanak.

–...talan, ...tvaran,...uđen,...vestan,...abran, ...pretna – izgovara devojka, ali već je mislila na...

–...nosna ...učina – reče devojka i šarenom cvetnom maramicom obrisala slepoočnice i čelo.

tao...

(Čovek je indirektna životinja, rekao je Sioran).

29. Ideja za priču. (tekst)(...)

1. sklonost ka neumerenoj ishrani
2. jedna vožnja taksijem u 22,30 h
3. napad ljubomore (tj. scena), izazvan sa predumišljajem

miris pečenih jabuka

Od ova četiri ili nekih drugih elemenata (vidi 28) sastaviti priču, tačnije, pustiti ove elemente da se zbliže i srode u priču ako žele.

Ili:

ispričati priču o čoveku koji nije znao šta će sa sobom. Nije znao kako da živi, u šta da veruje, šta da čini. Ne može da razluči šta jeste, a šta nije: on je prijemčiv za sve. Nema selekcije. Ne zna ko je on, a ko su drugi. Sve što čuje, upućeno je njemu. Da nije tako, ne bi ni čuo. Osluškiavao je razgovore u prolazu, na ulici, u prodavnicama itd. i osećao

kao da su reči njemu upućene. Ili: nasumice odabirao neke reči i rečenice u novinama i knjigama, u rečniku (imao je jedan srpskohrvatsko-ruski rečnik) i činio, želeo, verovao i mislio, živio ono ili onako kako je pisalo. Ispunjavalo ga je zadovoljstvo zato što su mu se razne "slučajnosti", tj. ono što je drugima izgledalo kao slučajnost, otkrивale kao smisao i zakon.

30. Ideja za priču (...)

u kojoj su dati likovi, predmeti, događaji, stanja, ali ne i određena veza među njima (logička i vremenska, uzročno-posledična)

Jedna šupa sa rasklimatanim gvozdanim krevetom, pokrivenim napola buđavom slamaricom i komadima kartonske ambalaže; krkljanje Sony džepnog tranzistora u kojem se raspada, cepa Betovenova "Eroika"; jedna sredovečna žena u sjajnim lakovanim čizmama (cipelama) i umašćene, takođe sjajne kose, koja sedi u gradskom autobusu Žel. stanica-Liman, stiskajući uza se debelo popunjenu narandžastu fasciklu; jedno trčanje uz stepenice osmospratne zgrade na bulevaru AVNOJ-a br. 27; jedna rečenica: "Ali ja to ne umem da ispričam!"; jedna izbledela, isprana, izgažena lična karta s nečitkim brojem na šumskoj stazi koja vodi od Brankovca prema Vrdniku; nervozan šapat, oštar zvuk šamara i šuštanje kukuruzovine; daleki pucanj, zatim radostan pljesak; nedoumica oko pravog vlasništva nad jednim imanjem i oko ispravnosti međe na kojoj je, na samom međašu, godinu dana ranije nađen nepoznat čovek mrtav; nerazgovetne reči, škripa vrata na magnetofonskoj traci.

31. Ideja za priču (...)

u kojoj će biti opisane uglavnom obične stvari, prirodni fenomeni, ali na neuobičajenim mestima: mravinjak na vrhu dimnjaka. Na ledini – rodino gnezdo. Paukova mreža ispletana između jedne grančice i njenog odraza na mirnoj površini jezera itd. Da li takav opis, zbog same neobičnosti mesta, postaje priča?

32. Ideja za priču (...)

u kojoj su događaji opisani sasvim posredno.

Muškarac, vidno uzbuđen, zazvoni na kapiji jedne prizemne porodične kuće. S onu stranu neprozirnog armiranog stakla i masivnih vrata koja još mirišu na lak, po svoj prilici su nedavno premazana lakom jakog i trajnog mirisa, čuje se neodlučno šljapkanje papuča i trenutak kasnije jedna mlada žena odškrine vrata...

U prozoru preko puta, zastrtom lakom zavesom, upali se svetlo.

Automobil koji je velikom brzinom dolazio iz obližnje ulice naglo uz škripu zakoči pred raskrsnicom.

Malo rumenila padne na susedni krov i potom lagano kao tanki mlaz vode, gotovo čujno, počne da klizi, curi sa crepa na crep.

U kući zazvoni telefon. Ponovo. Niko ne diže slušalicu.

Iza ugla, pedesetak metara dalje: krik. Ili samo naglo pojačana, pa naglo utišana muzika sa radija.

Na suprotnoj strani ulice, upravo ispred *Doma prezbeterijanaca (Jehovine braće)* prolazi devojčica čudesne lepote i svaki čas se neodlučno osvrće.

– Čekaj me – čuje se snažan muški glas iza ugla.

– Ne – viknu devojčica i počne da beži ne oklevajući i ne osvrćući se više.

33. Ideja za "cenzurisano" priču (...)

u kojoj cenzurisanje, tj. izostavljanje nekih (ključnih) mesta (opisa i dijaloga) ima vrednost stilskih figura. (Likovima nedostaju izbrisani delovi života.)

Na komadu hartije prikračenom na čovekove grudi pisalo je:

Musav, u radničkom kombinezonu koji je landarao oko njegovog tela, naslonjen na fabričku kapiju, nad kojom su vijorile državna i partijska zastava, on ispruži ruku i gurnu svoju šaku i kačket pred čoveka koji je upravo ulazio u fabriku i zapeva unjkavim glasom:

Vozač milicijskih kola naglo zakoči i dvojica dežurnih milicionara potrčaše prema fabričkoj kapiji. Jedan od njih izvuče palicu i viknu:

Medicinska sestra učvrsti iglu u veni mladićeve leve ruke i krv, kap po kap, krenu iz boce okačene iznad čovekove glave. Zatim proveri kateter i plastičnu kesu u kojoj se već beše nakupilo nešto sukrvave mokraće, okrenu čovekovo lice prema mlazu kiseonika, malo ga potapša po obrazu i upita:

– Kako se zoveš?

34. Ideja za priču (1986.)

O Potopu iz kojeg čudesnom snagom izranjaju, isplivavaju, iskaču, spasavaju se nepoznani likovi, veštice, čarobnice ili samo žene osumnjičene za čarobnjaštvo i druga volšebna bića i nesrećnici koji ovamo ne pripadaju.

O tome kako je potop došao na zemlju, kako je kiša padala četrdeset dana i četrdeset noći, voda pokrila najviša brda pod nebom i stajala tako povrh zemlje sto pedeset dana. Voda je gutala, pokrivala sve, i živo i mrtvo bilo je pod vodom iz koje su jedino tada i hiljadama godina još, ruku vezanih na leđa, isplivavale, iskobeljavale se, hvatajući vazduh, u krivici tim vodenim ogledom osvedočene, veštice, čarobnice ... i dok je još časni Noje u svom drvenom kovčegu na tri sprata i sa po dva primerka svake žive vrste, snabdeven hranom, plovio vodom... tako uvek iz neke važne ili istorijske priče, bolje reći sa raznih strana, odasvud, iz ponora, talasa, rupa, jaruga, oblaka, iskače bezbroj

sporednih likova, unapred osuđenih na nepostojanje. Smrt figura, motiva, koji svoju kratku šansu grčevito traže u blizini velikih priča, pripovesti, sudbina, glavnih tokova.

35. Ideja za priču (9. januar 1986.)

O tome kako je pokojni pesnik Miroslav Antić testamentom tražio isključenje svoje četvoro dece sa Svetlanom Antić iz nasledstva.

36. Ideja za priču (datirati sa majem 1986, pisano 8. oktobra)

O tome kako se pred Spomenikom oslobodiocima Beograda revolverskim hicem ubio revolucionar Ljubiša Veselinović. Kako je, da bi sprečio raspad, uništenje zemlje – umro umesto čitave svoje zemlje i tako sebe pretvorio u magijski objekt.

37. Ideja za priču (...)

kojoj fali parče, ili joj je, naprotiv, nalepljen, nakalemljen komad tuđe, strane priče.

38. Ideja za priču (...)

O čoveku koga je pod starost zahvatila staračka nezaboravnost, preplavilo nekontrolisano sećanje. Kad bi se, mučen nesanicom, podigao u zoru, stao, pogledao kroz prozor, pred očima bi mu oživali svi izlasci sunca koje je ikada u životu video. Kada bi se ponekad približio telu svoje žene, pomilovao njen bok, dodirnuo pod stolom, osećao je sva ženska tela sa kojima je ikada ležao. Kada bi u samousluzi plaćao hleb, davao bi iz ruku sve dinare koje je ikada imao.

39. Ideja za priču (...)

O čoveku koji misli da postoji, dakle postoji. Koji se ne usuđuje da živi dok ne shvati šta je život i ne nauči najvažnije stvari o životu.

– Isključi se, ne misli ni na šta – kaže mu žena.

Često je mislio na svoju ženu. Ona bi otišla na posao, a on bi rekao: "Misliću na tebe, stalno ću misliti na tebe".

– Ne mogu to više da podnesem, da ti robujem – kaže žena, okrene se, strči niz stepenice i ugame nogu. Padne. Odnose je u bolnicu.

On neprestano misli na nju.

Ako prestane da misli na nju, ona će prestati da postoji.

Onda je odlučio da više ne misli na nju.

ESEJ?

Pokret, izveden do kraja, bio bi apsurdan. Prekinut na samom početku ili negde na kraju puta, on je logičan, pristojan, životno celishodan.

Izveden do kraja bio bi tek smrtno celishodan.

Samo zahvaljujući tome što ume da se *zaustavi* takoreći pre nego što je krenuo, čovek ostaje u životu.

Čovek ne veruje svom telu i pokretima, telesnoj inerciji. Kad ne bi umeo blagovremeno da se zaustavi, čovek ne bi umeo ni da hoda. Jer svaki korak je samo zaustavljeni pad, prekinut i preusmeren.

I seks je samo posledica čovekovog samosputavanja. Inače bez tog ne bi mogao da koitira, čovek bi jednom za svagda utonuo u ženu. I ne bi mogao da jede jer bi sve jestivo beznadežno progutao. Ne bi umeo da govori jer bi odjednom i zauvek hteo da kaže sve, njegova prva reč bi bila beskonačna, ujedno i poslednja. I ne bi žena mogla da se porodi i preživi porođaj jer bi sa detetom u istom lancu krenulo iz žene sve: i krv i srce i um.

"Pogled je trajao samo dok se ne izgovori *toliko*." (To je jedan od likova izgovorio.)

Vidljivi svet je nerazvijen svet. Svet ludila je svet zaustavljenih radnji, svet završenih, celovitih procesa, iscrpljivanja jedne mogućnosti do kraja svojih mogućnosti. U svakodnevnom životu sve se naprosto mora napustiti, tek što se načne.

Ako ne zaustavim svoj kažiprst na samoj površini pekmeza, već zaronim čitavu šaku u teglu...

Ako vadeći iz džepa 20 dinara za novine, nastavimo da dajemo sve što imamo kod sebe...

I drugi deo teze, tj. kontrateza, da je prekidanje, zaustavljanje mišljenja, disanja, gledanja, vremena - prekinuta, zaustavljena smrt, mreža ili levak (peščani sat, klepsidra?)...

Ako je peščani sat, onda se sve plete oko *sada*, pripoveda se o sada (o prošlom koje prelazi u buduće itd.), ali se o njemu, o tom sada, ne kazuje ništa, sem na kraju *u jednoj sekundi*. Priča je kao zrno peska koje procuri kroz grlo peščanika...

Pretvara se u pogled muškog i ženskog, *prošlog* i *budućeg*, tj. jednog živog i jednog umirućeg (bar psihički, emocionalno i sl.).

Zaustaviti pokret pre nego postane čudovišan. Ono što vidimo (osećamo) kao stvarnost jeste uistinu sloj, niz *obuzdanih* slika podsečenih od korena svojih mogućnosti. Svaka slika, svaka situacija je (još) neostvorena smrt, neostvoreni greh, pakao, prostaštvo, besmislica, neostvoreni idiotluk, *neostvoreni apsurd*.

FRAGMENTI

Htela bih da kažem nešto oporo i jetko, važno (istinu, nešto istinito), opipljivo o savremenom jugoslovenskom, našem društvenom trenutku, ali ne znam kako se to na srpskohrvatskom kaže.

Ja sam vanbračno dete svog maternjeg jezika.

Ostarela siročad su davno ozakonila praroditeljski greh. Ko bi sa toliko rastojanja razlikovao med i jed, odvojio slatko od gorkog. "Mama", kažem mereći ultrazvukom svoju starost. Kojim rečima mogu iskazati ono što je bilo dok me nije bilo. Večito mislim na to, pokušavam da se dosetim kojim se lepim rečima može zameniti hleb, mogu postići neke dobre stvari. Već sam navikla da su sve stvari dobre, ali sad jedva da je preostalo loših. Navikla sam da štedim i vlastitu patnju, nevolju, da štedljivo patim.

Učimo svoj život iz rečnika stranih reči, opšta nestašica mesta, prostora i vremena. Prevesti sebe iz žene u čoveka, muškarca; svoj pogani, siromašni jezik u andeosko nepce; svoju bednu rupu, šupljinu, u tuđ zlatni zub.

Od toga jedva da može da se preživi, so je jedva za goli život, za govor(ancije) i opise osećanja, mesta i vremena. Ne preostaje ni jedno osećanje prirode, ljudi i stvari.

Ova zima će biti duga i hladna. Moj mali dečji rečnik maternjih reči prazni se kao buđelar. Iz rečnika stranih reči i izraza bije hladnoća, promaja, vetar. Sve moje detinje misli izgnane su, isterane na ulicu.

Htela bih da budem opora i gorka, da kažem nešto bitno o takozvanom savremenom trenutku.

Ali ne vidim dobro ni sa naočarima ni bez njih, samo prihvatam okolnosti i pišem nasumice, samo rukom, dok glava misli nešto drugo, svoje, što ne mora da gleda.

U...

Izgubila sam misao (ili sliku) koja počinje sa "u". Dokle god neko ulazi u sobu dok pišem, napolju će ostati sva ostala mesta, sav život u kojima se događa život, moja žestina, važne reči. Smiri se, kažem sebi. Mirna sam, nemam šta da pišem, nemam razloga da galamim (još u kući ima da se jede).

Problem petog stiha moje pesme, na primer, jeste u tome što ne veruje prvom. Šesti za razliku od drugog hoće da postoji bez obaveze da bilo šta kaže.

Moj problem nije i problem moje pesme.

Život u fusnoti.

Izuzetno mi je važno u kakvom svetu živim, demokratskom ili ne, upuštenom,

prepuštenom samovolji odlikaša i policijskih mediokriteta, ali kad tu temu prikažem hartiji, to, te stvari za mene postaju pitanje teksta (zamišljene uglavnom tek kao tekst, na nivou teksta).

Pišući *tekst*, ja sam uvek u pravu, što god da je tamo. Moje (ljudsko) iskustvo sa nedemokratijom neprijatno je i dugotrajno: sleglo se duboko i naselilo se svakako u nešto dublje slojeve bića, ali moje umeće da o tome govorim, moje teoretsko znanje, prilično je plitko. Ja samo mogu da skičim ili sikćem, topćem nogama ili jezikom. Ne umem da osmislim, razložim i zgodnim asocijacijama razložim osećanje bede. Rekoh Tolnaju: - Moj tekst nema dubine, zato je oštar. Rečenica oštra.

From: Zdravo društvo? Smrtonosna sloboda

Zdravom društvu kao i svakom zdravom organizmu dovoljni su elastični orijentiri i njihovim povremenim prekoračenjem organizam ne biva ugrožen. (Zdrav čovek sme da uživa, da se zaboravi, prejede, napije itd.) Bolestan čovek (organ) održava se u životu zahvaljujući silnim i strogim restrikcijama. One su uslov opstanka. Ako dopusti sebi da uživa, da se raduje (nečemu prepusti) – dopusti sebi i najmanje slobode, razboli se.

Ali čak i ako bolest krene nabolje, restriktivnost prema sebi stalno će odgađati momenat kad treba odbaciti lekove, dijete, odricanja i prelaz na normalan život. Naravno, bolesni sprečavaju svoj organizam da ozdravi i tako sve u krug. Oni su vlasnici svog tela, tj. njegove, svoje bolesti i ništa sem bolesti nemaju, neguju je i dalje umesto svog zdravlja, života itd. Smisao života vide u tome da i dalje održavaju svoje telo, da vladaju njime – ako već nemaju nad kim ili čim drugim – to su uglavnom osamljene, starije osobe, koje je život lišio ljudi kojima bi vladali, koje bi posedovali. I sad one svoju volju za vlašću upražnjavaju na sebi. Svu agresiju, svu "ljubav", posednički instinkt i sav strah vezuju za vlastito bolesno i sve bolesnije, sve više kontrolisano, nadzirano telo.

Paralela sa društvenim "telom", organizmom, samo je delimično upotrebljiva. Ta bolest retko kad dolazi "spolja" nekom infekcijom. Rezultat je rđavog neznačajnog, nečovečnog ponašanja prema organizmu, restrikcija koje je najjednostavnije koristiti putem gole sile. One restrikcije koje imaju karakteristične društvene, "mentalne" i telesne higijene, složenija pravila ponašanja u kojima naizgled ima rizika, izvesnog prostora slobode – ali i više lekovitosti, više autoregulativnih mogućnosti – *više uložnog rada i truda* (dakle više *da* nego *ne*) – na njima se ne insistira jer to je "teško". Bolesnik ne samo što mora da se odriče izvesnih zadovoljstava, on mora da uloži i *napore* (mentalne higijene, da se kreće, da živi uredno itd.). Od svega toga, i u jednoj i u drugoj oblasti, ostaje se pri *restrikciji*; u društvenoj sferi tim pre što se restrikcija odnosi na *druge*.

Prestati sa "lečenjem", tj. restrikcijama, doživljava se kao prestanak života. Za restriktivne snage to i jeste prestanak života, sve dok se ne preorijentišu i dok smisao svog života ne vide u konstruktivnom, a ne restriktivnom održavanju društvenog organizma.

Sloboda je opasna, ne zato što bi se od malo jače doze razboleo društveni organizam,

već zato što jedan poveći deo društva vidi svoj *raison d'être* u regulisanju slobode, tj. održavanju bolesti.

Iz takvog ličnog i društvenog stava proizilazi *život kao vegetiranje* i puko održavanje života.

Bolest je ovozemaljskog, ali je lečenje božanskog porekla i nije podložno kritici, rasuđivanju menjanju. Rituali lečenja su sveti.

Restriktivnost kao okultna medicina (isterivanje zla) itd.

Gde je devojka? Problem koji ostaje zapisan na kraju male knjige? ("*Trag kočnja*" – *prim prir.*) To je pitanje *preostalo* mimo namere pisca, njegovom aljkavošću. Ili željom, nesvesnom, da nešto prečuti, sakrije. Da li sam devojku *ja* izmislila ili usamljeni vozač? Je li to bilo priviđenje?

1. Da li je ipak nekako prešla granicu?
2. Nije li možda kriva za saobraćajnu nesreću i vozačevu smrt?

Odjednom sam videla da izvire niz pitanja dovoljnih za jedan novi roman. Zaista, je li ona kakav naglo iščezli, negde sačuvan izdanak, klica novog romana, gde će i njeni i neki drugi preostali problemi biti rešeni, doći na dnevni red?

Dešava se da pisac ne zna šta je želeo nekim likom da kaže, a on je ipak tu.

Veoma me je zanimalo *gde je devojka, a tj. gde će jednom biti pronađena*.

I ko je ona? Vera ili ja? Ako nikad ne bude pronađena – znači da je to bila Vera. Ako je ikad pronađu – znači da sam u automobilu sa vozačem, kao što sam od početka slutila – to ustvari bila i ostala ja.

Postoji u mom životu jedan događaj, "slučaj" koji baca senku na sve pre i posle. Ispričaću ga, naravno, kako ga se sećam.

Uveče, sama sa sinom (svi pomagači se razišli). Moje dete nađeno je u sobi. A ja? Vrata iznutra zaključana. Znači da sam skočila kroz prozor. (Jesam li htela da se ubijem ili pobegnem?)

Pisac ima veliki problem što ne može da opiše sebe kako iščezava, nestaje, kako se gubi, jer je uvek *tu*, identičan sa osobom čije gubljenje opisuje.

Blago se sećam povratka, a jasno tek bolničke sobe.

Kad su me pitali zašto, rekla sam da je zbog sina. Jer je hteo da sisa bilo koju ženu. Shvatam da sam zato i rodila dete da bih mogla da znam, da imam koga da krivim za svoje stradanje. Smrt. Ceo život sam imala osećanje krivice, da sam ja kriva za smrt svog oca.

..." reč 'devojčica' biće u leksikonu predstavljena otprilike kao živ+ ljudsko+ žensko+ mlado" (redaktorska primedba u Čomskom str. 99). Slični primeri sa drugim bićima i stvarima (sem ljudskih bića, ostale se ne mogu opisati sa po jednom reči). Kada, u kojim situacijama će se društveno imenovanje predmeta zameniti onim "leksikonskim" opisom? Redundantni put. Protivan umetničkoj direktnosti. Jezičko siromaštvo. Jezik u kome ima RUPA. To je oblik GREŠKE. Pokušati jedan takav iskaz.

Razgovor faličnih osoba. Svaka ima neku drugu manu. Strah da se izgovore pojedine reči.

Kad čovek piše u svesku koja se čita s desna na levo – iako piše s leva na desno – ima osećanje da se u pisanju vraća; napredovanje koje se ispisuje je retrospektiva praznog, ostvaruje se kao nazadovanje. Dnevnik bi možda zaista trebalo pisati s desna ulevo.

I: s leva nadesno: pokret kojim se nešto *otklanja, odguruje, tera* (desnom rukom) *odbija*

II: s desna ulevo: pokret kojim se nešto *primiče sebi* (prigrabljuje) *uzima, prigrlljuje, kosi žito, priziva*

s leva na desno: polazi se od sebe prema napolje, svetu

s desna na levo: od spoljnjeg sveta ka sebi

pisanje I znači: stvaram, pišem tako što stvari, sećanja otklanjam od sebe, šaljem u svet – tj. sebe pretvaram u druge

pisanje II: tako što ono van sebe uvodim u sebe

Krađa prizora

Neko uobrazi (fiks-ideja) da mu se pomoću TV antene krađe slika s njegovog televizora (tuđa antena postavljena je na krovu iznad njegovog stana). Uobraženje se širi i dalje: na krađu prizora, slike, i samim pogledom. Ako je u muzeju puno ljudi gledalo jednu sliku, on će doći drugi put, dok se slika ne oporavi, dok ne regeneriše svoju vidljivost, materijalnost. Oblači se i ponaša krajnje neupadljivo, da ga niko ne bi gledao, jer se gledanjem troši njegovo lice i život. Njegovo poznanstvo, prijateljstvo sa glumicom. Regeneracija u mraku. Kad izađe na bleštavo svetlo dana, ima utisak da on to sam blešti i rasipa svoju vidljivost po svetu.

Molimo zatvorite vrata

(Kućni savet)

Ako bi to bila želja pojedinca, nekog stanara kome smeta što, recimo, promaja njiše i

lupa vratima ili što zbog promaje duva na čitavom stepeništu i sl. – ta želja bi bila verifikovana, punovažna. Tek, ako je to želja ili zahtev institucije, zvaničnog tela, onda ima punu važnost. Onaj ko je ispisao tekst, nije se usudio da ga potpiše. Ko je on da tako nešto zahteva od žitelja te kuće i njihovih posetilaca? Samo promaja nije dovoljan razlog. Tek, ako je promaja prošla kroz kućni savet, onda zahtev može izaći na svetlo dana.

Opisivanje prirode

(Vežba za čula)

Pune šake šljunka, orahove ljuske, sleđenog grumenja zemlje, komadića drveta, peska i pojedinačno veće kamenje bacamo na zaleđeno jezero u parku. Šljunak se rasipa, kotrlja uz fijuk i zvrk. Sitniji završava ravnomernim mekim bučkom duž suprotne ivice leda, a krupniji, pogotovu ako je bačen jačim zamahom ili uvis, potmulo probija i kroz deblje slojeve pri sredini. Zvučni tragovi razlikuju se po boji u zavisnosti od težine i kvaliteta materijala, od debljine leda i dubine vode duž putanja. Okomiti i kratki udarci odjekuju jedinstveno i dublje, horizontalni prskaju (ostaju) na površini. Što je više onih koji sa raznih mesta i na razne načine bacaju, raznovrsnija su i složenija ukrštanja, sudaranja ili poklapanja zvukova. Na mestima gde je led probijen, nastaju pod njim pokretljivi mehuri. Na takvoj promenljivoj podlozi vode i vazduha, parabolički zvuk (fijuk) vibrira u retkim polutonovima.

(Proste) logičke vežbe:

Dodavanje

Nanosimo belu boju na stabla i žbunove, odozdo naviše, na proizvoljno odabrane horizontale nivoa najvišeg vodostaja. Drveće u udolinama zahvaćeno je gotovo do vrha, nad njime odsečene sive polukrošnje. Na uzvisinama obojena su samo podnožja stabla i korenje koje izbija na stazama i kroz lišće na zemlji.

Vodu sa izvora koja se sliva u jezero i blati teren hvatamo u narandžastu plastičnu cev i spuštamo je do Dunava. Ponegde cev obavijemo oko stabla ili okačimo na oniču granu, vodimo je uzbrdo i nizbrdo, krivudavo i pravo. Po potrebi, u redu jedan za drugim, podižemo je na ramena ili visoko iznad glave, premeštamo njen tok i ušće uzvodno i nizvodno.

Ponovo bojom, po stablima, krupnijem kamenju na tlu, komadima betona, ispisujemo markacije, oznake pravca kojim krećemo: bele krugove sa crvenim središtem; dve kratke bele paralele između kojih je plava, zelena, smeđa ili žuta boja. Na taj način, najkraće ili zaobilazno, povezuemo mesto polaska sa mestom nepredviđenog zaustavljanja. Označene putanje se često ukrštaju ili u zajedničkoj šetnji poklapaju.

Svojim kapama, cipelama, čarapama, kaputima, pantalonama i košuljama, zatim češlje-

vima, naočarima, novcem, fotografijama, britvama i jabukama ukrašavamo jelke. Muškarci. Žene nas greju u naručjima i ogrću vunenim maramama. Jedan od nas se zatim penje na drvo i deli odeću i stvari, komad po komad. Prihvatamo redom, nasumice, ne gledajući kome su prethodno pripadale.

Oduzimanje

Skidamo preostalo lišće i suve plodove sa listopadnog drveća. Gulimo koru sitnijem, pa sve debljem granju. Najzad stablima. Odsecamo krupne čvorove, izbočine i niske grane. Drveće postaje čisto, belo i jednostavno.

Na stablima četinarara, noževima urezujemo datum svoje posete; svoje inicijale, godinu rođenja, mesto boravka, broj lične karte. Takođe inicijale svog muža ili žene i dece, povezujući ih znacima sabiranja (R.N. + S.T. itd). Tako se na nekim stablima javljaju isti inicijali, ali u različitom, obrnutom redosledu. Ispod toga pričvršćujemo limene posude u koje se cedi smola.

Iskopavamo krtičnjake, zemlju i krtice odstranjujemo. Učvršćujemo, poravnavamo dno i bočne strane korita (rovova). Sada je odabrani teren prekriven mrežom kanala i činjastih udubljenja u preseccima. Obazrivo koračamo, krstarimo po njima, razgovaramo o njihovom značenju.

Takođe govorimo

da neoplava boja nije više plava

da se gledičija više ne zove gledičija

Sumnjamo jedni u druge

Menjanje (mene)

Buktinjom od novinske hartije palimo vrhove grana. Ako je drvo mlado ili oljušteno, oprlje mu se i potamne (ugarave) samo vrhovi. Starije i suvlje plamen zahvata prema središtu krošnje i stablu. Žbunje sagori do korena. Palimo i gomile lišća, suvog, lekovitog bilja, divljeg kestena i otrovnih pečurki. Po visini plamena i gustini dima poručujemo jedni drugima koliko je sati, jesmo li još svi na okupu. Bliži se ili je vreme večere.

Ledene ploče sa jezera polažemo na preostalu travu. To su staklene bašte koje traju do otopljenja. Trava je pod njima vrlo zelena, izgleda kao veštačka.

Rastvaramo loptaste opne oraha i divljeg kestena. Izmenjujemo plodove. Upoređujemo se međusobno i sebe sa sobom ranijim. Takođe upoređujemo svoje stvari.

Fotografiramo završni prizor. Sa jednog mesta, potpuno isti, ali više puta. Pri tom menjamo otvore i blende za ekspoziciju: 16/200; 11/100; 8/100; 5,6/50; 2,4/25; 2,4/neograničeno vreme. Dobićemo istu sliku, ali različite vidljivosti –kao u različito doba dana. Potom snimamo isto, ali menjajući metražu. Beležimo je. Slika će biti nejasna pri prevelikoj udaljenosti kao i prevelikoj blizini. Samo će jedan snimak ukazati na naše pravo rastojanje.

Sazrevanje kroz odsutnost

Prevazilaženje, recimo, nekih umetničkih formi, a da se one gotovo i nisu upražnjavale. Sazrevanje i prerastanje izvesnih oblika ljubavi, a da se one nisu doživele. Zrenje i razvijanje bez istinske podloge, znanja i životnih shvatanja, a da se gotovo nije živelo.

Zapravo u svim tim i drugim primerima radi se o odsutnosti spoljašnjih potvrda i simptoma sazrevanja. Zrenje se događa samo u svom unutrašnjem soku, bez ploda. To je donekle i prestarevanje. No pod uslovom da se postigne ne starost, već stvarna zrelost u izvesnoj oblasti. Kakva je razlika između zrelosti koja se dokazivala, zapravo nastajala i potvrđivala se iskustvom, direktnim, materijalnim, i one druge zrelosti?

Koji je viši oblik zrelosti?

Postoje li uopšte ta dva oblika zrelosti?

JEVREJSKE TEME (IDEJE, DETALJI)

PRİČA IZ SARAJEVA: Rotbartova kći Nada uspela je da se izvuče iz Sarajeva poslednjih dana (25. ili 26. maja) i dospe u N. S.

Kad je konačno odlučila, uzela je torbicu koju je bila spremila deset dana ranije. Uspela je da dođe do dela koji kontrolišu Srbi. (Stanovali su na Grbavici, odeljeni od ostatka grada Mostom bratstva i jedinstva na kojem se stalno ginulo i koji je bilo gotovo nemoguće preći.) Tu je našla jednog starijeg čoveka u kolima. Znala je: kolima se voze samo ljudi koji imaju veze s vojskom ili srpskim snagama. Zamolila ga je da je preveze do Pala i ponudila 100 DM. Najpre nije hteo. Trebalo je zapravo da pređe 3 km do mesta odakle je mogla da nađe prevoz do Pala. Drugi u Sarajevu nemaju kola. Izade na put, ulicu, čovek sa puškom istera je iz kola. U Palama ona izlazi iz kamiona(?), autobusa(?) i najednom na 10 koraka pred sobom vidi čoveka okrenutog leđima koji ima držanje i korak njenog muža. To je bio njegov brat koga Nada nikad nije srela. Odjednom je *znala* da je to on, viknula je: "Mišo!". On se najpre nije okrenuo. Nekoliko časaka kasnije osvrnuo se i prepoznao je nekom intuicijom koja samo u takvim situacijama funkcioniše u čoveku. Pritrčao je i zaplakao.

J. K. Na sastanku (zimus ili još ranije?) sa oduševljenjem govorio o Izraelu, nakon

"izviđačkog" putovanja na račun Sohnute. Govorio kako Izraelci vole svoje vojnike, a ne kao ovde, i nekako je sa omalovažavanjem govorio o svemu što je tu. Naglašeno. O lepoti, uređenosti Izraela, svake stope zemlje, o žarkom patriotizmu, o brizi za ljude, o jevrejskoj solidarnosti, o nivou života. (Zoran je pri povratku kući rekao: "Njega je tamo neko platio." Bila sam sigurna da nije, ali zaista je sve zvučalo neprijatno i neukusno.) Simha se nedavno vratila iz Izraela i kaže: "Ljilja se snašla. Dobro napreduje."

Putnici: Jevreji su bili *prompted* da poduzimaju duga putovanja od najranije istorije, bilo iz želje za putovanjima i želje za znanjem, ili sa trgovačkim ili političkim ciljem. Njihova disperzija širom sveg naseljenog sveta olakšavala je takva putovanja.

Radaniti: Jevrejski trgovci koji su u 9. veku putovali između Francuske i Kine. Poznati su uglavnom iz opisa jednog arapskog geografa Ibn Kordadbeh-a (846-86) koji konstatuje da su oni govorili arapski, persijski, roman (latinski) i jezike Franka, Andaluzana i Slovena. On detaljno opisuje četiri trgovinska puta kojima su oni išli (traderoute). Prvi: preko Mediterana do Aleksandrije, *overland to the Crvenog mora*, pa Indijskim okeanom do Kineskog mora. Drugi put išao je kopnom preko Damaska, Bagdada i Basre i potom nastavljao kao i prethodni. Treći je bio kompletno kopneni: preko Severne Afrike do Palestine, Bagdada, pa potom u unutrašnjost Kine, dok je četvrti išao kroz centralnu Evropu. *It is conjectured that many standard commodities were introduced* od strane radanita sa Orijenta u Evropu.

Eddada ha-Dani (kasni 9. vek): Putnik. Njegovo poreklo i ličnost još su zagonetka. Govorio je da pripada Danovom plemenu i da je ono, zajedno sa plemenima Naftalija, Gada i Ašera, vladalo prostranim područjem u Africi. God. 880-885. n.e. je posetio jevrejske zajednice u Severnoj Africi i Španiji, uzbuđujući njihovu maštu svojim fantastičnim izveštajima (accounts) o Deset plemena koja su, *he avered*, živela slobodnim nomadskim životom. E. je takođe navodio neobične *halachiac practices* koja, kako je držao, *wew in vogue* među njima. Kaizarska zajednica zatražila je od Gaona Gemaha savet u pogledu te informacije. Mnogi srednjevekovni jevrejski znalci (scolars) verovali su u te priče i neki među njima nastojali da prevaziđu kontradikcije između ovih običaja i onih koji su bili prihvaćeni u jevrejskim zajednicama. Njegova, naizgled fantastična priča mogla je imati činjeninku podlogu u tome što su u to vreme u Africi pronađena plemena koja ispovedaju judaizam (judaizing tribes *falashas*).

Lik nekog poput M. K. (ili bar njena reakcija): U opštini, na proslavi Ti-Bi-Švata, ona mi pre početka pokazuje svoj rukom pisani dnevnik, svoje "utiske" o *Tragu kočenja*. Pročitala je knjigu za 2 sata: registrovala je samo *jevrejsku liniju* sa kokošijim slepilom za sve moguće ostale motive. Ona kaže: to je knjiga napaćenog jevrejskog deteta koje je ostalo bez oca itd. Taj lik, u umetnosti i uopšte duhovnom životu, izdvaja, zapaža samo ono što je jevrejsko. Ona zna mnoštvo (gotovo sva) imena značajnih Jevreja, naučnika, umetnika itd. Sve ostalo je u tami. Tako i druge oblasti. Muzika. O fizici ne zna ništa, ali se trudi da zna "jevrejsku fiziku" kao i jevrejsku medicinu. To je kao univerzum, vasiona sa nekoliko vidljivih zvezda ili svet sa određenim brojem fizičkih pojava. Ono što su otkrili, učinili nejevreji, gotovo da ne postoji. Svet se, po njoj, deli na jevrejski i nejevrejski. Nije slučajno postojanje reči za nejevrejsko: GOJ, GOJIŠE, pa i termin "nejevrejski". Ne postoji termin nesrpski, nefrancuski – ni u jednom jeziku. Ni hrišćani

nemaju zajedničku odrednicu za sve *nehrišćane*: nisu svi oni pagani, ima i ateista, Jevreja itd. Jedina nacionalna kompletna podela koja ima potvrde i u jeziku, jeste ona na Jevreje i na nejevreje. Znači: tako je svet zaista i podeljen. Njena strast: otkrivanje i prepoznavanje, *lov na Jevreje*. Otkrivanje nekog za koga se dotle nije znalo da je Jevrej. Naravno, ako je značajan čovek. Da li oni skrivaju ili pokazuju tu činjenicu? Kako se odnose prema jevrejstvu? Sakuplja njihove fotografije, živi sa njima kao sa vlastitom porodicom, precima, prijateljima. (Videti kako je M. Mandić u zatvoru skupljao fotografije nekih značajnih ljudi i nalazio u njima duševni i duhovni oslonac.) Njen oslonac su svi Jevreji. "S kojim ciljem?" – pitao bi neko. Ona odmahuje glavom. Njoj je isuviše prirodno što se ona zanima samo za jevrejsku kulturu. Kroz Jevreje ona je *ukorenjena* – tako bar veruje – u svet(u). Šta oseća? Pre nego što je otkrila da je neko Jevrej, nije ga zapažala. ("Iako sam možda nešto slutila po faci".) Odjednom, ona ga voli. Oseća ga kao *svog*. Ko god da je i u kojoj god se oblasti istakao.

Jedan lik, ženski, koji živi život nacije više no lični: ritualizacija stradanja, itd. Zaljubljuje se i udaje za nejevrejina, očajna i srećna. Nosi u utrobi gojiše dete. Koliko je njeno? Strah od asimilacije i žudnja za spajanjem sa mužem – život u toj protivurečnosti koja se izražava kao prenaplašeni erotizam, erotski paroksizam.

Čovek osuđen zbog antisemitske izjave. (Bilten 1-2 55)

Moša Pijade:

"Postao sam komunist", govorio je, "zato što sam želeo da postanem slobodan čovek. Ali to se *ne može postići individualno*, kao jedinka. Da ja budem slobodan, treba mi društvo još mnogo ljudi. Treba da bude slobodno čitavo društvo."

Prevodilac Bodlera, Vijona, Marksa.

Čovek koga je veoma cenio Anri Barbis.

Čovek od talenta.

U vreme otkupa, Moša – pričalo se – primao i proučavao molbe i žalbe i pomagao ljudima u nevolji. Znalo se u narodu da je Moša upozoravao na greške, nezakonitosti. Usuđivao se na ono što niko drugi iz vlasti nije. Govorio je da smo mi *organizovana država*.

Rat. Otac. Mati. Ljudi. Nameštaj. Stvari.

Po odlasku ukućana, komšiluk nagrnuo i nosio sve što se, relativno krišom, nositi moglo: odeću, posuđe i sl. Onda je, najverovatnije, useljen neki mađarski činovnik koji je radio u predratnoj Banovini. (Kako se to zvalo za vreme okupacije?) Po oslobođenju, u jesen

'44. ovamo je ušao oficir *Jugoslovenske oslobodilačke armije*, Božović, sa bratom, snagom i njihovom decom. Mama je u njihovom stanu zatekla svoje stvari.

Tepih, posteljinu i još neke stvari deda je bio odneo u radnju (Trifkovićev trg) i tamo poverio na čuvanje jednom komšiji, Mađaru koji je stanovao na istom beoru (dvorištu?). Posle rata on je tepih mami vratio, ali posteljinu, ručni rad bake Bele, njegova verenica, folksdojčerka, spakovala je u svoje koferne ili ih je čak odnela u Nemačku u kutijama, koferima, u kojima ih je zatekla. (Ako je već išla iz ove zemlje – da ponese obeštećenje, jevrejsko rublje.)

Tata

Posle 4. razreda osnovne škole u Adi, tata je išao svaki dan biciklom u Mol. (Bela je berber iz Bačke Topole.) Posle 4 godine u Molu, došao u N. S. u trgovačku školu. (Akademiju. U školu je išao sa pok. Tošom Avramovićem, profesorom na fak.). Posle, pošto je otac imao uvožno-izvožnu firmu (izvozili žito... imali veze sa Francuskom) – radio je u Bečeju u jednoj velikoj firmi, takođe izvoz žita, a posle išao u Beograd (francuska firma Drajfus, izvoz žita) i tada nastavio da uči francuski. U Beogradu bio do venčanja '40. godine. Iz bolje u bolju. Roditelji su hteli da on preuzme firmu, ali firma u Adi je propala. Hteo je da studira medicinu.

Nolitove srpske knjige su spalili Mađari kad su došli posle racije. U kupatilu je bila peć kojom se ložio ceo stan. U peći je završila čitava biblioteka Gece Kona. Sve na srpskom jeziku tada je uništeno.

U Bečeju se tata strasno kartao, upao u takvo društvo. Zaboravio da ide na randes zbog kartanja. Devojci je bilo ime Mada. Bila je Šanjikina ljubav iz osnovne škole u Adi, kasnije udata za Bukurova. Napravio je velik kartaški dug, njegov brat Miši¹ ga je isplatio, a posle zahtevao da Šanji² stalno daje kući, mami. Pri ženidbi rekao da on stalno treba da šalje novac. Tu je bio i brat Ferika.

Njegov otac je išao u kafane, pomalo pio i kartao se. U Beogradu prestao da se karta (Edita).

Sa mamom se upoznao u Adi. Kad je mama imala 14 godina, bili u istom društvu. Simpatija. Sreli se u N. S. Krenuli u Bgd. Posle prešli u N. S. kod tasta.

Šestog aprila tata je otišao u vojsku. Neko je rekao da je u novinama video da je Šanji unapređen u čin kapetana. Bila su to linearna unapređenja za veliki broj oficira. Morao je odmah da se javi u jedinicu, ali jedva je stigao malo dalje od Zemuna. Istog dana nije bilo ni voza niti ikakvog prevoza.

Ostavio je na staranje mene i mamu deda Lipotu. Deda Lipot je bio snalažljiv. Otišao je u kafanu. Ljudi sa sela parkirali su svoja zaprežna kola pred kafanom u centru (verovatno Kraljica Marija). Raspitivao se za vlasnika temerinskih kola i rekao mu ko su naši rođaci u Temerinu, i pitao da li bi odvezao čerku i unuku. Vozač je bio neki Slovak ili Čeh, neki proizvođač hladnjaka. Na putu su već bili crknuti konji, vojska je legitimisala, on je rekao

¹ Juditin stric Mikša Manhajm, poznati beogradski lekar;

² Aleksandar Manhajm Šanji, Juditin otac, stradao u toku rata kao pripadnik munačaša, kažnjeničkih radnih jedinica mađarske vojske

za mamu da je njegova žena. Rozika kaže da me je mama držala naopako. Na čošku ispred porodične kuće (Csillag kocsmá - Bife Zvezda) već su bili okršaji. Svi ukućani su legli da ih ne pogodi metak. Iz srpskog kraja došli su Srbi i tu na uglu se sukobili sa Mađarima iz mađarskog dela Temerina. Jednog dana (ili istog) Mađari su ušli u kuću i tražili skriveno oružje. Nekoliko dana nakon našeg dolaska u Temerin, stigao je i Šanji. Kupio je u Zemunu bicikl i došao u Temerin. Pišta ga je video. Vratili se svi u Novi Sad i tu se živelo do racije.

Racija u Temerinu

Pošto je Đurikin stariji brat bio bolestan, lečio se u Pešti. I mnogi su bili tamo, imali su stan. Nisu bili u Temerinu, a svi ostali – mamin stariji brat Šimon Šosberger, njegova žena, sin, lekar Feri iz Zemuna sa ženom i detetom, porodica Gusman: sestra Laura, najstarija sestra za mužem Albertom Gusmanom, sin Bele sa ženom. Druga dva sina: Joška iz Budimpešte (komunista) i Imre nisu bili tu. Pericin otac je bio u Somboru, radio kod dede Lipota. Bila je u Temerinu i Albertova ćerka Marča. Ona je nekoliko sati pre racije bila kod mame i pričala da na zidovima ima antisemitskih natpisa (u Novom Sadu još ih nije bilo). Došla u Novi Sad da šalje paket svom vereniku u Nemačku, koji je bio ratni zarobljenik. Mama joj je rekla da se ne vraća u Temerin, ali je ona rekla: - Šta će biti sa drugima, nek bude i sa mnom. Imala oko 20 i nešto godina. Odveli su je u jedno selo na Dunavu....

Zašto je u Temerinu bilo tako rano?

Jošku i Pericinog oca zvali su telegramom: jednom su javljali da mu je otac bolestan, drugom da mu se upalila kuća ili sl. Dr Trajer je isto dobio, ali mu je usput neko rekao u čemu je stvar, pa nije došao, kao ni najstariji Šimonov sin, Oskar.

Posle racije su sve preživeli Temerince strpali u voz i odvezli ih preko Dunava u Srem ili Srbiju i tu ih ostavili. Devet naših rođaka, cela Gusmanova porodica. Onda su se oni postepeno ponovo uvukli u Novi Sad. Neki su dolazili i u našu kuću. U to vreme je obešen mlađi Blamov sin, student, jer je palio žito – obešen u Futogu, sahranjen u Novom Sadu.

Racija u Novom Sadu

Mamu su ostavili kod kuće. Bilo je delova grada gde su "bolje" radili. U Hlebarskoj ulici su ubili sve Jevreje, tamo su leševi bili na ulici. Tamo su stanovali Santoevi, Sašini. Bela dugo nije znala za raciju, ležala je mnogo.

Posle racije smo odlučili da idemo u Čongrad u Mađarskoj. Pali je poslao sekretaricu u Sl. Brod da uzme decu i dovede ih u Novi Sad. Posle je i Roži došla.

Pre putovanja Šanji je rekao da bi neko trebao da ide sa nama u Čongrad. Ali mama nije imala nejevrejske poznanike, pa je otišla kod dr. Kiš Lajoša, direktora Muzičke škole u Novom Sadu, poznanika. Molila ga da nekog poznanika, arijevca, zamoli da ide do Čongrada sa nama, da bi, ako treba, uzeo dete. Bio je neljubazan i odbio. I onda smo

nas troje putovali. Tata je posebno išao jer je bio jevrejski tip. Mama je posle racije imala vizije: videla je krv na njihovim uniformama. U kupeu je bilo više mađarskih oficira i igrali su se sa mnom. U Čongradu smo bili sa tatom. Posle nekog vremena, kada je izgledalo da se smirilo, tata je došao u Novi Sad. Svaki dan je pisao pisma i najedanput nekoliko dana nije bilo pošte. Mama je nazvala dedinu radnju i deda je rekao: "Pisao je, sigurno nisi dobila." Nekoliko dana kasnije deda je rekao da su ga odveli. Iz radnje su ga odveli detektivi u civilu i kasnije je deda saznao da je u zatvoru. Deda je čuo da je u Segedinu.

Iz Čongrada je mama otputovala u Segedin sa Lacikinim šogorom (jevrejski džentri). Mama je bila u jednom pansionu i Nušika je imala rođaka advokata, mladog čoveka. On je savetovao da se ide u zatvor i da kažu da traže Šanjiku (da mu uruče paket). Oni će reći: nije tu ili tu je, tj. možete predati ili ne. Taj advokat je isto rekao da je tog i tog dana bio blizu stanice i video jednu grupu upadljivo dobro obučениh ljudi koji su bili jedni za druge vezani i rekao da je upadljivo zgodan bio jedan mladi čovek u svetlom grombi kaputu. Onda je mama već slutila. Kad je mama ušla u predvorje, bilo je toplo i mama je posle racije i svih strahota bila jako srećna. Tada nije mogla da ga vidi. Dobila je papir da mora napustiti Segedin jer je bila iz Vojvodine i onda su je smestili u bolnicu. Časne sestre su znale. Divno su se ponašale. Posle se vratila u Čongrad. Šanjijeva verzija: on je uhapšen jer ga je potkazala Farago Ani, koja je bila mamina prijateljica iz detinjstva – simpatična mlada devojka. U Beogradu su se oni družili s njom. Od nje je Šanji dobio neke letke protiv mađarske okupacije i negde ih stavljaao. Kad su nju strašno mučili, rekla je Šanjikino ime. Mnogo ranije bili su u Pešti i tamo se našli sa njom. Nju su već u to vreme pratili. Farago Ani, koja je rekla tatino ime, bila je strašno mučena i bilo joj je strašno žao što je rekla tatino ime. Jednom je vratila svoj kaput iz logora i poručila mami da je "boli rame" i da proveru levu naramenicu. Tamo je to bilo napisano.

Zatvor u Segedinu:

Rabin je dolazio svake subote i zatvorenici su mogli preko njega da šalju porodicama poruke, ili da preko njih dobijaju poruke. Mama je uzela jednog advokata, dosta simpatičnog Mađara koji je bio ljubitelj muzike. On je izradio mami dva puta specijalnu posetu da ne mora samo preko gvozdene ograde, već je mogla i u kancelariju – tu je mene vodila. Ja nisam htela da idem kod oca već kod nekog činovnika koji je ličio na dedu. Tata je imao notes i tu je bilo samo zapisano: Oni su bili – *k itt voltak* – oni su bili ovde – *itt volt* – samo *mi* kad smo bili. Notes je neki Somborac, mladi lekar, dao nekima iz naše porodice. Mama je sve bacila u Subotici, pre nego što je odvedena.

Verovatno u proleće ili leto, zatvorenici su prebačeni na jedno imanje kod Segedina.

I tu smo išli zapregom. Loš put. Bilo nas je više. Ja sam posle govorila tati: *rossz gyí-gyí* ("loše diha-diha"), i tata je pitao zašto ja to govorim. Mama nije htela da mu kaže kako je put od Segedina bio izrovan, a putovanje opasno. Drugi nisu imali decu, pa su svi bili oko mene.

Tu smo mogli više da budemo sa tatom i ja sam htela da budem sa njim. On je bio srećan. On je sav ponosan nosio nošu. "Kao da nosi neki serleg – (pehar)", govorili su njegovi drugovi. Dobro se osećao. Prijao mu je fizički posao, ničeg se više nije plašio, čitao je, rekao je da bi mogao čitav život provesti radeći te poslove, samo da je slobode.

U zatvoru je bio u grombi kaputu, a mama je taj kaput uzela (verovatno kada je već saznala da idu na front) i odnela mu dedin kaput.

Hrana: poseta je bila jednom mesečno. Mama je nosila "Vitaprix". To je vrsta ajvara i mama je sa tim mešala mast jer je bilo zabranjeno unositi masnoće (uporedi V. Rotbarta). Pre odlaska na front (ili ranije) mama je odnela dedin kratak, topli kaput (iznutra jagneće krzno, spolja štof; nešto prilično obično).

Oni koji su išli na front skupljali su se na sabirnom mestu, školi u Kiškerešu, dva-tri dana najverovatnije. Mami je bilo dozvoljeno da dva dana uzastopce ide tamo, da se šetaju bez straže u dvorištu škole. Ne zna se ko je napravio snimak i kako je mama došla do njega. Bio je raspoložen, verovao je da će se vratiti. U početku, na ruskom frontu, radio je u kancelariji, imao je lep rukopis, posle je drugi došao na to mesto.

U Levente utca živeo je hauzmajstor Kerekeš i jednog dana on je došao kod nas da mami pokaže jednu kartu. To je stiglo na njegovu adresu. Tamo je pisalo: "Mnogo pozdravite mladu gospodu i njeno dete u kući." – ili nešto slično. U potpisu je stajalo neko strano ime, mađarsko. Videlo se da je iz karpatske Rusije, sa fronta. Verovatno je neki Mađar prepustio Šanjiki svoju kartu i u njegovo ime pisao da se čuvamo. To je bila senzacija u Novom Sadu, da se neko uspeo javiti sa fronta. Vest o smrti je stigla preko Crvenog krsta. Verovatno je posebno stiglo saučešće od *főhadnagy* (natporučnika) sa fronta, gde se izražava saučešće i piše da je poginuo herojskom smrću (ili slično). Mama se nadala da je on prebegao. U to vreme mama je saznala o desetkovanju u četi (kazna nakon bekstva nekih ljudi) i razmišljala je da li je on tome prisustvovao ili je već bio mrtav. Vajman je uspeo da piše ocu i javio mu je da je Šanjika mrtav. Pismo od Crvenog krsta, tatin notes – sve je zagubljeno u Subotici kad je mama odvedena u logor. (Ili već u Novom Sadu?)

Preselili smo se u Levente utca, zajedno sa dedom i bakom. To je bio njihov stan. Mama je pisala Herceg Janošu, tj. njegovoj ženi Margiti. Pitala je da li bi pomogla da se meni nađe neko mesto van Sombora, na nekom salašu. Nikad mama nije dobila odgovor. Posle rata je ova posetila mamu i rekla da se pismo sigurno izgubilo. (Čika David¹ je govorio mami da će ona biti njegov naslednik. Kada se oženio sa Anuškom i mama me ostavila kod nje, on je rekao: "Sve to će biti tvoje nasleđe!" Uvek se čulo nešto i mama je počela da razmišlja o tome šta bi se sve moglo desiti i o tome kako da za mene obezbedi neko sigurno mesto za slučaj da se njoj nešto desi.)

Lipot je pisao Davidu kada se oženio: "Magarče, ne misliš valjda da se udala za tebe zbog tvojih lepih očiju?" Mislio je da Anuška hoće da ga iskoristi. Na samom početku rata, nekoliko nedelja kasnije, Davida su odveli u Kištarča u Mađarskoj, u neku vrstu logora, i Anuška² je ostala bez sredstava. Odmah čim su ušli u Mali Idoš, Mađari su ga totalno opljačkali, čak su i vrata i prozore izvadili. On je morao da beži i otišao su u Suboticu. Neki iz sela otišli su za njima i odneli ponešto od onoga što su ukrali. Kad su ga kasnije zatvorili, ona je prodavala te stvari i slala mu stalno pakete. Anuška je prihvatila mamin predlog i zatražila: ako se odlučiš, dođi sa detetom nešto ranije da bih se ja navikla na dete.

¹ Drugi Juditin stric. Lipot je deda.

² Tetka Anuška je Juditina strina, koja ju je čuvala u toku rata kada je njena mati odvedena u logor. Živi u Izraelu, ima prauučad.

Otišle smo u Suboticu. Mama je znala da može doći do deportovanja. David je još bio tamo.

Kuća je bila vlasništvo stare žene i ona je govorila: "Ja sam stan iznajmila za dvoje, a ne za četvoro." Jednog dana sam dobila poziv da idem u subotičku...(negde). Za svaki slučaj odveli su me u komšiluk. Anuška je bila sa mamom koja je usput pokidala moje fotografije i bacila u đubre.¹ Tamo su joj rekli da mora da se vrati u Novi Sad. Iz Subotice su ih pratili vozom i odveli u podrum Berze jedna devojka, dve žene i dva žandara. Sadašnja Galerija Matice srpske? Pratioci su bili pristojni i kupili su im večeru. Žene su im dale novac. U tom improvizovanom zatvoru su prenoćile. Mati od devojke se obesila, tada su dve žene saznale. Njoj tada nisu rekli.

Kada je žandar sledećeg jutra mamu odveo u Levente utca, izašla je Ronaijeva i pred žandarima pitala: "Gde je dete?", a mama je rekla: "Jeste li poludeli, opet *félre beszél* (bunca)?" Još istog ili drugog dana odveli ih u sinagogu. Mama ne zna šta je bilo u sinagogi. Navodno dve noći su u klupama sedeli, ali ničeg se ne seća. Posle su transportovani u Suboticu. Škola ili mlin, veliko dvorište; Mađari su uvek nekog od Jevreja proglašavali odgovornim za neku grupu. Za maminu grupu odredili su oca Stevana Abrahama. On je rekao da će biti puštene žene koje su sa decom. Neka mama mene uzme i dovede tamo. Mama je rekla Anuški da dolazi češće sa mnom – ali da ja ne uđem – pa ako već bude polazilo i mami se učini da je situacija dobra (tj. da će majke sa decom biti puštene)– onda će me uzeti. Tu je bila sa roditeljima i onda su ih odveli u Baju. Tamo su bili u pravom svinjcu sa zemljanim blatnjavim podom. Posle izvesnog vremena sa pratnjom je došao jedan lekar(?) iz drugog prihvatilišta (iz grada). Taj je mamu zvao na stranu, rekao da traže bolničarke za negu starih ljudi i da je doktor Manhajm poručio da se mama obavezno prijavi za kratki kurs u školi, jer je to poslednja šansa. Posle će samo starci moći da idu jer će njeni roditelji za dan-dva takođe doći na red da uđu u tu školu (iz koje je on došao). Roditelji su bili za to da mama odmah ide da bi kasnije bili zajedno. Mama je otišla u školu. Tu je bilo starih ljudi iz novosadskog staračkog doma: bili su vašljivi, izbezumljeni, poludeli i mama ih je vodila u neko kupatilo. Kako roditelji nisu sledeći dan došli, mama im je poslala paket (čuvari ili neko u pratnji mogao je da kupuje po gradu). Kroz dva dana oni više nisu bili tamo. Rečeno je da su otišli. Tu u školi sreća je Mikšu i Nušiku sa Verom² i Herminu i Nušikinu mamu.

Gomile ljudi u Baji gledaju kako ovi odlaze i neko kaže sa mržnjom: "Tako ti i treba". Mama se čudila otkud toliko mržnje prema nepoznatoj osobi.

Mama je imala i zlata, napoleone. Odnela je i zakopala ih u bašti u Adi. Tu je i Mikša, ali na drugom mestu, zakopao svoje. Kad su došli Mađari, rekli su Nušiki: "Ako ne kažete gde je zakopano zlato, jer Manhajm je sigurno dosta zaradio pa ga ima, mi ćemo raskopati celu baštu i ubićemo ti ćerku." I ona je pokazala. (Još u vezi sa zlatom. Došla je mamina rođaka, Abraham, udata za jednog Čeha, dok je mama bila u Subotici i neke zlatnike Abrahamovih (Lipot i Bela) presvukla kao dugmad i zašila im u odeću. U tome su oni otišli u logor.)

¹ Pred kraj života u nastupu senilne psihoze, Juditina mati je uporno cepala porodične fotografije.

Judita je deliče nalazila u korpi za otpatke. Na njima je uvek mati odvojena od ćerke, baka od svojih unuka.(prim. prir.)

² Vera, Juditina sestra od strica, stradala je u gasnoj komori zajedno sa majkom Nušom. Tako se zove i glavni lik Juditino romana Trag kočenja (prim. prir.)

JEVREJI POSLE RATA

(Razgovor Judite sa njenom majkom. Beleške vođene u toku razgovora.)

Pitanja:

Kako se ko vraćao? Čime?

Šta su ljudi nalazili? Svoje stanove? Stvari? Rođake? Susreti sa najbližima?

Ko je i kako preživeo u Novom Sadu?

Jevrejska opština? I Savez? Kako se organizovao jevrejski život? Kakva je bila saradnja sa vlašću? Kako su se postavljali Jevreji komunisti?

Jevrejski studentski dom u Beogradu (Štark)?

Sinagoga?

Pogled preživelih Jevreja prema Izraelu? Kako je organizovan put, priprema? Pojedinačni slučajevi, sudbine? Oni koji su otišli i oni koji nisu otišli?

Vraćali su se uglavnom tamo gde su živeli i pre rata.

Mi smo stanovali u Levente utca u kući inženjera. Mama se ne seća imena, zna samo da se nisu vratili iz logora. U našem stanu bili su prof. Božović i brat njegove žene, partizan. Izgleda da su zahvaljujući njemu dobili taj stan. Mama je otišla tamo jer su nam tamo bile stvari. Kad je mama otišla iz tog stana, došli su Mađari. Ali ne odmah. Priča se da su razni ljudi dolazili (ko?) i dečjim kolicima odnosili stvari. Ali nameštaj, tepisi, malo posuđa, uglavnom su ostali.

Kad se mama vratila iz Subotice, došla je kod Hiršlovih u Novi Sad. Preko uprave narodnih dobara (koja je zaštitila imovinu Jevreja?), tražila je mama magazin i preostalu robu dede Lipota. Jedan trgovac Slovak je tražio mamu i rekao da je deda njemu dao dosta robe. Ako se mi ne vratimo, neka ostane njemu, a ako se mama vrati, da joj plati. I on je mamu našao i platio joj, tako da je ona imala para. Trgovac se zvao Labad (ili Labat), imao papirnicu u jednom slovačkom selu. I tu je mama zajedno sa Anicom, u dedinoj kancelariji, Trifkovićeveg trg, živela dok se 1946. ili '47. nije udala za Lacija. Anica je iz Zemuna, tamo je živela sa mužem, maminim kuzenom, Gusman Joškom, koji je bio komunist, više puta zatvaran u staroj Jugoslaviji. Ona je iz Zemuna, devojačko ime Dojč. Anica je mislila da će, ako dođe kući i zatekne Bežiku živu, njih dve zajedno stanovati. A to isto mislila je i mama. Anica nije imala više nikog u Zemunu. Sestra joj je bila na moru, ali se nisu baš mnogo slagale. Došla je u Novi Sad da bi bila sa Bežikom. Mama nije ni tražila da se vrati u stan gde su bili Božovići. Stvari nabrojane u maminom zahtevu sreskom sudu, vraćene su odlukom. Božović je bio bezobrazan. Prvi put kad je mama išla, ona se rasplakala. Bila je u stanu, gledala je stan, svoje stvari i rekla: "Bože, kako je to lepo!" Mislila je posle logora i svih muka. On je rekao da to i nije

njeno, da to svako može da kaže da je njegovo. "Čivutska posla", rekao je. Verovatno ni neke haljine nije vratio.

Radnja: Papirnice nisu bile važne kao prodavnice hrane i sl. Kad je deda slutio da će i na njega doći red i biti mu oduzeta papirnica, rekao je Labatu da uzme šta mu treba, a da će platiti onome ko se vrati.

Čija je bila za vreme rata? Šta je preostalo u radnji?

Bale papira. Vrednije stvari deda je rasprodavao i dao na čuvanje rodbini u raznim mestima. Mama, kad se vratila, tražila je preko suda radnju i dobila. Onda je neka firma, petrolejska, tražila onaj prostor gde je mama imala angro-radnju, a za uzvrat mama je dobila lokal u kući Pristajevih i tu je otvorila papirnicu "Papirizvor" (tako se zvala angro-radnja). Tu je ona samo rasprodavala robu koju je imala na skladištu: olovke, sveske, papir i sl. Mama je bila poslovođa, beležila promet, pravila inventar na početku i na kraju, ali kad je sve rasprodato, nikom nije morala da dā novac. Preko suda je to njoj i Rožiki pripalo kao nasleđstvo.

Na sudu sudija kaže kolika je mami plata. Mama je rekla da je to malo, a on je rekao da je toliko i njegova plata. Ona je pitala: "Da li ste oženjeni?" On je pocrveneo: "Juče sam se oženio."

Hiršlovi: pre rata živeli su u Temerinu i bavili se eksportom jaja. Ede zajedno sa starijim Jolankinim bratom Šimonom. Odlično su zarađivali. Đurikin stariji brat bio je bolestan (neka žlezda), pa se lečio za vreme okupacije u sanatorijumu u Budimpešti. Oni su išli da ga posete i tamo ih je zatekla racija, ali Đuri je sa Rozikom¹ ostao u Novom Sadu, gde su još pre racije Hiršlovi došli (jer se sa Šimonom nisu slagali); u Novom Sadu Ede je bio kompanjon *csendestárs* – tihi ortak (tajni ortak) sa dva Nemca, veoma poštena, s tim da se tu njegovog ime nije pojavljivalo. (Ti Nemci su mu kasnije, dok je bio u Pešti, redovno slali njegov deo novca, a nas, dok smo živeli na Bulevaru, redovno obilazili. I oni su živeli u istoj zgradi, i pitali da li je sve u redu.) U ostatku okupacije Ede i Jolan su ostali u Pešti, a Rozika sa Đurikom otišla za njima. Posle rata vratili se u Novi Sad u jeftiniji stan (kod "Titana"). Trgovali živinom u svojoj kući. Rozika je donosila zaklanu živinu, puter, sir, jaja iz Temerina, i tu u svojoj kući oni su to prodavali. Ona je kupovala od seljaka u Temerinu. Kasnije je on otvorio radnjicu za proizvodnju dugmađi i sitne galanterije i išlo im je fantastično dobro. Kasnije su ipak otišli u Izrael. Oni su tvrdili da idu zbog njega, a on je rekao da ide zbog njih.

Pošteni Mađari –radnja

Nakon Šanjikinog odlaska i smene niza knjigovođa, deda je zapustio knjigovodstvo i mađarske vlasti su nameravale da ga kazne tako velikom svotom da on vrednošću čitave radnje ne bi mogao to da plati. U Somboru su bile koncentrisane poreske vlasti za Vojvodinu i mama je s velikom svotom novca išla kod službenika da ga potplati i vidi kako se ta stvar može rešiti. Taj je živio u stanu maminog bivšeg muža. Primio je mamu veoma ljubazno, uputio je u Novi Sad, gde se centrala bila preselila. Onda je mama krenula kod tog službenika u Novi Sad. On je takođe lepo primio, ali nije hteo ništa da

¹ Tetka Rozika, Mađarica iz Temerina, na službi kod Hiršlovih, u toku rata odlazila u Budimpeštu i nosila hranu dečacima. Posle rata živela i kod Juditine mame, podizala našu decu. (prim. prir).

primi. Mama je tada nosila crninu. Službenik je kasnije, kada je mama već bila u Subotici, došao kod Lipota, jedva primio od njega jednu penkalu i raspitivao se za poštovanu gospođu. Kasnije, nakon racije, mama je u vozu srela onog službenika iz Sombora i on je rekao: "Strašno se stidim što sam Mađar."

Činjenica je da je hteo da pomogne na kulturni način, da uradi sve što može i ne dopusti da se to dogodi. Mama je objasnila zašto se ta neažurnost dogodila i on je to uvažio.

Sekeljevi: Mađari su lekare (da li samo jevrejske?) slali u prikarpatSKU Rusiju. Još pre deportacije porodica je bila u malom selu Olyvos na istoku Mađarske. Kad su čuli da u susjednom selu već odvođe lekare (jer su iz njihovog mesta odveli neke Jevreje, ali ne lekare), oni su krenuli prema Pešti. (Glavni činovnik u mestu ih je upozorio, bio je pošten, uputio ih je kod svoje sestre i nastojao da im pomogne). Krenuli su vozom prema Pešti, imali su falš dokumente, pa su strepeli da ne budu otkriveni. Srećom, žandari su sišli s voza pre nego što su stigli do njihovog vagona i tako su Sekeljevi izbegli logor.

Onda su sa lažnim dokumentima (Hok Mukši ih je pravio u Subotici i doturio u Budimpeštu) jedno vreme boravili u Pešti kod Jolanovih. Živeli su od prodaje nalivpera iz dedine radnje. Hok Mukši je dolazio u Sombor po te stvari i donosio im penkale marke pelikan i druge sa zlatnim perima. Tetka Rožika¹ je imala zimske stvari, srela se sa Volf Rožikom koja ju je pitala: "Otkud ti ova lepa bunda? Skupa je." "Nije mnogo skuplja od zimskog kaputa", odgovorila je Rožika jer je znala da Volf Rožika zna da je to mamina bunda. Rožika Volf je direktno upita: "Zar ne misliš da će možda Beži doći kući i da će onom detetu možda nešto trebati?" Iz Pešte posle oslobođenja tetka i njen sin vratili su se u Doroslovo. Oni su stigli preko Subotice i znali su da sam ja kod Vilčike. U njenom stanu je bila i jedna Ruskinja, oficir Crvene armije, koja me je jako volela. Tetka Rožika je odmah pitala šta je mama tu ostavila. Kad je mama prvi put mene vodila u Suboticu, ponela je (ko zna zašto) i tatin kaput – onaj koji je zamenila u Segedinu. Kad se tetka Rožika vratila, tražila je taj kaput. Vilčika joj ništa nije dala. Ni Ruskinja, koja joj je još i zapretila. Stigao je Frenkel Mači, bio je partizanski oficir. Imao je visok položaj i on se umešao. Posle Šanjikine smrti, Roži je tražila od dede da im kupi kuću. Deda je rekao: "Dobro, ali da pola bude na moje ime, jer moj otac nije živ." Roži je rekla da ona to *zna*, imaće u vidu. Kasnije je prodala kuću, kupila vinograd koji je posle oslobođenja oduzet. Nije ništa pitala ni obavestavala o tome. "Tata je meni kupio kuću, jer je tebe školovao".

Posle je mama rekla (a i drugi rođaci) da su nam oni dužni jer su potrošili zajednički novac u Pešti. Pišta je rekao: "Ne mogu ja čitavog života raditi samo da bi tebi, malecka, vratio dug."

Holičerovi: Tokom rata bili su u Pešti. Posle oslobođenja, kada su se vozom vraćali u Jugoslaviju, nastala je pucnjava u vozu. Nešto pre toga, izgleda da su supružnici izmenili mesto. Zalutali metak je pogodio nju, jedinu u celom vozu.

Blamov: Jedan od sinova je palio žito, osuđen na smrt. Ede Bači, njegov stric, otišao je na izvršenje jer je dopušteno da mladića sahrane na jevrejskom groblju. Otac je čitavog života crtao portrete svojih poginulih sinova. Otišli u jevrejski Dom staraca u Zagreb.

U Novom Sadu u poluilegali preživelo oko 20 osoba – mešoviti brakovi. Oni su posle 23. oktobra 1944. u poslastičarnici "Korzo" (u Jevrejskoj ulici) osnovali Jevrejski odbor.

Smatana Duci (Dezider) – roditelji stradali u Aušvicu, sestra preživela i bila je udata za dr Lederera u Izraelu. Duci ga uoči rata poslao u Englesku kod rođaka. Radio u Engleskoj kao mornar (vojni obveznik). Kad se vratio 1945, izgubio se. Čulo se da je streljan. Ne zna se zašto.

Dve sestre Komloš, Edita i Sačika, zatvorene kao komunisti sa Ildikom Blam iz Topole. Odatle su se prebacile u partizane u Sloveniji. Partizani ih streljali zbog veza sa engleskom vojnom misijom. Dr Deak: Memoari?

Porodica Abraham

Manhajm

Volf

Abraham: Berger Laura, dedina sestra

Vilčikin brat je otišao bez znanja roditelja, ali je imao struku, bio bioskobdžija. Otišao u Grčku – to su saznali, ali se ne zna zašto. Nikad se ništa nije saznalo. Lipotove sestre sin. Sve su se sestre loše udale.

Mariš-neni, isto sestra, bila je jako lepa, ali joj muž umro od tbc. Imala je sina i kćer. Šandor i Ema. Sin je bio maturirao i bio jako spretan. Kod neke firme je prosperirao i hteo da pomogne majci. Najedanput, saznalo se da je otišao u Pariz. Ne zna se šta je tamo radio, bio je jako interesantan tip, tanak, plav. Mnogo godina kasnije on se vratio i za vreme okupacije radio je knjigovodstvo u našoj radnji. Neki kažu da je sa nekim slikarem otišao u Pariz. Nestao u logoru ili radnom logoru.

Šandorova sestra Ema, plavuša, samo joj je kosa bila lepa. Pogrbila se, uvek je bila krmeljiva, nikom nije bila simpatična. Kosu je imala do kraja leđa i na štrand je išla raspuštene kose. Udala se, nestala u logoru. Loš brak, verovatno je uzeta zbog para.

Tetka Ema, jako lepa. Muž joj je rano umro, a posle i ona. Imali sina. Ostao je kod bake i pobeo je od kuće i nisu ga našli. Oko 1920. ili nešto kasnije on se pojavio u Somboru kod Lipotovih, sasvim odrpan. Došao, jeo i opet je nestao. Lipot mu je dao novca, ali on je otišao i nikad se ništa o njemu nije saznalo.

Tetka Ženi. Udala se za svog prvog kuzena koji se isto zvao Abraham Lipot. Imali su 4 kćeri. Živeli su u Bačkoj Palanci. Jedna ili dve su otišle u partizane i tu su nestale. Ela je u Izraelu, ostali svi stradali u logoru. Ženi je bila jako aljkava, nije bila dobra domaćica. Deda Lipot je sve njih pomagao, sve svoje sestre i izdržavao oca.

David. Žena mu je umrla. Nikom nije pomagao u porodici, a bio je imućan. Oženio se posle Anuškom. (Jula je bila domaćica kod njega još dok je prva žena bila živa, i ostala

¹ Juditina tetka (prim. prir)

i dalje. Tako je on upoznao Anušku.) Živeo je u Malom Iđošu, tu je otvorio radnju. Kuću je nasledila ženina porodica (Sekelj). David je stradao u logoru.

Manhajmovi: Verovatno poreklom iz Manhajma. Za vreme Marije Terezije doselili su se u Vojvodinu, Ada. Za vreme revolucije 1848. Zbog pogroma nad Jevrejima trčali su svi peške u Sentu. Žene su u naručju nosile decu a muškarci novac i nakit. Naš deda, Manhjam Lipot, ostao je u Adi. Druga braća otišla su u Sentu i Peštu. Iz loze u Senti ostala je... (ko?) udata za Levija, beogradskog trgovca, čije je dvoje dece, zajedno sa dr S... obešeno u Senti za vreme okupacije. Ulica u Senti se zove Braće Levija. Kćer se posle oslobođenja udala za jugoslovenskog generala i kao udovica sada živi u Zagrebu (Ilonka). Drugom Manhajmu, mom dedi, kuzeni su živeli u Pešti. Od jednog je sin profesor univerziteta u Filadelfiji, a drugi, Karolj (kasnije Karl Manhajm), bio je docent sociologije u Hajdelbergu, posle šef odseka u Frankfurtu (neprijatelj broj 2 Hitleru). Krajem januara 1933, posle Hitlerovog dolaska na vlast, emigrira u London – postaje šef katedre sociologije. Dobar prijatelj Frojda, koji je stanovao jedno vreme kod Karla. Karlova žena, dr Julija Manhajm, bila je predavač psihologije na Londonskom univerzitetu. Na groblju njihove urne su raspoređene ovako:

Manhajm –

urna Frojdovih...

Karl je napisao dosta studija i na nemačkom i na engleskom. Jedna čuvena knjiga je "Anatomija... socijalizma" iz 1947. Tu reč, *anatomija*, on je prvi upotrebio u literaturi, posle čega je više literata od njega preuzelo (D. Kiš). Njemu pripada i termin "slobodno lebdeća inteligencija". Karl je umro 1948. kao član trijumvirata komentatora londonskog BBC-a. Nije imao dece. (O Manhajmovima iz Filadelfije ne znam ništa.)

Bliske rodbine (kuzena) od Manhajmovih nema.

Deda se zvao Lipot, umro u 30. godini od tbc. Ostala udovica Roza (moja baka) sa 4. dece. Svi su bili inficirani sa tbc. Jedan sin i ćerka od 22. i 21. godinu su umrli. Stric Simon živeo je sa nama u Adi, imao je težak tbc (5 kaverni), ali je išao dva puta godišnje u Maran zimi i u Gleichenberg leti, živeo je 77 god. Kod njega je i moj otac bio šegrt, kalfa, nameštenik u Adi. Uzeli su predstavništvo kao Braća Manhajm u Adi, najpre kao činovnici, a posle su se osamostalili. Otac umre u 67. godini, dijabetes plus infarkt. Baka Roza, rođena Kon, imala je 11. braće i sestara. Njihovih potomaka ima u Adi (124) i nekoliko u Senti, Čongaru itd. Svaki drugi Jevrej in u Adi bio nam je kuzen.

Moja baka je rođena Ungar: živeli su u Rožnjavi u Slovačkoj, gde je ona bila i rođena. Imali su veletrgovinu alkoholnim pićima. Ungara su mnogo gnjavili zbog poreske kontrole i jednom gnjavatoru on je vikao: "Svi ste vi mangupi, zajedno sa vašim gazdom." Oni su njega prijavili za *felsőgsértés* (uvreda veličanstva), jer je njihov gazda, kako oni kažu, sam car, pa je kažnjen. On je otišao lično kod cara Franc Jozefa u Beč i ovaj mu je oprostio kaznu. (Postoji porodična anegdota kako je teatarskom predstavom čitavog slučaja

zasmejao samog cara.) Posle je bankrotirao, pa su se odselili u Peštu. Deca su već bila velika i kupili su im jedan mali stan.

Deca: A... : veletrgovina u Pešti; bez dece.

Mari, udata... (mađarizovano Sabo, ... u Adi)

Vilmoš, fabrikant rukavica u Pešti

Je. udata Sch. kafedžija u F.

Roza, udata Wachtel, tipograf u Pešti

Jene, trgovac foto-aparatima u Hamburgu

Hermina (Ilona), moja baka, udata Manhajm

Od Ungara: A... nije imao dece.

Mari: (deca sa prezimenom Sabo): dobar slikar, neoženjen

Morton, najbolji kuvar u Erdelju

Sami, činovnik

Regina (Gina), udata za Nemca, apotekar u Panami

Feri, činovnik, umro u Izraelu. Sin živi u Izraelu, Haifa, inženjer

Mikša: (Judita je prikupila sećanja svog strica i direktno beležila njegova kazivanja. Otuda prilična nesređenost teksta – prim. prir.)

Ada posle oslobođenja

U Adu su najpre došli Rusi. Iz Kikinde su došli do Padeja 7. oktobra 1944. Nekoliko Rusa preplivalo je Tisu, sakrili se u parku u Adi. Javili su ostalima da su se Nemci povukli. Jedini se nije povukao neki po imenu Kovač Feri, rezervni oficir mađarske vojske, koji je pokupio decu od 10 do 14 godina u nameri da se odupre Rusima. Rusi su rasterali decu, a u Kovača sasuli mitraljesku paljbu. Ada je oslobođena 8. oktobra.

Rusi su se razišli po Adi, jeli, pili šta su našli. U Mikšinoj kući smestili su komandu.

Povratak. Najpre se u januaru 1945. vratila tetka Rožika iz Pešte. Pešice, kolima, vozom: krenula je čim je u januaru oslobođena Pešta. Od Pešte je krenula pešice. Kad je stigla u Adu, javila se u opštinu i dadoše joj da se useli u kuću. Dobila je novca i jednu tovljenu

svinju. Posle nekoliko meseci u Adu su iz Bergen-Belzena stigle devojke, Jevrejke, uselile se u jednu jevrejsku kuću, ali su više bile kod Rožike. To je bilo u proleće 1945. Njih osam, stare 18-19 godina, vratile se (valjda) kao jedine preživеле iz svojih porodica.

Volfovi su živeli od pomoći. Kad se Mikša vratio 1. avgusta, kuća je bila puna sveta: Volfovi (Laci Volf došao nekoliko dana posle Mikše), mama i ja, devojke.

Stvari. Opština je rekla: neka svako uzme svoje stvari od meštana, a neki su meštani (uplašeni) i sami vraćali. Mikšin nameštaj bio je očuvan jer je među prvima odnet u sinagogu – gde su bile odnete stvari deportovanih Jevreja – i ostao je u dubini prostorije. Nešto od tog nameštaja odneli su posle Volfovi u Izrael.

U kući je bila i udovica Mikšinog prijatelja apotekara sa detetom. Tu je bila i ordinacija: tokom okupacije radio je jedan lekar iz Mađarske, koji je došao sa okupacionim vlastima. U Adi je naime živeo njegov otac.

Kad se vratio, Mikša je u delu kuće, u dvema od ukupno pet soba, zatekao zapečaćen fašistički nameštaj. Jedan učitelj iz Mađarske je doneo nameštaj sa sobom, a u drugim sobama je bio sličnog porekla. Po oslobođenju, naše vlasti su zaključale taj nameštaj. Laci je jednostavno skinuo pečat, a posle su deo tog nameštaja odneli u Izrael.

Mikša je u jednoj prostoriji (sali), gde su održavane sednice Narodnog fronta *kerületi* (okružni), našao jednu od dve svoje peći: bila je to divna, skupa peć. Jedna u stanu, druga u kancelariji roditelja. Peć na koks gorela je danonoćno, od jeseni do proleća. Samo se odozgo sipao koks koji je lagano goreo i odlično grejao. Mikša je od poverenika tražio da mu se vrati peć, ali ovaj nikad "nije imao vremena" da pođe s Mikšom i da mu peć.

Još o nameštaju: kad je postavio sav pronađeni nameštaj, ispostavilo se da nedostaje ležaj. Imao je pravo da traži od Uprave narodnih dobara i, zaista, dobio je lep kauč za dve osobe. Pripadao je jednom predratnom opštinskom službeniku, Mađaru, koji je za vreme okupacije ostao na svom službeničkom mestu, a posle pobegao zajedno sa fašistima. Njegova žena je međutim otišla i saznala da je njen kauč kod Mikše. Tražila je da joj se vrati, no on je odgovorio da će joj vratiti ako mu da isto tako udoban ležaj. Već se bio pripremio za Beograd i spakovao je kauč sa ostalim nameštajem, smestio ga u vagon kad se pojavio na železničkoj stanici poverenik Uprave narodnih dobara i zatražio da Mikša vrati kauč ženi. Bio je to isti poverenik koji nikako nije imao vremena za Mikšinu koksanu peć. Sad je imao vremena da dođe na stanicu. Mikša ga izgrdi i reče da čitavu godinu nije mogao da dobije svoju koksanu peć, jer ovaj nikad nije imao vremena, a sad je, na prijavu vlasnice kauča, našao vremena čak da dođe na stanicu. Tako je kauč krenuo za Beograd, a nešto kasnije nastavio za Izrael.

Još o povereniku. (Poverenik? Da li se to tako zvalo?) Kad se Mikša vratio iz logora, posle dva dana pojavi se u kući jedan muškarac. Kaže: "Ja sam ulični poverenik, došao sam da uzmem podatke." Mikša ga pogleda i u njemu prepozna potpredsednika njilaške partije, čoveka koji je sastavio spisak ljudi koje je trebalo deportovati u logore. (Devedeset posto muškaraca je odvedeno posebno, pre žena, u Topolu a odatle u Bajú). Mikša je

dreknuo: "*Büdös fasiszt!*" (smrdljivi fašista) i izbacio ga. U Adi je bilo mnogo takvih, a među njima i onih koji su se odmah privili uz novu vlast. Zvali su ih "*kisnyilas*" – mali "njilaši" – za razliku od "*nagynyilas*" – velikih "njilaša", zlikovaca većeg formata koji su pobjegli sa okupacionom vlašću.¹ Ti *kisnyilasi* su bili poslušnici, koji su mogli biti prišepetlja svake vlasti, pa i komunističke.

Nova vlast se obračunavala sa fašistima. Streljali su, pored ostalih i jednog nevinog seljaka, samo zato što se zvao Horti. Glavni fašisti su uglavnom pobjegli.

Mikša je u Adi živio od zarade kao lekar. Snabdevao se i na pijaci. Šušu i Mišel su nagnuli na voće posle oskudne ishrane u Pešti. On je radio privatno, od pacijenata dobijao i povrće, posteljenu. Tražio je šta mu treba. Postojao je "Komision". Tamo su ljudi odnosili svoje stvari, robu, tamo je Mikša kupovao rublje, pižame, peškire, sve što je u ratu nestalo.

Volf Rožikina kalvarija: u Pešti je Volf Laci radio u fabrici vojnog materijala. Gazda je bio neki Mađar sa švapskim imenom i bio je tražio nekolicinu Jevreja od države da ih zaposli. Kad je došao Salaši, Lacija su odveli u konc-logor zajedno sa ostalim Jevrejima, muškarcima. Žene, decu i starce odveli su na dunavsku obalu. Roži je decu bila ostavila u stanu, u jevrejskom "getu". Od jutra do večeri čekali su na obali, Rožika se stvarno nervirala zbog dece. Uspela je da izbegne stražu, ostavi grupu na Dunavu i vrati se u stan. Tako je sa decom ostala u Pešti. Otišla je kod nekog župnika i tražila da je prevede u katoličanstvo. On joj je obezbedio krštenicu i s tim se ona javila vlasti, rekavši da je izbeglica iz Ade koju su osvojili Srbi. To je bilo nakon oktobra, tj. oslobođenja Ade i Beograda. Odmah je dobila mesto radnice u nekoj fabrici vate. Preselila se iz jevrejske četvrti u neki drugi stan.

Odo: prvi simptomi ludila. Kad je Miji jednom pozlilo – on je još bio dečak – Pali je rekao: pozovi lekara! Odo je izbezumljen nagnuo kroz staklena vrata, pa su i njega odneli u bolnicu.

Kad je 1957. došao kod Mikše u Beograd, u goste, u kući je bilo 6 jaja. Ispekli su za svakog po dva. A on je celu činiju uzeo pred sebe i pojeo svih 6.

Mija: njen otac i Kvaternik služili su u jednom puku. Pali je radio u rafineriji nafte u Vrapce.

U Izraelu

Useljenici su najpre živeli u barakama. Rozi je radila u radionici za šivenje, Laci u livnici blizu Natanije. Dobili su jedan arapski stan u Jazuru. Čim je on dobio posao, ona je napustila. U kući je vodila seoski život, imala živinu, povrće, čak i drvo banane. Čim im je bilo bolje, slali su nam narandže. Već pedesetih godina im je dobro išlo.

Deneš izašao 1930 i koje iz Novog Sada. Njegov šef bio je cionista. On je radio u fabrici farbe. Radnja je bila u jednom podrumu Gradske kuće. Deneš je bio šef kancelarije. Iako je posao dobro išao, njegov kompanjon je izašao u Palestinu i nagovorio nekolicinu

momaka iz Ade da i oni iziđu. Poveo sa sobom te momke i hteo da osnuje fabriku farbe raznih vrsta. Ali razočarao se u fabriku jer nije bilo dobrih sirovina kao ovde, pa su ga momci napustili. Samo je Deneš ostao sa njim. On je sam radio kao radnik i u kancelariji. Fabrika je loše radila pa je prodao. Deneš je postao pomoćni policajac (hilfspolicaj na nem.), godinu-dve. (Nije bilo dovoljno policajaca, pa su angažovali i pomoćni.) Kasnije, na jednoj raskrsnici na drumu van grada, napravio je kiosk sa osvežavajućim pićima. Onda je bilo bolje, pa se i oženio. Njene pradede došle iz Galicije – Lea. Time se bavio do useljenja Jevreja. Useljenici su svi dobili zemlju i plac za zidanje kuće i življenje i Deneš je dobio 15 duna zemlje u jednom novom jugoslovenskom selu, 5 krava i sitnu stoku. Kad stane na noge, da može da otplaćuje u naturi. Bio je pored toga i knjigovođa zadruge. Kasnije je to prodao i u Kidronu kupio trosobni stan i radio kao službenik.

Bioskop. Nekoliko godina pred rat, Mikša je mami i sestri kupio bioskop u Senti. Kupio ga je od jednog vlasnika papirnice Policer (pa su i bioskop zvali Policerov bioskop), pa je bioskopu išlo loše i zato ga je prodao. U Senti su bila dva bioskopa jer nije bilo rentabilno. Imao blagajnicu i poslovođu. Tada je počeo uvoz mađarskih filmova i počelo je dobro da ide. Zaposleni su varali. Mikša je kupio bioskop da bi majka i sestra imali od čega da žive, da ih on ne bi izdržavao. A dvoje zaposlenih, pa i pored punih bioskopa, uvek je bio gubitak. Mikša prodao bioskop. Irenka se udala i došla u Beograd.

FRAGMENTI

Iz beležaka o *Putu u Birobidžan*

Pojam Birobidžana: zemlja koja se javlja kao ostrvo, povremeno, ili kao repatica u određenim intervalima, kao zemlja selica. Svake godine u određeno vreme Paulini postupci od početka rata dolazili su iz jednog zlog središta.

Paula je očarana prizorom deteta sa zlatnom dugmadi. Anđeo sa zlatnom dugmadi. Gvožđe koje se pretvara u zlato; dete je bilo otelotvorenje; bilo je plavokoso, riđasto. Paulina je kao nebeski glasnik došla da kaže kako dugmad treba presvući i tako je Olga obeležila svog sina ušivši zlato u kaput.

Paula je došla jednog dana da zameni zlato za dete i sama Olga je ponudila Pauli naslednika, svoje dete.

Šta je rekla Paula ušivajući zlatnike? Odmerila je tobož težinu i govorila: od ovog se može živeti toliko i toliko dana, od ovog putovati tu i tu. Ovo se može uložiti u to i to. A onda se mirno može živeti do kraja života. Na istoku je, na primer, život tako jeftin da se sa po jednim zlatnikom može dočekati kraj i najdužeg rata. Erih mi se javio pismom odande, rekla je, i zove nas. Kaže, tamo nikad, dok je sveta i veka, neće biti rata. Otići na kraj sveta i odmoriti se. Olga je poželela da napravi test: – Imaš li putnu kartu, tetka? Imam, rekla je.

Ne treba da se uklone stubovi srušenog mosta, reče njegov otac, zna se da će zasigurno jednog dana na ovom mestu biti podignut novi most. I biće nekoliko mostova preko

¹ Njilaši – pripadnici fašist. oružanih formacija (prim. prim.)

Dunava, kao što ih ima u Budimpešti. I kao što ih je preko Vltave u Pragu i preko Sene u Parizu. Ali biće novi, mnogo duži, jači i moćniji. Gledao je u onom pravcu liniju nekadašnjeg mosta, koja je kao nevidljivi konac prodirala kroz tunel Petrovaradinske tvrđave i produžavala prema Staroj Pazovi. Imao je osećanje da je nečijom nepažnjom nekakvo klupko počelo da se odmotava i da je sve što je dosada bilo na okupu namotano u jedno klube a da se sada na tom koncu oni udaljuju od onoga što je bilo do nedavno ujedno smotano i da se oni sada udaljuju od klubeta i zajedničke sudbine. U njemu su, živeći zajedno, bili jedno uz drugo namotani. Otac je bio taj koji ga je gurao prema njegovom mostu – nekada u budućnost, nekada u prošlost, ili kao sad u ono udaljeno mesto: Staru Pazovu, udaljenu svega pedesetak kilometara, sat putovanja vozom. Ali, ona označava njihovo međusobno udaljavanje, konačan razlaz. I večite očeve priče o budućnosti bile su izgleda samo najava tog rastanka. Majka ga je, naprotiv, uvek vraćala u sadašnjost. Ni to nije voleo.

"Tamo je cilj", rekao je Nenad, "budućnost, Stara Pazova" i kao malo dete pokazao prstom u pravcu starog, srušenog mosta, u pravcu u kojem njegova buduća skica premošćuje reku i vodi prema Staroj Pazovi. To će biti samo privremeno, ponovio je otac i već neposrednu budućnost pretvarao u prošlost, u ime još dalje i još istinskije, prave budućnosti, Birobidžana.

Birobidžan je izdvojeno vreme, ima svoje trajanje, početak i manje-više kraj; i još više izdvojen prostor. Birobidžan je pokusno polje, izvan vremena i prostora, izvan života, čak, polje za *razumevanje* i proživljavanje vremena i prostora, samog života. Tamo se te činjenice, datosti, zagonetke, entiteti mogu posmatrati sa neophodne psihološke, istorijske, filofske i emocionalne distance.

Dete – crtajući krugove/spirale nastoji da savlada/razume prostor. On je "lakši" od vremena.

Prostor je Birobidžanska rupa. Birobidžan je geografsko opredmećenje, otelotvorenje, ozemljenje zaborava, živo blato, strašna močvarna vagina u koju upadaju, dave se, tonu svekoliki svetski planovi spasenja, ideje spasenja, mračna komora budućnosti, metafizički levak – vagina, kroz koju "sve" budućnosti curi u "ništa" sadašnjosti.

– Ono što ti, Olga, zaboraviš, ostaje za večnost.

(Ili obrnuto: to više ne postoji *ni za mene*. Prvobitna žena, majka, kao posuda: ona treba da proguta, vrati u sebe sve što je stavila ili *ostatke*, višak (?), produkte, posledice.... Sve se vraća u nju, kroz jezik, priču (umetnost) – umetnost je pričanje majci, uzvratanje prvih priča – kao što se i mrtvo telo vraća u zemlju. Vraćamo joj uspomene (tj. višak života, ono što preostane nakon zatvaranja živog metaboličkog kruga), opsesije, snove, vraćamo joj njene reči koje nam je upućivala kad smo se rodili, a koje su u međuvremenu prošle kroz naše iskustvo, naš život u kojem se i sama odrazila. Vraćamo joj njeno tepanje – u vidu sećanja, raščišćavam prostor oko sebe da posle našeg kruga sve ostane čisto za nove, za nekog drugog i nešto drugo. Vraćamo joj ono što mislimo ili pristajemo ili hoćemo da joj dugujemo.)

Što je, u traganju za novim prezimenom, Olga Vajs više želela da se zaštiti zaboravom, tako je sve žudnije tražila novo prezime: pred njom kao da se ukazao nov svet. Toliko ljudi je odjednom bilo blisko, mogla je da bude bilo ko. Posle rata prešli su na Krstić. Sada je htela, nakon razvoda, da se vrati na Vajs.

Prekrstiti tim prezimenom, Krstić, htela da odagna svaku asocijaciju, sećanje na jevrejstvo. Poznavala je neke Beliče koji su bili Vajsovi. Htela je da kaže da je promena bolna, da se odvija preko krsta. Da time sakrije mali čin prekrštavanja, tj. krštenja. Jedan poznanik je to činio ženeći se Mađaricom (Slovakinjom). Neko je rekao: odlazak u Izrael je takođe neka vrsta pokrštavanja, odricanja od jevrejstva. Cionistički čin je antijevrejski. Jevrejini koji je otišao u Izrael, koji počinje da okopava svoju baštu ili svoj komad kamena, prestaje da bude Jevrejini.

O zaboravu:

Miloš uzbere žuti... Ti je primiš kao na sceni i kažeš: "Oh, kako je divno..." Ali ne znaš kako se to zove, nikad nisi znala... i to se tako ponavlja. Na isti način primaćeš od Miloša ili mene, svejedno, još pet ljubičica ili...Uvek kao prvi put, uvek na isti način, nema toga što ne možeš nebrojeno puta progutati (ponoviti), sve pada u svoj zaborav kao u bunar. Svet se ponavlja da bi ti mogla da ga zaboraviš. Svaki put, u potpunosti.

Tipovi zaborava i "zaborava" (muziciranje kod Baderovih):

1. Olgin zaborav (dve suprotne teze, vrste). Kako se oseća osoba koja se dugo nije pogledala u ogledalu? (Kaluderica iz Vračevšnice – 30 godina: Bog je moje ogledalo). Olga ili neko drugi koji po povratku danima nije smeo da se pogleda. Ogledalo sklonjeno tokom ili posle rata, razbijeno je i Olga to shvata kao *znak* da ne treba da se pogleda. "Bog je naše ogledalo", rekla je Dlerova.

2. Jovan Gros: on je, naprotiv, čovek koji zna i ono što ne zna, seća se i onoga čega se ne seća. Znao je mnogo toga o svim mogućim stvarima, pa i o Jevrejima. O njima verovatno najviše. Znao je kad je njegovo znanje, pamćenje, prizivanje, zaboravljanje zaborava. Šta je ispod? Šta on zaboravlja?

3. Zonenfeld: njegova ruka pamti, ali zaborav je zahvatio sluh. On čuje selektivno reč antisemitizam. On ne može da čuje Olgu koja poverljivo pita Grina je li istina da su neki transporti umesto u Aušvic 1944. upućeni (ubacivanjem Jevreja u nemačku železnicu ili sl.) u Birobidžan, ali kaže: "Ovde nema staračkog doma, planirali su da islužene, stare Jevreje upute u Birobidžan, Izrael hoće samo mlade!"

I prepoznaje nemačku muziku (gleda u Erninu ruku) i kaže: "Zašto svirate samo nemačku muziku?" Olga čuje glas: visoko b. U stvari, Dojč štимуje violinu. Olga vidi laute okačene po drveću oko močvara na obali Amura. Čudan, visok glas probija se do njenog sluha

(ili do sluha Zonenfelda?) jer on podiže glavu, prestrašen pogleda prema prozoru. To je visoko b. Zonenfeld otvara usta i nemo "peva" (uz Baderovu muziku), a Olga čuje dalek, visok glas koji treperi nadomak visokog c, ceo ton (dva polutona niže) samo korak od apsoluta, visoko b.

Kod Baderovih shvata da sećanja idu u Birobidžan.

Zonenfeldova ruka pamti. Dok "sluša", on crta profile i anfas. On pamti i da mu je Joška Grin daleki rođak.

Borio se protiv zaborava jevrejstva kada se Olga posle rata otuđila od Jevreja i htela da pokrsti i preživelog sina.

4. Robert Dojč koji nakon malo vežbanja svira neku Mocartovu sonatu za violinu (violinsku deonicu zna napamet), usadio je klicu svog neophodnog nasušnog zaborava u trbuh svoje novovenčane žene. Prva žena i dete stradali u Aušvicu. Ona je po ocu Mađarica, po majci Slovakinja i u svojoj bezbednoj materici nosi dete koje će biti izloženo upola manjem riziku. Gospođa Dojč svesna je tog bezbednosnog faktora u svom materinstvu i to pokazuje izvesnom zaštitničkom pažnjom, blagošću prema svima ostalima, i domaćinima i gostima. Krupni plod povremeno promeni položaj, ruka ili noge hoće da budu otelotvoreni zaborav. Da bude izvan svakog rizika, da živi nepovređeno, neuznemiravano, večno, da bude otelotvoreni zaborav.

Domaćica, Erna Bader, zaneta muzikom, nastoji da ne zaboravi svoje goste (i da ih s vremena na vreme ponudi i posluži). Njen muž, Franja Bader, pokušava da se seti imena jevrejskih lekara. Evo kako je teklo večer u stanu E. i F. Bader, uostalom, kome je i samom suđeno da čim bude opisano (u nekoliko crta) bude zaboravljeno.

To večer Olga Rot je naslutila svu raznolikost i neuhvatljivu, neopisivu protivurečnu prirodu zaborava.

Sve zaboravljeno pada u Birobidžan.

Odatle – zvuk koji podseća na sve. Zvuk koji podseti – polazni i završni zvuk sveta.

17 04 93

Zvuk Birobidžana – istorijski zvuk? Zvuk koji se transformiše, menja? Zvuk svirale od trske? Ili zove?

Muzikom su prizvali Birobidžan?

Muziciranje: pred kraj večeri Olga oseća nemir. Izlazi sa Zonenfeldom. (I Dojčevima?) Odjednom hladna zimska kiša, gusta magla.

Sa strahom izlazi na ulicu.

Infrazvučni talasi jesu mehanički talasi u koje spadaju seizmički talasi i svi čija je frekvencija ispod 16 Hz (a dužina velika). Zvučni talasi od 16 do 20.000 Hz.

– Muzika (zvuk) Birobidžana – pukla žica na klaviru ili violini – čija je to opsesija, Zonenfeldova, Olgina ili pripovedačeva?

– Olga: kad bi gubila iz vida, zaboravljala Birobidžan, gubila je osećaj identiteta. Ko sam? Šta hoće posle svega, posle sve nesreće? Svi ostali zaboravili su Birobidžan, a to je bila njena lična tajna?

Značenjsko zasićenje Birobidžana, sve dok on ne pukne.

– kao da se približava nešto (zvuk je takav); (Doplerov efekat: talasna dužina se smanjuje, pa izgleda kao da se talas "skuplja".)

Svi muškarcu prilaze Olgi s izvesnim planom, a nasankavaju se: iz nekog razloga izjalovljuje se cilj – Birobidžan.

U susretu sa Olgom cilj bi se izjalovio ili *bio zaboravljen*.

Da li je Olga čežnju prema sebi pretvarala u čežnju za Birob. ili obrnuto, čežnju za B. uzimala u sebe? Je li ona taj Birobidžan?

(Tako je bilo i sa Grkovićem. On je pokušavao da joj priđe *preko* Birobidžana i Nenada Mitrova.)

Luka:

– Muziciranje kod Baderovih

– Mamio me je greh Vagnerove muzike oličen u vašoj stanarki. Žalili ste se, a mene je sve više privlačila (susreti u hodniku, kupatilu). Dok sam davao Nenadu časove, istovremeno sam se poistovećivao sa jednim tragičnim pesnikom Jevrejinom, Nenadom Mitrovim, u čijoj sam sudbini video zaoštrenu svoju vlastitu. On je bio pesnik, ja samo ljubitelj.

Nakon muziciranja, sveg tog druženja, poneo sam čežnju za jevrejstvom i neku đavolsku nesvesnu težnju da ga uništim, dam na milost i nemilost jednom vagnerovskom duhu.

Na 50. godišnjicu njegove smrti otišao sam na groblje. Hteo sam da uđem, lajao je pas. Iz grobarevog stana izašla neka žena i smirila ga, vezala. Prošao pored kapele. Polomljena vrata: unutra gomila molitvenika na podu, iscepanih, pohabanih. I šalova. Pitao sam ženu gde je grob Nenada Mitrova. Neko dete je prihvatilo psa, gledalo. Moj muž je umro prošlog meseca, rekla je, mi putujemo u Australiju. Groblje je bilo zaraslo, korov i grmlje nalegli su na grobove i nadvlačili se sa njima, istisnuli ih iz zemlje, uvlačili vlastito korenje.

Varljivost sećanja:

– Po rušenju vašeg hrama, draga Olga, vašem narodu je ostala samo reč. I pesma, muzika. Zato Jevreji moraju da imaju dobru memoriju. Zaboravni Jevrejin nije Jevrejin, on je izdajnik svog naroda.

Šarm, neodoljivost ženskog zaborava. Jubileji kao borba protiv zaborava. Voleo sam vas, jer ste me stalno zaboravljali. Bio sam zaljubljen u vašu zaboravnost. Zaboravan čovek je nedostižan, uvek vas ostavlja iza sebe.

Neki od tobožnjih ili stvarnih Rotšildovih naslednika ili neko ko je uobrazio da je to, kupuje nove zemlje, nove domovine: kupuje za budućnost, kada će ledene kape na polovima da se otope i na polovima krenuti novi život. (Ili kupuje, rezerviše kutove svemira, kosmičke prašine).

Papirna priča: Olga

U svakom *dodiru* postoji značenje: na zemlji da mogu da živim, da sam normalna, da znam ko sam, a ne znam gde sam, od kada i dokle.

Nekad sam znala sve o svom životu: gde sam i kada rođena, ko su bili moji roditelji, gde smo živeli; o Stevanu, svom mužu, deci, o tome što se događalo s nama, o Nenadovoj prvoj ženidbi, razvodu, o Miri.

Osećam se kao santa leda: mali deo sebe vidim i mogu da izrazim, a osećam čitavu veličinu svog života. Videću, spoznaću ga kada se zagnjurim i potonem.

Pitam se da li sam nekog volela?

Lakše zapamtim i opišem kada se nešto kreće, događa.

Treba dobro da gleda svaku stvar, svako biće; možda u njima postoji neka tajna koju nisam otkrila, zapisala, pa mi zato sad klizi pred očima i ništa od nje ne ostaje...

Birobidžan je u jajašcu, u želucu, plućima, u starosti, on je u nama. Hteo ne hteo, čovek tokom života putuje za Birobidžan čak i kada se udaljuje ili stoji u mestu. Cilj u starosti nalazimo u sebi.

Birobidžan je crna tačka u rubu, rupa, mrlja na plućima.

Birobidžan je ono potisnuto, skriveno *jezgro* ljudske podsvesti. Otelovljenje, ozemljenje neuroze.

Birobidžanski potop:

Ideja da je u istorijsko vreme, u bližoj prošlosti čak (možda i sada još) u Birobidžanu ili tako negde bio veliki potop, replika biblijskog, ali da je prećutan. Kao što Kinezi taj

podatke o žrtvama zemljotresa i saobraćajnih nesreća, tako je i birobidžanska (ili sovjetska) vlast, svojevremeno prećutala potop?

Kakav je smisao tog potopa? Uzrok? Posledice? Geografske? Mitološke? Istorijske?

O zaboravljanju istorije:

Narodi zaboravljaju epohe potpuno ili delimično, zaboravljaju i šta su učinili drugima i šta se drugima događalo. Neko zaboravlja postojanje ratova, ljudi.

Birobidžan je zaborav, život bez prošlosti.

Pokušavam da zamislim likove. Sećam se lica, imena ali ne i suštine: ne događaja koji su nas povezivali ili razdvajali; ne znam šta su govorili, mislili; pamtim samo lica, likove, prilike, poneki pokret, situaciju koja traje, bez pozadine; kao fotografija neke osobe isečena sa ostataka snimka: on sedi, glava mu je malo naklonjena kao da je na nešto ili nekog prislonjena i ruka kao da nekog obuhvata, obgrljuje, ali nedostaje obgrljen ili se tamo u mom sećanju pojavljuju neke osobe. Osećam, slutim da smo bili blizu. Znam čak, ali ne mogu sebi da predstavim u čemu se ta bliskost sastojala.

Zašto mi se to događa? Zašto sam kažnjena?

Bajka o zaboravu

Šta se događa ili menja usled zaborava?

Mislim o svom zaboravu, "To je jedino što imam".

Zaboravljanje je moje jedino stvaranje. Jedino ono zahteva obrazloženje, umetničko osmišljavanje. Moj zaborav je kao ruka koja daje oblik komadiću gline ili stene. Zaborav nije veo preko završenog portreta, već duh ruke koja na portretu ostavlja svoj pečat. Zaborav je snaga.

Trenuci zaborava su trenuci najživlje spoznaje. Vizije, najlepši pejzaži ili fantazije. Živ rad mozga, intenzivan osećaj ljubavi, ispunjenosti, ljubavno uzbuđenje, napetost: to nije uvod u samozaborav, već priroda, najviši domet zaborava.

Osvajanje sveta je zaboravljanje sveta. Onog časa kada mi neko, nešto u potpunosti pripada, ja više ne znam ni kako se zove.

Čovek otkriva svet tek kada počne da ga zaboravlja.

Zaborav je početak (vrhunac) otkrovenja.

Nisam znala šta je svet dok nisam počela da zaboravljam.

Psihodeličnost zaborava.

Sećanje je zaboravljeni zaborav.

Zaborav čini da se poraz doživi kao pobjeda.

Tokom zaboravljanja stvari i ljudi menjaju oblik. Lice prijatelja (muža, brata, sestre) ukazuje se najednom kao njegova slika na vodi, potom kao krug, kružni talas oko kamička bačenog u tu sliku, najzad kao list, travka koju je lagana struja donela na sliku. Kako su se rastvarali likovi, tako su postajali istinitiji, prepoznatljiviji: mati po nosu koji je postao veliki, otac po čelavoj lobanji.

Zaborav pretpostavljene suštine stvari je uslov njihovog otkrivanja.

Moram zaboraviti sebe kao dosad sebi poznatu da bih otkrila sebe u novoj funkciji: kao instrument u svojim ili rukama sudbine, ili kao hranu komarcima.

kao nekoga ko proizvodi mrvice hleba

kao nekoga ko proizvodi nered

kao nekoga ko preuzima na sebe depo prljavštine i prašine, koja kao duša kruži u svetu i povezuje nas sa svetom

kao proizvođača godina/vremena

Promena značenja stvari jeste njihovo stvaralačko zaboravljanje.

*

– Pamtim, znam da smo u čitavu stvar oko mog rođenja bile uključene moja mama i ja. Nisam međutim sigurna ko je koga rodio. Majka rađa dete. Nije li to samo jezički nesporazum, povinovanje prvoj lopti gramatike, padežni nesporazum koji smućuje istinu. Prava je istina da dete rađa svoju majku, dete začinje svoju majku, stvara je onog trenutka kada se oplodeno jajašce zakači za unutrašnji zid materice. Dete pretvara jednu ženu u majku, rađa svoju majku. Nema dileme u pogledu prvenstva jajeta ili kokoške. Jaje čini kokošku kokoškom. Bez jajeta ona je večito pile.

– Pamtim kako se sećanje gubi, rasplinjava. Svaka reč, pojam, svaka *slika*, svako ime, svaki segment sećanja izaziva niz asocijacija. Svako sećanje je kao slika, odraz jednog lica u vodi u kojoj se istovremeno odražava, i granje ili travke sa obale, deo oblaka, jato divljih gusaka (ili galebova), lasta, koje je upravo proletelo. U trenutku kada u sećanju iskrsne lice neke osobe, moje vlastito na primer, iz detinjstva, iz slike, u lice se (kao ameba koja ulazi, guta drugu ili od nje biva progutana) ubacuje lice roditelja iz ranijih i kasnijih godina. Tražena slika ne može da se, izolovana, jasna, održi u središtu pažnje, na vodi, površini

sećanja, ni nekoliko sekundi. Meša se sa slikama onih koji su me ugrožavali i onih koje sam ugrožavala. (Ili onih sa kojima sam se volela ili borila) I slika se raspada na bezbroj talasa, veza, spona: ja-ja; ja-ona; ja-neki prizor, životinja, jabuka, zvuk, boja. Sebe samog čovek ne može da izvuče iz sećanja kao što izvlači fotografiju bližnjeg iz džepa ili novčanika.

Žena koja zaboravlja

– Ona piše dnevnik. Beleži prizore, novinske vesti, sećanja. Budući da je njen dan siromašan, ona *većinu* "događaja" *izmišlja*.

– I dana u dan zaboravlja šta se dogodilo prethodnog.

– Zaplet: neki kriminalistički slučaj ili proizvod paranoidne fantazije?

– Eventualno: njen sin se davno iselio u inostranstvo, napustio je, a ona sada uobražava da je i on izgubljen na ratištu/ili je izgubila dete u II sv. ratu? Odjednom gubi sigurnost, *sve joj izgleda moguće*. I da je imala i da nije imala sina. U tom dnevniku i sećanjima je i imenuje, opisuje. Vozi se autobusom da bi to opisala i makar za kratko zadržala u pamćenju.

Onda: priviđenje ili namerno izmišljanje. Opisuje kako je autobus stao jer je na bulevaru bio krater od bombe ili nekoliko leševa na asfaltu i sl.

Ako vodi dnevnik, možda će naići na neki trag, znak koji će je uputiti na sina (ili na nekog čije odsustvo oseća, ali ne zna ko je to i da li je stvarna osoba, ili je samo osećanje samoće i napuštenosti otevelo u toj njenoj predstavi, u tom očekivanju, da *neko* zaista nedostaje).

Vreme koje čovek provede sećajući se sebe, vlastitog života, sve ga više dovodi, ne u dubinu vremena, već bočno, prema drugim životima i situacijama. Sećanje ne ide u dubinu kao voda u tlu, već kao mrlja mastila na hartiji ili platnu.

Oni koji se svega sećaju, ništa ne znaju. Njihovo znanje rasuto je po prošlosti, ali se oni neće vratiti po nju da je uzmu i poključaće ga ptice.

Sećanje je zarobljeno u slikama, u zapamećenim zvukovima i rečenicama. Lažu oni koji govore o dubini pamćenja. U dubini je samo zaborav. Unutrašnja mudrost zaborava, umeće suočavanja sa sobom, sa semenom večnosti u sebi. Ja sve znam iako se ničega ne sećam.

Lepota zaborava je u njegovoj raznovrsnosti. Sva su sećanja ista, svako upražnjeno mesto, svaka praznina, puno je, ima drugačiju senku, drugačiji zvuk: razlikuju se po dubini. Zaborav se ne može ni sa kim deliti, nikom preneti; ne ume da laže i uvek ima istu poruku. U zaboravu, bol za mrtvim i bol za živim ravnopravni su. Zaborav je neiscrpan i neiscrpljiv.

Sve može biti zaboravljeno.

Pristajem na budućnost samo onih koji pristaju na moju sadašnjost. To je cena uzajamnog poverenja. Kule u vazduhu što ih zidaju sumnjivi neimari, samo su gomila kamenja koja svaki čas može da se sruči na glavu. Koliko god bila čvrsta ova naša građevina na zemlji, ona možda ne bi odolela ako iz vedra neba počnu da padaju cigle nekog volšebnog zdanja. Sve što je stvarno, povredivo je. Može da ugrozi stvarni, a još više izmišljeni kamen, jer protiv njega ne deluje odbrana postojećeg sveta. Čudno je, vidite, što se u našem svetu sva opasnost vezuje za kamenje. Na isti način ovaj naš trenutak nedovoljno je otporan na sledeći, pogotovo ako ga potežemo pre vremena. Nije trenutak... nije trenutak... nije trenutak! Poželim nekad da u beskraj ponavljam ovu kratku molbu, ovu opomenu svima koji ne znaju ili se prave da ne znaju šta kad valja govoriti i činiti. Kasno je ukočio, kasno shvatio grešku, kasno otkrio bolest...Sve su to žalopojke nad nesrećama koje su, smatra se, mogle biti izbegnute da je nešto blagovremeno preduzeto. A malo ko razume da je, naprotiv, preuranjenost izvor svih nevolja. Prekasno reagovanje samo je prerano opuštanje. Onaj ko se prerano preda, obraduje, prerano poveruje ili progovori, gubi kontrolu nad svojom i tuđom sudbinom. Nije li spontani pobačaj samo veoma preuranjeno rođenje? Nisu li preuranjene ideje najčešće mrtvorodene ideje?

Najlakše je zaključiti da preuranjene ideje treba nositi, pa i podnositi u sebi, dok ne budu zrele za život. Dok im se pluća ne pripreme za ovaj naš vazduh, a želudac za zemaljsku hranu. Ali šta ako nezrele misli nikad ne sazru? Može se dogoditi da one...

Na Fruškoj gori, u blizini Paragova, na šumskom putu koji su načinile drvoseče, nagazila sam na komad metalnog novca. Prevučen blatnom skramom, više je podsećao na otisak nego na sam predmet. Brojke, znaci i slova behu gotovo izlizani. Stavih naočare da vidim koliko je star. Pre svega, bio je to dvodinarac. Iskovan je godine koja se završavala dvojkom. Prethodna brojka imala je trbuščić. Trojka? Petica? 1932? 1952? Arheolozi-feljtonisti koji prekopavaju papirne ruševine, osatke dvadesetog veka, iznose na svetlost dana davno pokopane krhotine nekada tako moćnih biografija. Od pre sedmicu-dve i zvanično znam šta je pedeset i druge, treće, na primer, smišljao i pisao Milovan Đilas, koji mesec ranije pročitala sam kako je tu još opstajao Koča, sećam se pompeznih državnih radosti i svojih prvih sumnji i žalosti što, jedva desetak godina nakon onog čudovišnog nestanka ljudi pod čijom sam gustom senkom odrasla, sad ponovo – ne baš sasvim u mojoj blizini, ali osetno – nečiji su stric, rođak ili poznanik naših rođaka, muž moje bivše učiteljice, najednom preseljeni, iščezli. Ali ništa čvrsto mi iz tih godina nije ostalo, nikakav znak kojim bih ga mogla evocirati, prizvati. A ovaj novčić je iz 1952. Bio je majušni temelj na kojem je stajao taj za mene tada ogroman, nesagledivi svet, tim je dvodincem plaćen svet koji da jedva još neko priznaje kao svoj.

Središni deo je BAJKA, događa se u Birobidžanu. Ljudi pričaju šta ih je dovelo tamo. Svi znaju da je to *fikcija, priča, bajka*, da treba da objasne kako su stigli tamo.

Naći, opisati ambijent.

Svako je manje-više krenuo drugde, a stigli su u Birobidžan. Neki su hteli u Ameriku, neki u Izrael, pa su u jednom času promenili smer. Ili možda svi putevi vode u Birobidžan.

U završnici svi se oni nalaze u Birobidžanu. Na obali Amura (Bire ili Bidže). Gore leti riba sa satom; dole pecaju lososa. Svi o kojima je reč – NESTAJU. Ne kaže se gde, kuda odlaze. Samo se na kraju obuhvataju Birobidžanom. Samo je Olga znala gde su. (Olga = crna rupa = Birobidžan)

Rešenje?

Tokom "romana" zasićenje Birobidžanom bez naročitog razvoja. Ili: počinje Olgino popuštanje sećanja, ili: *počinje da se seća Birobidžana*.

Birobidžan, to je neki jevrejski raj ili pakao, mesto postživotnog egzila.

Značenjsko zasićenje Birobidžana, sve dok on ne PUKNE!

Zonenfeld, sedeći između klavira i kamina, ima vizije svoje žene i dece ali u predelu koji mu je obećao zaborav. Neka obećana zemlja, sunčana, rajska, u kojoj nakon pogubne suše počinje da pada kiša, pretvara je u bujicu, gutajući i odnoseći živi svet, zgrade, stenje, planine, i niko, nijedan čovek, ne uspeva da se spase iz te kataklizme, kao da se otvorilo ne samo nebo, nego i zemlja, strašni izvori bljuju vodu, mulj, izbacuju iz utrobe kao da je i sama zemlja otrovana.

U tom času on vikne ili se Olgi učini da neko zvoni.

– Zonenfeldova *borba sa vizijama*. Kao što se osetljiv čovek reaguje na polen. Ne vidi ga, ne oseća miris, a reaguje čitavim telom.

Identifikacija sa đavolom: Birobidžan je zemlja koja nam odgovara i pripada.

Nenad Mitrov: ko ga je od prijatelja video mrtvog?

Je li odveden ili pobegao u Birobidžan?

Zemlju zla koja odgovara narodu zla i rugobe.

Mitrov je hteo da nađe zemlju koja će biti po meri njegove rugobe i nesreće, zemlju *pogodnu za smrt*, koja će biti poput ponora u njemu. Kada se sretnu, poistovete, poklope unutrašnji i spoljašnji svet, čovek umire: to je nulta tačka – nema suprotnosti, tenzije, nema izvora života. Sve je mir.

Pojedini narodi lutaju svetom tražeći obećanu zemlju u kojoj će živeti. Kasnije lutaju tražeći zemlju u kojoj će umreti.

Birobidžan je zemlja sna/snova. Uspavljujuća močvarna isparenja duše.

Od slutnje u dnu duše, Mitrov tokom 15 godina saznaje za Birobidžan, sluti i čezne za zemljom ružnog i zlog, u kojoj raste cveće zla, šiprag i ševar zla.

(Poslednji deo priče?)

Zemlja mazohizma: u kojoj se sva spoljašnja agresija i mržnja integrisala, postala samomržnja i stvarno zlo: da se pretvara u mulj, živo blato, trnje. Mržnja, samomržnja, samogađenje, zatvorenost melanholije, uvukli se u tle, postali kvalitet, tj. svojstvo zemlje – kao voda i so.

Birobidžan je geografsko ovaploćenje jevrejske isključivosti, muke i samomučenja.

Strast prema Mariji A. je strast rušenja sveta, negativna strast, mržnja inspektora Kenjekija prema Mitrovu.

"Ljubav koja ne zna granice", ljubav N. Mitrova prema Mariji A, lansirala ga je do Birobidžan.

– Pred Staljinovu smrt (ili neposredno posle) u hotelskoj sobi *Putnika*, Marija Aleksandrovna i Miška Ribakov provode noć pred dalji put za SSSR. (Moskvu?) *Kako formirati novog čoveka – agitprop?*

Vreme je 1953. bilo takvo da je bekstvo u esej, kada se o tome piše ili razmišlja, sasvim prirodno.

To je bila godina relativno odlučujućeg i vidljivijeg izlaska iz krvave mase koja se slivala na kožu ljudi, godina skidanja košuljice (prve ili druge).

Opis fotografije "Advance troops of Israel Army autering an Arab Village":

niske četvrtaste, pravougaone kuće od kamena – na prednjem zidu jedna uzana vrata, kraj njih jedan uzan prozor zamandaljenih, drvenih kapaka (daske?), i samo još na kraćem bočnom zidu još manji, majušni prozor. Pusto tle, kameni zidovi, nasut kamen iza kojeg je verovatno doskora nešto uspevalo zalivano i mukom uzgajano? Ili je tek znak nekog skloništa i ne živica, već kamena brana pesku i prašini pred ulazom u kuću iza koje – brane – raste nekakvo žbunje, živica, mestimice, suvo, polupustinjsko sitnolisno rastinje. Na tim niskim kamenim zidovima – zabodeni štapovi, sada uglavnom izvađeni, sa ostacima bodljikave žice. To će odsad biti njegov, Oskarov dom.

Mima i njen Ariadnin kaiš.

Mit o Tuli

"Tula je navodno bila ostrvo nastalo negde na dalekom severu. Iza Grenlanda? Labradora? Poput Atlantide, za Tulu se smatralo da je predstavljala magijsko središte nestale civilizacije. Ekhart i njegovi prijatelji verovali su da nisu sve tajne Tule nestale. Bića na sredini između čoveka i drugih inteligentnih bića sa druge strane, deca posvećenika na raspolaganju, izvoriste sila koje se mogu prizvati da bi se Nemačkoj omogućilo da

ponovo dominira svetom i bude kolevka dolazeće rase (itd)." – Ponals i Beržije: *Jutro čarobnjaka i magije*.

Propast Birobidžanskog eksperimenta spada u seriju jalovih pokušaja planiranog masovnog naseljavanja Jevreja zasnovanog na poljoprivredi. Pokušaj se često pripisuje implicitnoj ili eksplicitnoj negaciji konačnog povratka CIONU. (Encic. Judaica)

Birobidžan je trenutak srećnog ispunjenja, nalaženja sebe.

Pojam Birobidžana: zemlja koja se javlja povremeno kao sprud u moru, kao repatica u određenim intervalima.

Dva repa Halejeve komete.

Jedan sjajan, pobedonosno veličanstven, drugi kao svaki rep; slika svemirske sramote – i šale i katastrofe ili katastrofične šale; umeće zvezde da svoj *rep*, posledicu, pretvori u prednost, *predznak*.

Podesej o repovima. Slika "Zlatne ribice" u Kortasarovom romanu "Školice" – kada ribica vuče za sobom svoj rep od izmeta (str. 44/gl 8). Prekucati!!! Izmet komete.

U čovekovoj duši (imaginaciji) ogleda se svemir. Jer čovek je odande stigao na zemlju. Otud ta metafizička težnja. Ta žudnja za svemirom, to večno gledanje u zvezde, njihovo izučavanje. Čovek je opsednut svemirom, isto kao, s druge strane, svojim korenima, precima na zemlji. Te dve suprotstavljene težnje bore se u njemu. Postoje sanjari u obema kategorijama. Te dve nepomirljive čežnje mire se i plodno ukrštaju samo u delima pesnika, u umetničkom delu.

Magija, magijske operacije, tehnike, jesu operacionalizacija (tehničko/tehnološka realizacija) metafore.

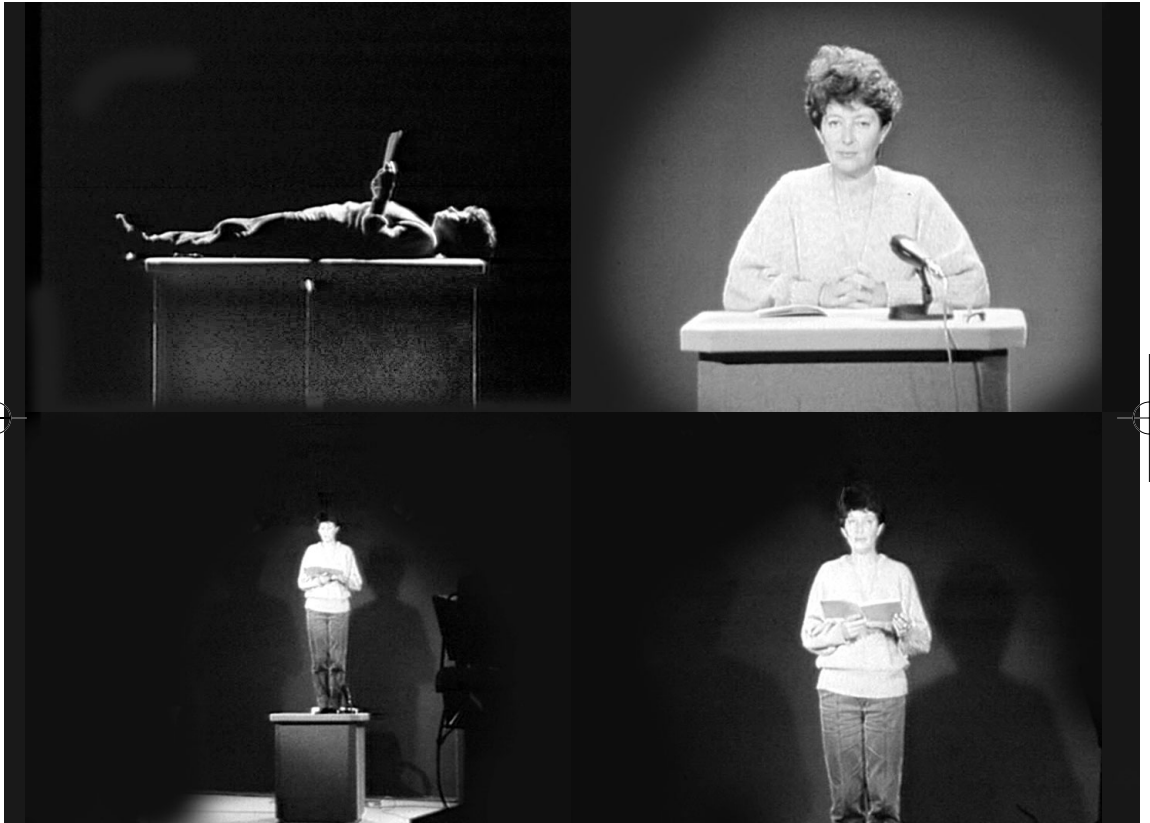
Polupesnici tokom raznih vremena nastoje da *izvedu* ono što pesnik *kaže* (vidi, doživi?). *Magičari su praktičari poezije*, neverne Tome, koji na svojoj i/ili tuđoj koži hoće da dožive, dotaknu telo poezije, provire u tajnu njenog nastanka.

Ono što je život jednog čoveka jeste ono što je neko nekad potisnuo, odbacio, što je ostalo od ranijih vremena nedoživljeno, neiživljeno: težnja za demokratijom – proizvod osećanja krivice?

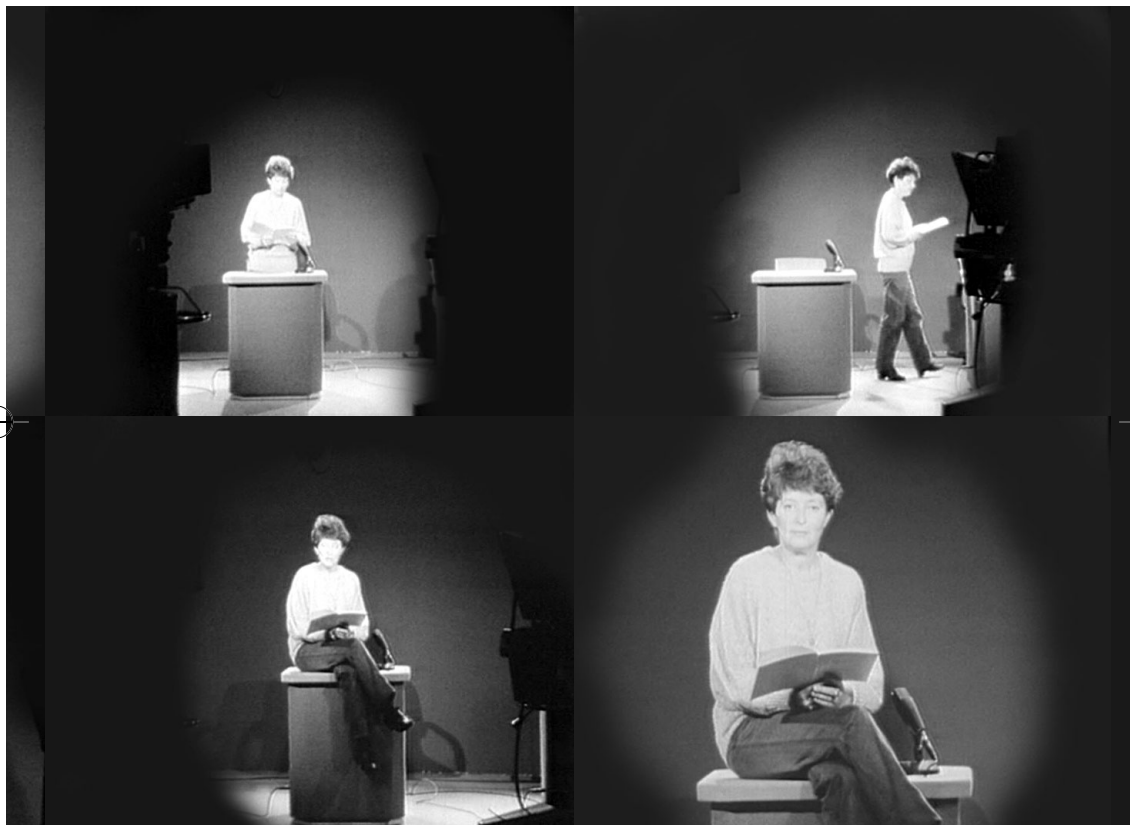
Egipatska "Majka": podbula feministkinja – već funkcijom se nameće priča o srećnoj budućnosti. Mira Marković. To je neka komšinica, poznanica ili vešerka kod Gutmanovih ili *hauzmajstorka*. Žena iz susjedstva koja podvodi siromašne provincijalke kojima iznajmljuje bedni sobičak.

Videti tekstove Mire Marković.

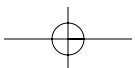
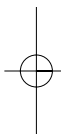
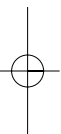
Za jedan budući roman?

Reizvedba performansa čitanja "67' naglas", TV Beograd, 1989.

INTERVJU

Zoran Gaši: Previše panonskog mira (*Ilustrovana Politika*, jun 1982.)

– *Godinama ste prisutni u književnom životu Novog Sada, Vojvodine i šire. Šta karakteriše književni život u našoj sredini? Da li se ona može pohvaliti nekom specifičnošću?*

Jesam li zaista prisutna, ne znam. Čovek je negde prisutan samo ako i drugi osećaju njegovo prisustvo. Malo sam pisala, nešto više prevodila, ali sam zato čitala, gledala, slušala, mada i to nedovoljno, pogotovu kada je reč o novosadskoj ili vojvođanskoj produkciji. Pišemo na pet jezika i to je jedna od naših često pominjanih specifičnosti, ali – sudim eto i po sebi – nismo dovoljno zainteresovani ili dovoljno vredni da tu moguću prednost pretvorimo u stvarnu. Mi se uglavnom poznajemo po takozvanoj predstavničkoj liniji. U našim časopisima, izdavačkim planovima, na književnim priredbama svi smo manje-više zastupljeni: malo jednih, malo drugih, malo trećih, ali se naša druženja ipak svode na slučajne susrete i međusobna gostovanja. Retko kad radimo nešto zajedno. A to bi, čini mi se, bio teren na kojem bi se razlike u jeziku i književnom nasleđu pokazale u punoj meri plodotvornim.

To je, recimo, specifičnost ili karakteristika našeg književnog trenutka, ali naravno ne jedina. Mnogi pišemo, neki i mnogo pišu, ali malo je onoga što pogodi cilj, onoga što čoveka može da prodrma, što ga se istinski tiče. Za moj ukus, previše panonskog mira, da ne kažem mrtvila.

Kao predsednica Književne zajednice Novog Sada nasledili ste i neke hronične probleme. To se bar moglo zaključiti na jednoj od javnih tribina Zajednice.

U takvom nasleđu prilično smo bogati. Nije bilo godišnje skupštine Književne zajednice ili kakvog sličnog skupa da nisu pominjani mali honorari, neprihvatljivi status slobodnih umetnika, tesni izdavački planovi, slab uticaj pisaca na kulturnu politiku grada, i isto tako društvena briga o piscima. Problema, naravno, ima još i dobrim delom su finansijske prirode. Sa Društvom književnika Vojvodine delimo prostorijicu od nekih 15 ili 20 kvadrata i uopšte, živimo podosta siromaški. Novac nemamo takoreći ni za hartiju. Ono malo para što smo dobili za program, ulažemo u nastupe novosadskih pisaca na ovdašnjim književnim tribinama.

Kakve su mogućnosti da se ovi problemi reše?

Najozbiljniji od ovih problema, kao što su status slobodnih umetnika ili autorski honorari, tiču se svih pisaca u Pokrajini. Dugogodišnji pokušaji Društva književnika Vojvodine da se sa izdavačima potpiše samoupravni sporazum o honorarima, još su bez rezultata, a plašim se da se ni položaj samostalnih umetnika, uprkos svim našim zahtevima, neće uskoro izmeniti. Kada su, dakle, u pitanju "vojvođanski" problemi, mi saradujemo sa Društvom književnika, a ni one ostale, bilo da su u vezi sa parama ili, recimo, uticajem pisaca na izdavačku ili uopšte kulturnu politiku u gradu, ne možemo sami da rešimo. Mi

zapravo i ne pokušavamo da "rešavamo" probleme, jer ni u čemu bitnom za pisce ne odlučujemo, već nastojimo da učestvujemo u stvaranju klime u kojoj će neki problemi možda biti rešivi.

Pomenuli ste uticaj pisaca na kulturnu politiku u gradu. Smatrate li da je on nedovoljan?

Pisci, kada govore o nedovoljnom uticaju na kulturnu politiku, misle na svoj uticaj kao profesionalne kategorije, kroz Udruženje i druge samoupravne instance. Pisci bi već po definiciji trebalo da su kreativni ljudi, pa žele da svoju kreativnost aktiviraju i van svojih knjiga, u kulturnoj svakodnevnici. Kultura je njihova, to jest, naša književna sredina.

Naravno, pojedini pisci imaju priličan društveni uticaj koji ostvaruju preko drugih institucija. Ako je reč o ljudima koji imaju dobre kriterijume i ne zloupotrebljavaju svoj položaj, to može biti od koristi i za pisca i za čitavu kulturnu situaciju u našoj sredini. Nažalost, to nije uvek slučaj. Dešava se, i to ne baš retko, da su veličina uticaja i valjanost kriterijuma (prema sebi i drugima) u obrnutoj srazmeri.

A društvena briga je proporcionalna društvenom uticaju pisca, dakle slaba i u prevodu obično znači – novac. Nevolja je pisaca što se čitavog života osećaju kao maloletnici koji žive od džeparca. Ne mislim samo na honorare. Čini mi se da se pri sadašnjem minornom vrednovanju kreativnog posla, pravog intelektualnog rada uopšte, pošten pisac često oseća manje-više nepotrebnim. Ako njegov proizvod nije na ovaj ili onaj način reprezentativan, dopadljiv, upotrebljiv, nije nizašta.

Pisci već godinama tvrde da im nedostaje jedan književni list. O tome se nedavno ponovo razgovaralo.

List je za sada puka utopija, to znaju i pisci, a ipak, povremeno govore o njemu. Ta publikacija Društva književnika Vojvodine mogla bi, čak morala da bude jedan od instrumenata društvenog uticaja pisaca. Vojvodina nije bez časopisa, ali je pitanje u kojoj su meri oni "almanaški" – kako je rečeno na poslednjoj Javnoj tribini Književne zajednice – a u kojoj meri aktivistički. Našoj sredini nedostaje list koji bi živeo i reagovao brže ne samo od časopisa, već i od same naše književne i kulturne svakodnevice. Mislim da su za tako nešto posebno zainteresovani mladi pisci u ovoj sredini. Stasala je jedna generacija sposobnih i obrazovanih mladih ljudi koji već poduže uzaludno pokušavaju da se izbore za osnivanje Književne omladine Vojvodine. Oni traže prostor za delovanje, za svoju reč. I još nešto o listu, ako ga ikada bude: u njemu bi ljudi iz različitih jezičkih sredina, vezani zajedničkim programom, svakodnevnim radom, morali da saraduju potpunije i efikasnije nego sada. Mi kao da ponekad zaboravljamo da prevodenje nije samo svojevrsan stvaralački ili polustvaralački čin, već način života i mišljenja. Stvari treba prevoditi odmah čim nastanu i dok su vruće, transkribovati ih za druge instrumente. Možda će ispasti kakav dobar orkestar.

Nabrojali ste dosta problema koje, međutim, Književna zajednica ne može da reši. Pa šta onda može?

Da, rekla sam da pokušavamo da rešavamo probleme, ali ne odustajemo od toga da

postavljamo pitanja i preduzimamo neke akcije čak i kada nismo sasvim sigurni u njihovu efikasnost. Važno je da se mrda, da se stvari pokrenu iz mesta. Preko svojih delegata u samoupravnim telima ili na javnim tribinama Književne zajednice mi možemo da podsećamo, tražimo, sugeriramo – to i činimo – i možda se za koji milimetar približimo nekom od ciljeva. Čini mi se da neke naše akcije nisu ostale sasvim bez učinka niti bez odjeka u javnosti.

Istovremeno, okrećemo se sebi, to jest piscima, sa svim onim što nemamo. Otkako je osnovana, Književna zajednica, na primer, izdaje knjige. Autor zapravo sam finansira svoju knjigu, ali mu Zajednica omogućuje da od banke uzme kredit, pruža mu podršku, a njegovom poduhvatu daje izvesnu društvenu verifikaciju, ili ako hoćete – firmu. Naša programska jednačina glasi otprilike ovako: što više ličnih inicijativa (uz eventualna lična sredstva – jer drugih nema), tim je raznovrsnija i bogatija kulturna klima. Ovog proleća počeli smo da održavamo radne skupove, književne naravno, na kojima pisci pred desetak-petnaest svojih kolega i prijatelja čitaju, proveravaju svoje neobjavljene rukopise. Svako sebi obezbedi termin, pozove koga hoće, kupi eventualno flašu kisele vode – i to je sve.

Može da se radi. U saradnji sa Kulturno-prosvetnom zajednicom opštine i Narodnom bibliotekom, počeli smo da održavamo i javne tribine, koliko diskusione, toliko ili – da budemo skromni – bar malo i delatne. U svakom slučaju, stalo nam je do toga da se družimo, razmenjujemo ideje, međusobno i sa javnošću. Književna zajednica – valjda zato što nema nekakvu priznatu društvenu kompetenciju i što ne može bitnije da utiče na materijalni i statusni položaj svojih članova, na uslove književnog stvaranja – uspela je da zainteresuje za saradnju relativno malo pisaca. Tako je ona samo jedan, i to po uticaju skroman, punkt u kulturi našeg grada. Ali i to je nešto, bar za sada. Ako smo živi, osetiće nas i oni koji žive u našoj blizini.

Pozdravna reč na Stražilovskim susretima, Novi Sad, april 1989.

Nekad je bilo uobičajeno da skupove pisaca, umetnika, intelektualaca otvaraju političari. Sada se, izgleda, i to demokratizuje, pa čitav susret – a ne samo ulazna vrata – mogu da otvore i oni koji su ga pripremili. No ako kojim slučajem zatreba, spremna sam da na licu mesta izvučem iz prošlosti jednu svoju staru, već okračalu i tesnu, neprimereno mladalačku i demodiranu, ali kako-tako očuvanu političku kožu.

U proleće 1963. godine bila sam kulturtreger u Univerzitetskom odboru u Beogradu i zdušno učestvovala u pripremanju "brucošijade". Scenario Dejana Đurkovića nije bio po volji nekim, i to onim najvažnijim, studentskim funkcionerima. Mora da je bio odveć slobodouman. Sećam se jedne parole: "Nećemo keksa, hoćemo seksa!", a bilo je možda još anahronijih. I već mi je bilo najavljeno da sam na crnoj listi sekretara Univerzitetskog komiteta Partije i da ću, ako ostanem pri nepodobnom tekstu, leteti iz Univerzitetskog odbora čim se "brucošijada" završi. Sticajem prilika oko te studentske priredbe okupili su se, i to na suprotnom kraju vage, neki ljudi teški bar koliko razljućeni funkcioneri: uz studentkinju Muzičke akademije Bojanu Marijan, našao se i njen budući muž Dušan

Makavejev, a mislim da se, opet posredstvom svoje devojke, moje kolegice sa fakulteta, u brucosijadi upleo i Živojin Pavlović. Priedba je prošla, a ja, kako mi je bilo obećano, smesta ekspedovana iz Odbora i njegovog Predsedništva. Ali, pružajući mi poslednju rehabilitacionu šansu, gurnuše me u neku sekciju ili komisiju ili komisiju Republičkog komiteta narodne omladine, a tu me smestiše za jedan pisaci sto, staviše preda me gomilu šapirografisane hartije i rekoše: "Pročitaj to i daj idejnu analizu". Ja pogledam šta je. Na prvoj strani vidim piše velikim slovima "STRAŽILOVSKI SUSRETI", a ispod: "Susret mladih jugoslovenskih intelektualaca". A na sledećim stranama nižu se tekstovi upravo Makavejeva, Raše Popova, valjda i Živojina Pavlovića i još dobrog broja ovakvih mladih, jakih imena od kojih su neka – nešto manje mlada – i sad ovdje. Pročitam sve tekstove, vratim ih u fasciklu, pa onda na sto nadležnog za kulturu. "Idem ja", kažem mu.

Jesam li u ideološkoj skromnosti posumnjala u svoje umeće i pozvanost da sa takozvanog idejnog stanovišta procenjujem iskaze ovih žustrih momaka koji su u stražilovskim stvarima znatno pametniji od mene i, uopšte, u smisao idejno- komitetske analize jednog kulturnog događaja ili sam naprosto već tada znala da ću se kojih 25, 26 godina kasnije, neke tamo 1989, naći u ulozi domaćina jednih takvih Stražilovskih susreta i da mi u toj budućnosti nikako ne bi godilo da neki ideološki pacer u nekom omladinskom ili sličnom komitetu uvežbava svoje moždane mišiće, odmeravajući, dižući naše i za nas same odveć teške, olovno teške misli.

Dobrodošli!

Intervju...

1. O životu

Rođena sam 6. februara 1941. u Novom Sadu. Kad je ubrzo posle toga mađarska okupaciona vojska ušla u grad, mama je ubedila nekog kočijaša, više novcem nego lepim rečima, da nas odvede u Temerin, gde smo imali rođake. Pakosni jezici, odnosno porodična legenda, kažu da me je mama, u zbrci i panici, nosila nogama uvis, a glavom nadole i da je, tako, moj životni put otpočeo naopačke. U vreme racije, krajem januara 42. ponovo smo, na našu sreću, bili u Novom Sadu: u Temerinu je racija bila doslednija i radikalnija. Preživeli smo zahvaljujući uglavnom činjenici da naš domar nije bio zao čovek niti fanatični antisemit. Žandari su išli od kuće do kuće i raspitivali se za Jevreje i druge sumnjive elemente. Naš domar i njegova žena imali su bebu staru koliko i ja, pa je moja majka obasipala domarevu ženu obiljem saveta is odgovarajuće literature. Samo mesec dana kasnije moj otac je uhapšen - zbog rasturanja nekih letaka - odveden u Segedinsku robijašnicu (Csilag borton) i osuđen na 10 meseci robije, da bi po isteku kazne bio odveden na prisilni rad u Ukrajinu i tu, u jednom radnom logoru kraj Dona, iznemogao, bio ubijen. Nemačke i mađarske trupe gurale su ispred sebe, prema Istočnom frontu, na desetine hiljada tzv. munkaša, antifašista, komunista i Jevreja iz Vojvodine i Mađarske koji su odrobijali svoje po raznim zatvorima u Mađarskoj i sada bili bačeni na raščišćavanje minskih polja. Malo je ko preživeo taj pakao. O njemu znam ponešto iz dveju hronika objavljenih kod nas, ali pravu sliku tog užasa stekla sam tek

čitajući *Gubitnika* Đerđa Konrada, sjajnu i potresnu knjigu objavljenu u Beogradu prošle godine. Mama je u proleće 1944. deportovana u nemački logor Bergen Belzen. Neposredno pre toga odvela me je u Suboticu jednoj ženi Mađarici, mladoj udovici jednog maminog rođaka, i tu me takoreći sakrila. Rečeno mi je da Anušku – tako se žena zvala – treba da nazivam svojom mamom i da niko ne sme da zna da mi ona nije prava mati. Anušku sam tek tada bila upoznala, ali sam shvatila da tako mora biti i zvala sam je mama. Ona je ipak imala dosta problema zbog mene, naročito u Malom ldošu, gde smo u kući njenih roditelja proveli tu ratnu godinu. Skrivala je jevrejsko dete i mnogi u selu su je osuđivali. Srećom, ostalo je samo na tome. Tako sam ja provela tu godinu, do oslobođenja, u ilegali. Mama je preživela logor, uzela me od Anuške i nas dve smo došle u Novi Sad. Nije mi bilo lako da napustim svoju pomajku: volela sam je veoma, a ona mene iznad svega. Ponovo se udala, silno želela ćerku, ali je rodila dva sina. Godinu dana posle oslobođenja, udala se i moja mama. Ljudi i žene razorenih porodica, razorenih života pokušavali su da se saberu, da nekako nastave život. Niko nije pomišljao na novo započinjanje. Možda sam zato ostala jedinica. Poočim me je adoptirao. Tako sam, rođena kao Judita Manhajm (Manheim), nastavila kao Judita Šalgo. Krenula sam u srpsku školu i zapravo tek tu naučila jezik. Vremenom, taj novousvojeni jezik postao je jezik mog izražavanja. Ne bih mogla reći da sam zaboravila mađarski: znam ga koliko sam ga znala i u svojoj šestoj ili sedmoj godini. Posle toga nisam ga više razvijala, obogaćivala. Istina, prevodeći, proširila sam svoj rečnik, ali moje znanje je uglavnom pasivno. Teško izražavam složenije stvari. Evo i tekst ovog intervjua, datog prvobitno na mađarskom jeziku, morala sam bitno da menjam i popravljam. Gimnaziju sam završila u Novom Sadu, a zatim u Beogradu studije svetske književnosti. Tih godina Jugoslavija se uveliko otvarala prema svetu. Mi sa Svetske književnosti verovali smo da nas on, taj svet, očekuje.

2. O Beogradu

Čini mi se da je Beograd tih godina, nakon 1960. živeo jednim dosta intenzivnim duhovnim životom. Istina, glavni proboji već su učinjeni gotovo deceniju ranije: suprotstavljanje Informbirou značilo je i zvanično napuštanje sorealističke doktrine u književnosti i drugim umetnostima. Jedno od žarišta novog, modernog koncepta bio je i književni časopis *Delo*. Beograd, a čini mi se i čitava Jugoslavija, bio je u to vreme – vreme mojih studija – gladan svetske kulture, umetnosti. Mnogo se prevodi tih godina ili se ponovo objavljuju dobri, predratni prevodi značajnih dela svetske književnosti; tada je, na primer, objavljen prevod Džojsovog *Ulisa*, tada i nikad više za proteklih 25 godina! Čitali smo Foknera, *Virdžiniju Vulf*. Kami i Sartr bili su nam već i ranije dostupni na srpsko-hrvatskom jeziku, iz senke prećutnih zabrana pojavljivao se tajanstveni Kafka... već nekoliko godina ranije, Beogradom je prošla jedna velika izložba modernog američkog slikarstva, Američka čitaonica bila je dobro snabdevena knjigama o modernoj umetnosti. U Beogradu je tada živo delovala grupa umetnika, pripadnika pokreta zvanog *Medijala*, koji je kod nas oživeo žanr nadrealističkog iskustva. Pitate me šta je tada bilo najmodernije? Najmodernija je, čini mi se, bila sama modernost. Iako je to već bio nešto mirniji period, vreme prvih sinteza u kojem, nakon radikalne prevratničke poetike Daviča ili Vaska Pope, postaje mogućan neosimbolizam i skladan sonet Branka Miljkovića. Od mladih pesnika tada su u žiži interesovanja i Matija Bečković, Branislav Petrović, Ljubomir Simović, Milovan Danojlić... Značajni događaji u prozi tek se najavljuju. Bora Ćosić, Danilo Kiš. Miodrag

Bulatović, Mirko Kovač, David Filip objavljuju svoje prve, uzbudljive knjige. Ipak više od tih novih knjiga i novih autora, značili su mi u to vreme neki veoma stari: bila sam obuzeta Platonom, grčkim tragičarima i uopšte susretom sa antičkom mediteranskom kulturom. Kao i veliki broj mojih kolega, čitav niz generacija za ovaj doživljaj duguje u dobroj meri našem profesoru, filozofu Nikoli Miloševiću. Bila su, dakle, razna čitalačka iskustva koja su me vezivala za književnost. Godine 1962. objavljena je moja prva knjiga pesama u Matici Srpskoj u Novom Sadu; bila sam, dakle, opredeljena za literaturu i sva moja umetnička iskustva – muzika, balet, interesovanje za likovne umetnosti i arhitekturu – trebalo je da posluže njoj. Možda je moj dar bio više muzički nego književni, ali biće da je, s obzirom na moju jezičku biografiju, odnosno rad u jeziku, književnost postala za mene poseban izazov. Kao što rekoh, srpsko-hrvatski sam naučila tek kad sam krenula u školu. Savladati, naučiti jezik, bio je uslov ne samo kontakta sa drugom decom, već i način mog samopotvrđivanja. Verovatno me je taj jezički hendikep vremenom usmerio prema književnosti. Borba sa jezikom i sa svetom – kroz jezik – postao je način života.

3. Privlačnost avangarde u to vreme

Moje susret sa umetničkom avangardom i, uopšte, modernim kretanjima u umetnosti dogodio se nešto kasnije, i to prevashodno kroz likovnu umetnost i muziku. Pod umetničkom avangardom podrazumevam jednu sasvim određenu pojavu, takozvanu istorijsku avangardu, jedan umetničko-socijalni projekt koji se pojavio kao relativno kratkotrajni blesak nakon Oktobarske revolucije, ali blesak u čijem svetlu što-šta u umetnosti zauvek izgleda drugačije. Naravno, u umetnosti dvadesetog veka bilo je i drugih, veoma značajnih umetničkih prevrata: za umetnike je naprosto postalo neizbežno da u veku opštih i mnogostrukih preispitivanja i sumnji, povremeno ispitaju i vlastitu umetnost, svoj alat, svoje metode i modele, dakle svoj jezik, postupak, formu i ti periodi posebne zaokupljenosti umetnosti svojim jezikom, samom sobom, jesu ti periodi takozvane avangardne umetnosti. Te pojave, koliko god ponekad očaravajuće bile, jesu u stvari nužno zlo: kriza i prevladavanje krize, destrukcija i rekonstrukcija, rušenje i stvaranje unutar jednog te istog dela. S uzbudjenjem čitam u to vreme moderne evropske pesnike, pre svega francusku poeziju od Remboa do Malarmea, otkrivam rušilački dadaizam, i, naravno, književne eksperimente surrealističke. Beograd je pre rata bio dosta snažan i samosvojan punkt surrealizma i mnogi njegovi tragovi bili su u vreme mojih studija živi, neki čak obnovljeni razvijeni. S druge strane tu je bio i moderan evropski roman. Šta je drugo džojsovski roman toka svesti, ako ne roman o samosvesti same literature? Što se mene tiče, tek će moja druga knjiga, mnogo godina kasnije, biti po duhu srodna onome što se naziva avangardom. Ali mislim da njena pojava nije rezultat neke moje posebne naklonosti prema avangardnim pojavama, nego, takođe – nužno zlo. Izraz moje trajne potrebe, nastale iz već pomenutog "jezičkog hendikepa", da "osvajam" jezik kao što se osvaja tvrđava, da ga pomalo rušim i prezidujem, preuređujem za sebe, po vlastitom osećanju za vreme i prostor.

4. Povratak u Novi Sad, Tribina mladih...

Najpre sam dve godine radila u Izdavačkoj kući Forum, kao pomoćni urednik edicije u kojoj su bila objavljivana dela iz mađarske književnosti na srpskohrvatskom jeziku. Međutim, 1965. kad sam došla u Forum, ta se edicija već postepeno gasila, mislim da

su bili u pitanju uglavnom ekonomski razlozi, pa sam ja na svom mestu prevodila knjige jugoslovenskih mađarskih pisaca na srpskohrvatski.

Forum je te prevode ustupio nekim beogradskim izdavačima i na taj način ulagao u jugoslovensku promociju naših mađarskih pisaca. Ali tada je došla jedna od privrednih reformi, ta edicija se definitivno ugasila, a ugasila se i Forumova dobra volja da investira u prevodenje jugoslovenskih mađarskih pisaca na srpskohrvatski, pa sam ostala bez posla.

5. Šta sam tada prevodila

Dok sam bila u Forumu, prevela sam roman *Del* Nandora Majora i dečju knjigu Ištvana Nemeta *Lepkelanc*. Nakon Foruma gde sam, dakle, kao višak radne snage dobila otkaz, prešla sam na Tribinu mladih. To je za mene bila višestruko srećna okolnost. Prvo, jer već i u to vreme nije bilo lako naći posao, a drugo, jer sam radeći na Tribini mladih naučila mnogo novih stvari i upoznala veliki broj zanimljivih, kreativnih ljudi, pisaca, umetnika, filozofa, sociologa, filmskih stvaralaca, kritičara; svi su oni dolazili na Tribinu, držali predavanja, učestvovali u razgovorima, promocijama, takoreći sve što je sveže mislilo i stvaralo u tom času u Jugoslaviji, pogotovu mlađi stvaraoci, našli su se tih godina na Tribini mladih. Novosadska Tribina mladih već je tada imala jednu lepu tradiciju: već deceniju i po otprilike bila je najaktivniji i najprivlačniji ovakav punkt mlade, nonkonformističke kulture u Jugoslaviji. To je bio period žive kulturne integracije, ne unitarizma, već stvaralačkog prožimanja, međusobne zainteresovanosti, poznavanja i druženja.

6. Umetnička strujanja koja su uticala...

Bilo je to vreme snažnog antiinstitucionalizma u umetnosti, naročito u vizuelnim umetnostima. Evropskom i američkom umetnošću vladale su, kao i sad, galerije: a osnovni smisao bunta umetnika bio je bunt protiv trgovine umetnošću. Umetnici su želeli da prave takvu umetnost, takva dela koja se ne mogu posedovati i prodavati; dovođena je, dakle, u pitanje materijalna vrednost, pa i sama materijalnost umetnosti. Da bi bila sačuvana od te strašne trgovačke gladi, umetnost je morala biti samo – ideja. Tako su verovali i želeli konceptualisti, zastupnici jednog umetničkog asketizma, koji je kao program ostavio vidljive tragove u raznim umetnostima, pa i u poeziji. Ističem taj konceptualizam, ne zato što je dao vredne rezultate, nego naprotiv, zato što je u suštini, ako se princip dosledno primenjuje, pokušaj stvaranja umetnosti čiji je cilj da samu sebe sputa, onemogućuje, pa i ukine. Pojavili su se razni oblici umetničkog asketizma: tzv. siromašna umetnost, minimal-art, land-art i slične. Bilo je to opet jedno od onih samopročišćenja umetnosti kroz koju se ona priprema za osvajanje nove telesnosti. Jer u umetnosti, naravno i u literaturi, ideja služi samo tome da bude razvijena i istovremeno dovedena u pitanje, pa i poreknuta samim delom. Jedno lepo konceptualističko delo je – plitka dosetka. Kroz konceptualnu umetnost i neka srodna strujanja dolazi tih godina do bliskog dodira, gotovo prožimanja likovne umetnosti, literature i muzike, rađa se ili obnavlja čitav niz novih umetničkih usmerenja, koncepcija, vrsta. Bukvalno, čitav svet – i čovek i priroda i gotovi ljudski proizvodi, međuljudski odnosi mogu biti umetnički medij i umetnički predmet. Sve se može pretvoriti u umetnost i svi ljudi mogu biti

umetnici; nikad, čini se, ta lepa Marksova utopistička ideja nije bila bliže stvarnosti, izgledala tako dostupno kao tih godina i nikad se, s druge strane, nije toliko mediokriteta i amatera tako dobro plasiralo u umetničkoj populaciji, pa i hijerarhiji. Nije ni čudo. Jer, kao što sam rekla, mogućnost i smisao vrednovanja u umetnosti bili su dovedeni u pitanje. Bitan je bio samo umetnički aktivizam. A sve što se tih godina događalo u svetu i u Jugoslaviji, prolazilo je, sticalo se i ukrštalo i na Tribini mladih. Osim toga, do nas su dolazili umetnički časopisi, italijanski, francuski, američki, putovanja u inostranstvo nisu bila tako skupa, išlo se redovno na venecijanski Bijenale, često na Kaselska Dokumenta i druge evropske fešte nove umetnosti. U džinovskom kotlu tih manifestacija topile su se i mešale umetnosti: slikarstvo, grafika, poezija, film, video, teatar i proizvodile nove vrste, ponekad nestalne, takoreći jednodnevne, ali uzbudljive u svojoj osuđenosti na prolaznost i zaborav. Eto, nad tim vrelim kotlom stajala je čitava generacija umetnika i u Jugoslaviji, u Novom Sadu pogotovu, i opijala se njenim omamljivim isparenjima.

7. Rad u knjižari...

Knjižara je došla znatno kasnije. Nakon Tribine mladih sa koje sam morala da odem zbog neposlušnosti, živela sam kao tzv. slobodni, odnosno samostalni umetnik, drugim rečima nisam mogla da se zaposlim. Tu "slobodu" iskoristila sam za prevođenje. Onda sam ipak, zahvaljujući intervenciji jednog kolege pisca, uspela da se zaposlim na televiziji kao prevodilac sa mađarskog jezika. Prevodila sam vesti, informacije, izveštaje; bila sam svojevrsna spona između mađarskog i srpskohrvatskog TV dnevnika i to je bilo lepo. Ali manje su bili lepi tekstovi koje sam prevodila: često nedovoljno pismeni, zbirka opštih formulacija i fraza od kojih čovek vremenom dobije gastritis i druge bolesti. Posao mi je, takođe, bio da redigujem i dopisničke priloge koji su pristizali na srpskohrvatskom jeziku: bile su to prve godine TV dnevnika na srpskohrvatskom jeziku, dopisnička služba kadrovski loša, tekstovi najčešće vrlo slabi, površni. Svet gledan kroz dopisničke priloge koji su dolazili do mene bio je dosadan, ukalupljen i u dobroj meri lažan ili, lepše rečeno, poluistinit, kao što je to uopšte svet gledan kroz prizmu TV dnevnika. Prva prilika da sa Televizije pobegnem, ukazala mi se tek nakon pet godina. Iskoristila sam je: otišla sam da radim kao knjižar, za manju platu i strožije radno vreme, u jednoj velikoj knjižari koju je beogradsko izdavačko preduzeće Nolit otvaralo u novoizgrađenom trgovačko-sportskom centru. Trebalo je da to bude na izvestan način elitna knjižara, sa najširim mogućim izborom domaćih knjiga i časopisa, istovremeno sa stranom i antikvarnom knjigom, sa prodajom ploča, svojevrsni kulturni centar gde bi se promovisale knjige, održavale književne večeri, razgovori... Bio je to prvi takav projekat u Novom Sadu. A i okupila se grupa ljudi, novopečenih knjižara, sa solidnom radnom biografijom i bibliografijom. Gotovo svi smo imali završen fakultet, a nas troje-četvoro i višegodišnje iskustvo u raznim kulturnim institucijama, izdavačkim kućama i književnim časopisima. Jedan kolega bio je svojevremeno glavni urednik književnog časopisa "Polja", a zatim u "Forumu" urednik jedne izuzetne, bibliografske edicije na srpskohrvatskom jeziku u kojoj su se objavljivala kapitalna dela jugoslovenskih književnosti. On je u "Forumu" dobio otkaz istovremeno kad i ja, početkom 67. godine, i od tada je i on bio "samostalni umetnik", prevodio je, od čega se ne može živeti. Drugi kolega takođe je nekad bio urednik Tribine mladih, a u knjižaru je došao sa mesta urednika naučno-popularnih izdanja na narodnom univerzitetu u Novom Sadu, a treći, takođe odbegli "kadar", još jedan glavni urednik sa Tribine mladih (koja je tada već postala u dobroj meri stereotipna

i jalova institucija), nakon završenih prava, studirao je svoj drugi fakultet, čistu filozofiju. Jedna koleginja, najmlađa među nama, bila je diplomirani tehnolog: nije mogla da podnese mutne profesionalne i međuljudske odnose u jednoj firmi i došla je da radi sa nama. Imali smo svakojakog životnog i profesionalnog: uredničkog, književnog i prevodilačkog iskustva, ali knjižarskog – ni malo. Samo je naš poslovođa imao dve-tri godine knjižarskog staža, veoma uspešnog. Kad mu je generalni direktor Nolit poverio da formira jednu novu knjižaru modernog tipa, bez pultova i dosadnih prodavaca koji, čim ugledaju čoveka, pitaju: "Izvolite, šta želite?" – najednom smo se svi mi nabrojani sjatili oko njega i tražili da nas uzme u ekipu. Jedni su nas gledali kao da smo budale, drugi su tvrdili da nećemo hteti i umeti da radimo, a pogotovo da zaradimo. Prevarili su se. Radili smo žestoko, sve, od unošenja i otvaranja paketa, ispisivanja cena na stotinama primeraka, pa do poručivanja novih naslova i vođenja književnih programa u knjižari. Bili smo i šegrti i savetnici, imali smo veoma veliki promet, odlično zarađivali, ali ne za sebe, već za Izdavačku kuću. Imali smo plate nekvalifikovanih radnika. Posao je bio lep i veoma zamoran. Trebalo je držati u glavi desetak hiljada naslova, znati u svakom trenutku gde je koja knjiga, šta je kad poručeno, kad će stići, primali smo porudžbine, ispunjavali želje svakog ko bi ušao u knjižaru. Naravno, posle sedam sati takvog rada, trebalo je kod kuće čitati, pisati, prevoditi. Prilično teško. Posle dve godine napustila sam knjižaru i prijavila se na biro rada. Sela sam i napisala roman čija radnja počinje upravo u toj knjižari. Naravno, rad u knjižari bio je za mene višestruko dragocen. Imala sam najširi mogući uvid u književnu i knjižarsku produkciju, izbliza pratila kako koji čovek, običan čitalac ili pisac prilazi knjizi, šta ko čita, šta se i zašto traži. Kako se stvara "atmosfera" – ili afera – oko nekih knjiga, kako se relativno slabe ili prosečne knjige promovisu u bestselere. Zaista bi se mogla konstituisati neka nova grana sociologije, neka nauka o čitalačkom društvu. Bar dok još postoji.

8. Šta sam u to vreme prevodila

Tih godina (u knjižari sam radila od 86-88.) više nisam mnogo prevodila, bar ne knjige. Objavila sam ponešto u časopisima. Tolnaijeve *Gerilske pesme* izašle su na srpskohrvatskom jeziku 1967. godine, *Punjena ptica* Ištvana Domonkoša 72., a godinu dana kasnije i izbor iz Domonkoševе poezije pod naslovom *Ja biti* – što su prve reči, prvi stih njegove poznate poeme Havarija (Kormanyeltorsben). Zatim sam 1977. objavila izbor iz poezije Karolja Ača (A menetrend dicserete), a 78. knjigu pesama Ištvana Konca. Prošle godine pojavila se još jedna Domonkoševa pesnička knjiga na srpskohrvatskom; u nju je kao svojevrsna programska pesma, ponovo ušla poema *Kormanyeltorsben*, a čitava knjiga dobila je ovoga puta naslov po njoj. Nedavno sam prevela neke novije pesme Karolja Ača, pa je u izgledu knjiga u kojoj će biti objavljeni i neki raniji prevodi kako pesnika i prevodioca Ivana V. Lalića, tako i moji.

9. Uticaj Simposiona, Domonkoša, Tolnaja?

Simpozioniste sam upoznala 1965. kad sam došla u Novi Sad i zaposlila se u Forumu. Viđala sam ih svakodnevno u Klubu, sedeli su tu uvek u povećoj grupi i raspravljali. Počela sam, međutim, da ih čitam nešto kasnije. Kad sam došla na Tribinu mladih i kad sam se više zainteresovala za svoju duhovnu sredinu, pogotovo za ono što je u njoj bilo živo, novo i nekonvencionalno. Uj Symposion nije bio avangardistički, već uopšte

moderno orijentisan časopis, a ni ja sa svoje strane nisam imala avangardističkih ambicija. Uzgred budi rečeno, za mene reč avangarda pripada pre vojnom nego umetničkom rečniku, jer se u umetnosti, zapravo, nikad sa sigurnošću ne zna šta je napred, a šta nazad ili u sredini. Avangardu često čine umetnici koji izvestan nedostatak talenta nadoknađuju sjajnim, originalnim idejama, opsesivnom potrebom da budu uvek novi i drugačiji. Događa se, naravno, da ta avangardistička "nadoknada" i sama bude umetničko delo. Nekolicina iz generacije Uj Symposiona prošla je kroz avangardističko iskušenje, a to se, eto, nezavisno od njih, dogodilo i meni. Posleratna generacija, dakle mi koji smo se školovali nakon oslobođenja, a bili još deca u vreme velikih obračuna sa socrealizmom, ždanovcima i uopšte dogmatskom tradicijom u umetnosti, imali smo sada, nakon 1965. svoj vlastiti obračun sa tradicijom i umetnošću uopšte. A taj je obračun svakako bio drugačiji od onog prethodnog. To sad nije bila pobuna protiv političke indoktrinacije – kao deset godina ranije – već, naprotiv, pobuna protiv prekomerne literarnosti, a za neku novu političnost ili bar novu društvenost umetnosti. A ta nova društvenost podrazumeva i sve one alternativne umetničke pojave koje sam maločas pomenula.

A da li sam se inspirisala Domonkoševim i Tolnaijevim pesmama? Prevodila sam ih sa zadovoljstvom i verovatno su uticale na mene kao svaka dobra lektira. Ja, međutim, nisam svesna tog uticaja.

10. Moje zaduženje na Tribini

Bile sam glavni urednik, što je u to vreme značilo da sam radila sve. Profesionalno su radili još samo: jedna službenica za finansijske poslove, domar i spremačica – kurir. Sa nekolicinom mladih entuzijasta pravili smo po tri-četiri programa nedeljno. Imala sam i finansijsku i svaku drugu odgovornost. Naravno i političku. Ali pred sobom bila sam pre svega odgovorna za kvalitet, aktuelnost i atraktivnost programa: od Tribine mladih tada se mnogo očekivalo, moralo se mnogo i pružiti. Istina, mnogi nas nisu voleli, ne samo među političarima već i među umetnicima. Prigovarali su nam, naročito slikari, da smo jednostrani, da zaobilazimo ono što nije na liniji najnovijih umetničkih tendencija, da zanemarujemo proverene vrednosti. To je donekle bilo tačno. Želeli smo da naša galerija bude baš takva, antitradicionalistička, antigaleristička – ako se tako može reći – promovisali smo alternativna umetnička događanja, bili za marginalističke pokrete, ali i za nove umetničke medije. Ali, razume se, bilo je i izložbi slika i grafika, ali i ti su radovi svedočili o jednom novom, modernom senzibilitetu. Imali smo i prilično izložbi i drugih nastupa stranih umetnika. Mnogi od onih koji su dolazili u Beograd, Zagreb ili Ljubljanu nastavljali su put u Novi Sad. S druge strane, izvestan broj mladih umetnika koji su takoreći startovali na Tribini mladih napravio je kasnije međunarodnu umetničku karijeru. Bili smo tada bliže svetu i svet je bio bliže nama nego što je sad. Uprkos sve novijim tehničkim medijima.

11. Izložbe

To su bile najčešće svakojake multimedijske akcije, performansi i slično. A i eksponati su bili krajnje različiti: od svojevrstnih "rejograma", crteža rađenih jednom mehaničkom napravom na bazi klatna, preko čudnih šakolikih, prstastih, gumenih formi koje,

povezane mnoštvom izukrštanih gumenih cevi i pumpi, leže gusto na tlu i – kako ih "gledalac" nagazi, tako oni naduvani skaču, podižu se kao ruke davljenika zovući u pomoć... pa do "konzumnih" eksponata, crvenih jabuka, žutih banana, zelenih krušaka, čini mi se, postavljenih na komplementarno obojenim postamentima, a koji – mislim na eksponate – nakon otvaranja izložbe bivaju pojedeni. Bilo je to jedno umetnički veoma radoznalo i tolerantno vreme. Sve što smo radili, smatrali smo umetnošću, i zaista, sve je i bila umetnost. Čak i gestovi kojima smo hteli da izrazimo neki anti umetnički stav. Sve se samo od sebe pretvaralo u umetnost, kao što se sve vreme pretvara u prašinu. Jedan mladi gnevni momak sedeo je na parketu u našem izložbenom salonu i velikim ekserima zakucavao Lenjinova dela. Drugi, više i ne tako mlad, izložio je "crteže" načinjene od sitnih detonanata kakvi se koriste za dečje pištolje. Crtež se "čitao", odnosno gledao čekićem: dela, lepe geometrijske figure, pretvarale su se kroz dim i miris baruta u nagoreli ostatak, u nekakvu ranu ili ožiljak. U znatnom delu te umetnosti mešali su se, prožimali nežnost i agresija, zdravlje i autodestrukcija.

12. Prerastanje neke "večeri" u skandal?

Ne sećam se da se i jedno večerje, bar dok sam ja radila na Tribini, ili tamo odlazila, završilo nečim što bi se moglo nazvati skandalom ili slično. Dešavalo se, međutim, nekoliko puta da se održavanje određenog programa telefonskim intervencijama i pretnjama spreči ili pokuša sprečiti. Jednom je skinuta izložba raznih vizuelnih eksponata, pesama i tekstova u kojima je bilo jetkih primedbi na račun jednog tada vodećeg vojvodanskog političara koji je kasnije smenjen. Uj Symposium je u to vreme takođe imao problema, ali ne zbog radikalne novine, već zbog nekih tekstova koje su takozvana politička javnost, a takođe i sudstvo, smatrali neprihvatljivim. O Uj Symposiumu se tada dosta znalo u mladoj jugoslovenskoj kulturi; Tolnai, Domonkoš, Vogel, Banjaji, uprkos relativno skromnom obimu njihovih prevedenih radova, bili su prisutni u duhovnom životu sredine. Međutim, problemi Symposiuma bili su na izvestan način interni: obračun sa tradicionalizmom, sa svojevršnim kulturnim provincijalizmom u koji se ta generacija, taj pokret upustio, događao se ipak, prevashodno unutar mađarske zajednice, bolje reći jugoslovenske mađarske književnosti. Zbog samog umetničkog radikalizma mi na Tribini mladih nismo imali problema. A pravi proboji događali su se upravo u toj sferi.

13. Reakcija na radikalniju umetnost ili ideje

Otpori prema radikalnijim inovacijama, takozvanim eksperimentima u umetnosti, postojali su unutar samih umetničkih krugova. Politika se u to nije mešala. Postoji čak mišljenje da je politički odgovarao taj prevratnički duh u umetnosti, odnosno taj "avangardizam", jer je nezadovoljstvo i potrebu za pobunom kanalisao, praznio na terenu na kojem interesi politike nisu bili neposredno ugroženi. Naravno, kad pesma dira u politiku ili političare, onda politika reaguje, a kao što rekoh, ponekad reaguje i državni tužilac.

14. Zašto sam otpuštena sa Tribine

U toku jedne godine, otprilike, skupilo se nekoliko stvari koje se nikako nisu dopadale

zvaničnim strukturama. Nije im se, pre svega, dopadao duh Tribine mladih, duh kritičnosti, živog, slobodnog suočavanja sa bitnim pitanjima, jedna nedogmatska svet. Tih godina, nakon 1968, mlada inteligencija bila je u principu sumnjiva. I bili su sumnjivi svi koji su se solidarisali sa studentima. Jedan broj filozofa i sociologa iz Beograda i Zagreba bili su označeni kao anarholiberali, etiketom koja je tih godina korišćena za najrazličitije namene. Neki od tih ljudi, inače mahom univerzitetski profesori koji su u to vreme još radili na Univerzitetu i držali predavanja po beogradskim tribinama (narodnim univerzitetima, bibliotekama i sl), bili su pozvani i kod nas, na Tribinu mladih. Tu im, međutim, nije bilo omogućeno da nastupe. Tako, eto, zbog dve-tri najavljene, a otkazane večeri ja sam bila oštro napadnuta i morala da odem sa Tribine. Istini za volju, bila sam tamo, računajući i dva porođaja, čak četiri-pet godina, a to je za takvo mesto dosta. Sa Tribine mladih se obično ne ide pravo u penziju.

15. U DKV: Moji utisci o književnosti i piscima

Kao sekretar Društva književnika Vojvodine ja, zaista, dolazim svakodnevno u dodir sa piscima, ali sa njihovim delima samo kao i svaki drugi čitalac. Tu mi moj sekretarski posao ništa ne pomaže, već naprotiv odmaže. Oduzima mi dosta vremena. A kao čitalac ja uzimam ono što me zanima. Pratim, recimo, ono što objavljuju Tolnaji, Vegel i još nekolicina autora, ali ne osećam se dovoljno kompetentnom da dajem sud o celini koja se zove jugoslovenska mađarska književnost. Iz istih razloga ne mogu da govorim o nekim opštim tendencijama ni u ostalim jugoslovenskim književnostima. Tim pre što tih opštih tendencija, usmerenja, uglavnom i nema.

16. Moj "avangardistički" početak

Kao što sam već pomenula, tek bi se moja druga knjiga pesama mogla dovesti u vezu sa avangardom, odnosno "novim umetničkim tendencijama" – što je ipak manje pretenciozan, neutralniji naziv za umetničke aktivnosti tog vremena. To je knjiga tekstova, književnih poetskih projekata i performansa, nastalih otprilike posle 1970., dakle u vreme kada je glavni, najjači potres prošao, a umetničko tlo se smirivalo. To je verovatno bio trenutak da se umetničke ili anti umetničke akcije koje se u prvi mah opiru fiksiranju u nekom "trajnijem" mediju, postepeno navedu ili uvedu u jedan od njih. Deo te knjige jeste svojevrsna tekstualna partitura: ona, verujem, ima smisla kao tekst po sebi, ali "živi" tek kad ga autor izvodi. Za razliku od klasične poeme, recimo, niko, nijedan glumac ili recitator, ne može da izvede taj tekst u piščevo, dakle moje ime. Kao i mnoge druge umetničke aktivnosti i umetničke forme tog vremena, ovi su "izvedeni tekstovi" – a tako se zovu – gestovi. Možda su i oni izraz jednog destruktivnog, autodestruktivnog stava u umetnosti: nema umetnosti nakon umetnika, umetnost je trenutak kao i život. U stvarnosti, međutim, snaga i strast kojom je umetnost poricala mogućnost svog trajanja, pretvarala se u snagu i strast umetničkog dela, u samu njegovu trajnost. Ta moja knjiga zvala se "67 minuta naglas". Bio je već poslednji trenutak da je odnesem izdavaču, a još nisam imala naslov. Nisam imala odnos prema knjizi. Šta je to? Onda sam sela i od početka do kraja, naglas pročitala knjigu. To je trajalo 67 minuta. Da, toliko je – u mom izvođenju doduše – trajalo to moje delo, toliki sam komadić Vremena njime osvojila. Tako sam ja iskamčila, ili sama sebi priznala 67 minuta Večnosti. Samo ne znam hoće li mi Večnost priznati taj sat i sedam minuta?

17. Moj roman: gde bih ga situirala

Nije moje da nekuda smeštam svoju knjigu, odnosno da joj tražim mesto u jugoslovenskoj prozi. Pisac naravno ima neko svoje intimno uverenje ili bar osećanje o mestu svoje knjige u određenoj literaturi, ali nije red da o tome javno priča; njegov je posao da piše, a kritičarima treba prepustiti da greše. Isto tako neće mi biti lako ni da u nekoliko reči predstavim taj svoj roman – iako mu obim nije velik – ali da pokušam. Knjiga je, kažu kritičari, svojevrzni roman jednog romana, bar u jednoj svojoj ravni. Knjiga moje – jer autor i pripovedač u romanu do izvesne mere su identični – žudnije za romanom u kojem će biti moguće ono što u stvarnosti nije: život mog oca i sestre, moja, ne rekonstruisana, već konstruisana svakodnevnica sa njima, sa ljudima kojih se (u stvarnosti) ne sećam, koje sam izgubila u ratu. Oca, kao što sam rekla, krajem 1942. u Ukrajini, a sestru (od strica) – u gasnoj komori Aušvica. Pri tom, ne krije se da je njihov život fikcija. Roman počinje u knjižari u kojoj radim, on i sav život u njemu plod su duha knjižare u kojoj je fikcija jedina neporeciva stvarnost. Kritičari su, pored ostalog, konstatovali da roman teče na tri nivoa koji se međusobno prepliću, ali je knjiga "transparentna" i da se lako čita. Meni je to najvažnije. Imam utisak da emotivno angažuje čitaoce. U tom slučaju kritičarske opaske o mojoj knjizi kao vidu metaproznog postupka zvuče manje zastrašujuće.

18. Ja kao prevodilac, zašto se vezujem za mađarsku književnost

Sticajem okolnosti, kod mene se razvila sklonost, a izgleda i izvestan dar za prevodenje. Svojevremeno, kao student, prevodila sam sa engleskog. Ispričala sam vam kako sam otpočela da prevodim sa mađarskog. I to je, dakle, bio sticaj okolnosti. Ne bih rekla da sam a priori snažno vezana za mađarsku književnost. Niti za bilo koju književnost u celini. Vezujem se za pojedinačna dela, bez obzira kojoj kulturi pripadaju. Međutim, sam mađarski jezik je jezik mog detinjstva i ja mu se, prevodeći za njega, u izvesnom smislu vraćam. Isto tako, ne bih mogla da kažem da me za prevodenje nekih dela opredeljuje poetska srodnost. Mislim da najbolje prevodim ne ono što je blisko ili slično onome što sama pišem, već ono što mi se, budući drugačije i bolje od mog, čini nedostižnim. Ja ga, prevodeći, u izvesnom smislu dostižem.

19. Šta sam prevela iz mađarske književnosti (iz Mađarske)

Prevodila sam niz mađarskih autora: Kašaka, Sentkutija, Pilinskog, Šandora Vereša, Mikloša Meselja, Mikloša Erdelja, Tandorija i druge, ali samo u fragmentima. Nisam imala prilike da objavim ni jednu knjigu prevoda mađarske književnosti. Zapravo jesam, jednu i to dečju: poemu Magde Sabo o nekom nestašnom jagnjetu, koja je ušla u našu školsku lektiru za drugi osnovne. Pre dve godine jedan beogradski izdavač je uvrstio u svoj izdavački plan i dnevničke beleške Lajoša Kašaka iz 1955-56., koje sam bila prevela za Letopis Matice srpske, književni časopis koji izlazi u Novom Sadu. Međutim i Kašak se našao među žrtvama jugoslovenske ekonomske krize i ispao iz plana. Ipak, objavljen je u časopisu, u nastavcima. Što se mog budućeg prevodenja tiče, imam više želja nego planova. Uvek obećavam sebi: prevodiću više kad odem u penziju. Ili ako se jednog dana vratim na biro rada, odnosno kako se to kod nas zove, samoupravnu interesnu zajednicu za zapošljavanje.

20. Šta me je impresioniralo, tj. uticalo iz jugoslovenske književnosti? Kako vidim tradiciju?

Ja pamtim sve što je na mene ostavilo snažan utisak, ali ne znam sa sigurnošću šta je sve na mene uticalo. To ne moraju uvek biti vredna dela. Čini mi se, na primer, da je na mene pre petnaestak godina, možda čak i presudno, uticao jedan osrednji pisac: bila sam sva zakočena, nekakva centripetalna sila je bila ovladala mojim pisanjem, sve se vezalo u čvor, i onda me je susret sa jednim nonšalantnim i neodgovornim, nedoradenim tekstovima tog inače prilično talentovanog, ali nekritičnog autora, najednom oslobodio stege i ja sam propisala... Ali to, naravno, nije suštinski, već više mehanički podsticaj. Kažem čovek zna šta je voleo. Ali ne zna baš uvek šta ga je kao pisca formiralo. A ja sam – da pomenem samo nekolicinu pisaca, odnosno njihovih knjiga – volela Andrićeve pripovetke i hronike, male eseje, roman *Derviš i smrt* Meše Selimovića, književne i esejističke studije Anice Savić- Rebac, eseje Isidore Sekulić. A zatim i neka novija i sasvim različita dela: *Kad su cvetale tikve* i *Petrijin venac* i još neke pripovetke Dragoslava Mihajlovića, kratki roman *Bore Ćosića Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji*, *Peščanik* i *Grobnicu Borisava Davidovića*, Danila Kiša i dve-tri knjige Milovana Danojlića, među njima i zbirku malih ali ubojitih polemičkih tekstova *Muke sa rečima* u kojoj Danojlić, možda među prvima, javno i veoma oštro, duhovito izvrgava ruglu jezički izraz jednog lažnog, ideologiziranog sveta lažnih vrednosti u njemu. Naravno, lista autora čija su mi pojedina dela mnogo značila u datom trenutku, pa i sad znače – znatno je duža. Pre svega tu su pripovetke i romani Boška Petrovića i Aleksandra Tišme koji su već deo kulturnog nasleđa srpske književnosti, a posebno, književnosti u Vojvodini. Pominjala sam maločas i neke pisce svoje generacije: snažan utisak ostavljale su na mene neke Domonkoševe pesme, Tolnaijevi eseji i svojevremeno veoma efektne, jezički iščašene pesme Vujice Tucića.

To je naravno samo delić onoga što čini (moderno) nasleđe jugoslovenskih književnosti. Pomenula sam samo neke srpske i mađarske pisce, sticajem okolnosti oni su mi najbliži. Moderna književna tradicija ove zemlje nezamisliva je bez Krleže i niza drugih autora iz svih naših književnosti, ali nije prilika da ih nabrajam. Ali ako je već tradicija u pitanju, navešću dva imena bez čijeg rada ona ne može do kraja da se uobliči. Mislim na dvojicu izvanrednih prevodilaca, pri tom odličnih pesnika, na dvojicu među mnogobrojnim sličnim pregaocima u ovoj kulturi, na Stanislava Vinavera – čiji me je bujni, kapriciozni prevod Rablea očarao još kao studenta – i na svog savremenika Karolja Ača koji je gotovo sve što je vredno u jugoslovenskoj poeziji, preneo, takoreći ponovo ispevao na mađarskom jeziku.

21. Šta sada radim, prevodim

Trenutno ne prevodim ništa. Međutim, uvek nešto iskrnsne, zatražim neki časopis, onda sednem, prevedem nekoliko pesama... Što se mog rada tiče, pišem neke kraće proze.

22. Šta cenim iz mađarske književnosti

Već sam rekla da nisam baš dobar poznavalac mađarske književnosti. O nekom sistematičnijem čitanju pogotovo se ne bi moglo govoriti. No mislim da ono što sam

prevodila iz savremene mađarske književnosti uglavnom spada u njene više i najviše domete. Za mene je svojevremeno Sentkutijevo delo *Prae* bilo vrhunsko otkriće. Mislim da je to jedno od kapitalnih dela književnosti dvadesetog veka. Među pesnicima izdvojila bih Pilinskog. Iako mi izuzetno imponuje i Vereš obimom i raznovršnošću svog dela, neobičnom stvaralačkom radoznavnošću. Pesničko delo Mikloša Erdeljija nije obimno, pa možda ni mnogo poznato, ali za mene je ono veoma snažan i upečatljiv poetski izraz onog duha avangarde ili avangardizma o kojem smo maločas govorili – a koji je u Mađarskoj, možda, teže dolazio do javnosti. S druge strane poezija je za Erdelja bila samo jedan od medija, načina izražavanja: radio je sjajne stvari u domenu filma, u početku tzv. eksperimentalnog, a njegov film "Varijacije" mnogi poznavaoi svrstavaju u sam vrh mađarske kinematografije. Uopšte, bio je čovek raznovrsnog umetničkog interesovanja i raznovrsnog delovanja. U Zagrebu je, na primer, 1980. godine u Studentskom centru prikazao jedan svoj film i takođe priredio izložbu, jedan environmentalni hepening. Čitav svoj talenat uložio je u to da ostane nepriznat.

Razgovor u studiju Radija Novi Sad (Zagreb: B. Maleš, Sarajevo: Milivoje Jergović, Novi Sad: Vojislav Despotov) 8. jun 1989.

1. Most između sebe i drugih

Pitanje je šta se premošćuje i čime. U svakodnevnom životu čovek se obraća drugom čoveku ali u umetnosti, u tom paralelnom životu (ili nesvakodnevnom životu), on se možda obraća pre svega samom sebi, odnosno nekom drugom biću u sebi, drugoj strani svog bića. A ostali ljudi su posrednici, njihovim posredstvom pesnik upućuje sam sebi poruku. Preko njih se moja desna moždana sfera obraća levoj, svesno nesvesnom i obratno. Psihijatrija odavno govori o raspolućenom čovekovom biću. Ispada da čovek živi podeljen na dve obale, kao Novi Sad na Dunavu; a drugi ljudi čine most ili lanac koji drži povezana ta dva dela, zahvaljujući njima čovek postaje celovit. A poezija je ta specifična poruka koju pesnik posredstvom tuđe prijemčivosti i emocionalnosti upućuje sebi samom. Put od njegovih usta do njegovog rođenog uva vodi kroz spoljni svet, kroz svest drugih ljudi.

2. Moja poetika

Na drugima je verovatno da izlože moju poetiku, ako tako nešto postoji. Ja eventualno mogu da kažem šta je to što bih ja u poeziji želela da postignem, a ne uspevam. Čovek može da opiše, definiše samo ono što mu se čini nedostižnim. Ja bih, recimo, želela da moja poezija bude nešto vrlo jednostavno i bogato, da ima snagu i evokativnost sna, a da jezik bude proziran, gotovo neopaziv kao stakleni zid akvarijuma. Međutim, nije tako. Jezik, na žalost ili na sreću, nije staklena kutija u kojoj se simulira život prirode, već pre crna kutija u kojoj se čudesan svet prirode prerađuje u nešto drugo. U neke oblike penosive na daljinu, prostornu i vremensku. I dok staklena kutija (akvarijum) očarava, crna, magična, jezička kutija zarobljava; pesnik koji kreće sa ciljem da sliku žive prirode posredstvom jezika emituje u neki drugi prostor, ne može da odoli magiji laboratorisanja u crnoj kutiji, biva zaokupljen radom u jeziku, sve pretvara u jezik, svet prepoznaje samo

kroz jezik. Oni koji su pisali nešto o mojim tekstovima podvlačili su moj rad u jeziku. Svakako, jezik je jedna od stvari koje me ukorenjuju u ovaj prostor. Ipak, volela bih nekako da ga prevarim, zaobiđem, potisnem u drugi plan, da ga učinim manje primetnim. To uspeva velikim pesnicima. Jezik je ona čulna, grešna strana umetnosti. Umetnik greši kroz jezik, u jeziku, da bi se možda iskupljivao u oblasti neizrecivog.

3. Jezik u službi poezije...

Jezik u vanumetničkoj komunikaciji, dakle svakodnevni govorni jezik, razni naučni, tehnički jezici, jesu u najvećoj meri neposredni, to je bar mera njihove vrednosti. Takvi su i kada se njima zaobilazi istina, odnosno kada se njima iskazuje laž. Jezik umetnosti jeste jezik pomerenih, delimično novih i neočekivanih odnosa među rečima.

U romanu *Montaža* Vladimir Volkov nabrja nekakva stvarna ili fiktivna zlatna pravila propagandnog rata, pa pored ostalog navodi i takozvani sistem poluge: što je veće rastojanje između tačke oslonca i tačke pritiska, to se veća težina može podići utroškom jednake sile. Možda je tako nekako i sa pesničkim jezikom: jezik je tačka oslonca pomoću kojeg se podiže izvestan teret, sadržaj, nekakav smisao, odnosno vlastiti život (egzistencija). Naravno, ukoliko su jezik i njegov teret blizu, teret se naprosto ne može podići, ostaje pri zemlji. A stvar je poezije upravo da taj teret podigne, da ga lansira. Sve to moglo bi se kazati i ovako: svakodnevni govor računa na razumevanje; umetnički na podrazumevanje.

4. Moderna poezija

Najjednostavnije: za mene je moderna svaka ona poezija koja nije demodirana, odnosno dosadna. Sve što je živo, podsticajno, bar u ovom trenutku, to je i moderno. Za moju generaciju – a to je generacija ljudi rođenih u ratu i negde oko njega, karakteristična je duhovna mobilnost, potreba za duhovnim angažmanom, i sve što iz toga proističe, uključujući i rezignaciju, zamor, ono što je jedan pesnik nazvao prevladanom gorčinom. Ovo, međutim, najmanje znači da volim prevashodno poeziju svoje generacije. Neke od Raičkovićevih pesama iz njegove novije faze, jednostavne, svedene, a duboko proživljene i mudre, veoma su moderne. Moderno je ono što nije zaokupljeno svojom modernošću. Ili, recimo, danas je moderno ono što je postmoderno. To su zgodni paradoksi, mogući zato što pojam modernog uglavnom nije teorijski preciziran.

5. Uticaj prevodilačkog iskustva i drugih pesnika

Poezija je, moglo bi se reći, poruka ispisana čvorovima, slično pismu *kipui* kojim su pisale Inke. Prevodilac razvezuje te čvorove i posle iste konce vezuje na drugi način, razumljive nekom drugom narodu. Prevodeći upoznala sam tehnologiju pesnika, gledala od čega, na koji način i šta gradi. Najviše sam prevodila svoje kolege i prijatelje, naše, jugoslovenske vođanske mađarske pisce, pa je prevodjenje najčešće podrazumevalo i saradnju na tekstu. Prevodilaštvo je veoma korisna mentalna vežba: ona uči pisca da određena značenja ili slike, slobodno, bez zazora prenosi iz jednog sistema u drugi. Međutim, mislim da je više od prevodilačkog rada na mene uticala, odredila me sama moja dvojezičnost. Do svoje šeste godine govorila sam isključivo mađarski. Srpski sam naučila u prvom razredu osnovne škole. Nije mi bilo lako. Uskoro, za mene je znanje jezika postalo stvar

samopotvrđivanja. Negde u trećem, četvrtom osnovne, pisala sam najbolje pismene zadatke u razredu, a onda i pesme. Nakon nesređenog, ratnog detinjstva, onog najranijeg, srpski jezik je postao moj prvi oslonac u društvu. Zapažena je okolnost da se pisci, neukorenjeni u tlu – pisci bez domovine, pisci u raznim vrstama dijaspore – čvrsto ukorenjuju u jeziku, makar to i ne bio jezik njihovog naroda ili njihov maternji jezik. Što se tiče uticaja drugih pesnika, naravno da ga je bilo i ima, ali čini mi se da su na moj rad najviše uticale neke druge književne i uopšte umetničke vrste i njihove mešovine, zatim popularna nauka, antropologija, medicina, filozofija, logika. Pesnik je mašina za mlevenje svakojakih utisaka, opažaja, saznanja. Srećom, muzikalna mašina.

TV dnevnik, Novi Sad, 6. januar 1990.

Šta mislim o raspadu Društva književnika?

Ima onaj lepi stih kod Duška Radovića: "Sve što cveta, htelo bi da cveta, neka cveta i treba da cveta". U negativu, taj stih bi mogao da glasi i ovako: "Sve što odumire, neka odumre i treba da odumre". Život, trajanje, uključuje i jedno i drugo.

Da nisam – za još neko vreme – sekretar Društva književnika Vojvodine, verovatno o ovome ne bih mislila ništa. Ili bih rekla: ako ova zemlja već nema jedinstven energetski, informacioni i druge vitalne sisteme, ne mora da ima ni savez književnika. Ili bih se sa nostalgijom setila onog novosadskog Kongresa književnika iz 1985. godine i pomislila: da, tada je izgledalo da književnički savez može da ima neku svoju misiju, da pisci Jugoslavije – kako je rečeno u kongresnoj izjavi – neće prihvatiti veštačke podele, zatvaranja i otežavanje protoka misli i dela.

Međutim, mnogi su to prihvatili. Ono što je tada izgledalo kao veštačka podela, sada se smatra prirodnom. Razume se da me, mnogo više nego propast Sveza književnika, plaši upravo rapidno opadanje svekolike duhovne razmene među stanovnicima zavađenih teritorija. Kad potpuno prestanemo da prevodimo i čitamo jedni druge – mislim na književna dela, a ne samo na štampu – moći ćemo slobodno vreme da posvetimo pisanju himni: sebi i svojim. Šalu na stranu, mislim da su pisci Jugoslavije propustili šansu da se kroz svoj savez, dakle i na nivou organizacije suprotstave nacional-birokratizaciji jugoslovenskog političkog i duhovnog prostora, da budu jedinstveni u neposluhu i otporu snagama koje nas infantilizuju i vraćaju u toplo naručje naše nacionalnosti i zavičajnosti.

U Jugoslaviji bi se u ovom času raspalo i štošta drugo kad aktere ne bi držali na okupu bezbrojni materijalni dokazi zajedničke krivice. Pisci bar u tom pogledu nemaju previše putera na glavi. Zato se naš savez raspao gotovo bezbolno, sa osećanjem olakšanja.

Postscriptum, 18. septembar

Kakva je književna funkcija rata koji se vodi oko nas, u nama, koji nas vodi? Ovaj rat se vodi između Srba i Hrvata. Ovo je rat Srbije i Hrvatske protiv vlastite omladine. Skriveni, možda bolje reći nesvesni cilj ovog rata jeste očajnički pokušaj nas, očeva i majki (o

dedovima je već bilo reči u martu), da vrate kući svoje bludne sinove (makar i u kovčezima), da ih vratimo ciljevima, idejama, sredstvima, ideologiji (ideologemama) i jeziku očeva i dedova. Okrenuti naše sinove i unuke ratu, gurnuti ih na pokretnu ratnu traku, nagnati ih (uvaliti) da i sami dožive ratnu traumu, znači: vratiti ih u duhovni i idejni zagrljaj, nama, našim ratnim traumama, našim opsesijama, našim neiživljenim i nikad dorečenim fiksacijama, našoj mržnji i ubogaljenoj ljubavi, prinuditi ih da nam poveruju, da najzad iskreno prime naše zanose i poveruju im, da ozbiljno shvate naše promašene egzistencije, da poveruju da smo bili najveći, najbolji u okviru objektivnih mogućnosti, da, ako prežive, i sami najzad progovore našim jezikom (kojim jedino umemo da opštimo), da se otruju ratom kao što smo i mi bili otrovani. Poziv na patriotizam je poziv na pokajničku ljubav, na ljubav iz osećanja krivice. Bludni sinovi, vratite nam se, vratite se u naručje smrti, našoj ljubavi prema smrti, potrite sebe, žrtvujete sebe, kupite životom ljubav nas očeva i dedova, vi niste ništa, mi očevi i majke smo sve. Ovaj rat je osveća pradedova, dedova, majki i očeva: dete koje nije nadojeno nesrećom i krvlju nije za život sposobno.

Unuci ratnika i žrtava rata, a ujedno i sinovi nas ratne siročadi, pokušali su, nisu više ni hteli ni umeli da govore o onom jedinom što mi razumemo: o ratu, o ratnoj traumi, o krvi i žrtvi, o Golom otoku, sopstvenoj našoj ljudskoj posle-ogoljenosti, sveideologiziranosti naše egzistencije, o ogoljenom životu, o našim lažnim ushićenjima i ljubavima, o obožavanoj laži koju smo potpaljivali sagorevajući sami u njoj. Naši sinovi nisu hteli da govore o takvim i sličnim stvarima. Nisu hteli da govore – pišu ni o čemu. Hteli su ili morali da pišu o ničemu, da tematizuju samo to ništa, odsustvo naših tema, naše vlastito odsustvo i na izvestan način, veselili se tom ništavilu. Njihov odgovor na pitanje koje je ovde postavljeno: - Kako razveseliti književnost? – glasi: - Skinite nam se sa vašom književnom morom i naša će književnost biti vesela! Makar i uboga i siromašna i plitka i tanka, ali ako ništa drugo biće naša i biće vesela. Strukturalno vesela čak i u bolu, u egzistencijalnom strahu i sumnji. Jer naši sinovi imaju pravo na vlastitu (veselu) pustoš, na svoju književnu privatnost, na sitnosopstveničko i sitnoknjiževničko veselje, metafiziku, na radost vlastitih, vlastitom snagom osvojenih literarnih patnji, na vlastite radosti ekonomske bede i nesigurnosti, na veselje sveukupnog propadanja u blatu do kolena, u mulju bez krvi (i tla), dakle u univerzalnom (metafizičkom) mulju, ako je moguće. Naši sinovi imaju pravo na veselje vlastitog bespuća (na bespuće vlastite duše), pravo da kreću mimo (bez) naših putokaza i signalnih lampica, mimo naših strelica ka sigurnom izlazu u našu vlastitu prošlost i rat, u njihovu izvesnu smrt.

Naši su nas sinovi izneverili i naša kazna je nužna i pravedna. Nije više dovoljno da naša deca gledaju posivele kosti naših pobijenih roditelja, braće i sestara, povadene iz zajedničkih grobnica i sa dna rečnih korita. Jeza u njihovoj kičmenoj moždini nas ne zadovoljava, treba nam jači dokaz njihove privrženosti (prošlosti); ne zadovoljava nas njihova trezvenost, želja da racionalizuju i objasne ono što se dogodilo i izvuku pouke iz našeg užasa. Ništa nas do samih njihovih kostiju neće uveriti u njihovu ljubav i odanost. Potvrdiće da su naša deca samo ako se potrude da umru za nas. Samo ako i sami ostave kosti pod nekom ruševinom, svoj pepeo u nekom tenku, svoje meso rasuto na minskom polju. Samo ako pred našim očima ponove lekciju umiranja koju smo od rođenja nastojali da im sa učiteljicama zajedno utvivimo u glavu. Dok se ne uverimo da su umrli u mržnji u kojoj smo proživeli sav svoj život.

I evo, vidim, kako se stvara nova srpska i nova hrvatska književnost, novi "novi realizmi", možda i novi nacional-realizmi, njihove nove mitologije (mitologeme), nove stare leksike, ratni žanrovi. Naši sinovi – sinovi nas, poslednjih žrtava poslednjeg, ustvari prethodnog rata – neće izneveriti našu poetiku, našu retoriku, našu estetiku. To je *naše* književno veselje. Metak razgoni mučninu njihove metapoezije. Književnost će, oporavljena od rasipničke nebrige sinova, ponovo imati svoje junake koji će govoriti umesto svih nas, bolje i od novinara, junaka od krvavog papira. Književnost će stati na noge.

Naši bludni, rasipni, izgubljeni sinovi neće se možda vratiti, ali će nam njihova smrt vratiti književnost koju smo uvek voleli, književnost pouzdanu i moćnu kao volja, kao otac, književnost koja nam pokazuje put i odlučuje o našem životu.

Potrošili smo njihove pare, sada trošimo njihove živote.

U patrijarhalnoj osionosti i nehatu, uveravamo ih (literarno, folklorno) da svaka generacija treba da prođe kroz čistilište i školu rata u kojoj nema ponavljača, da je to sudbina malih, slavni i važnih nacija. Da je to stvar istorijske časti.

Rat nas, iskompleksirane pričama naših očeva o vlastitoj žrtvi i herojstvu – okreće protiv naše vlastite dece: na njima ćemo naplatiti za vlastiti stid; nek ona osvetljaju naš obraz pred našim slavnim, strogim očevima.

Poješće nas akcije

1. Odskora ste sekretar Društva književnika Vojvodine, ali pitanje vam postavljam i kao piscu i prevodiocu: u kojoj meri akcije i manifestacije književničke organizacije utiču na položaj i ulogu pisca u ovoj našoj višejezičkoj zajednici?

Nedavno je okončana 34. Književna kolonija u Kanjiži. Sredinom oktobra na redu je Književni karavan DKV u Sremskoj Mitrovici, a od 9. do 11. novembra održavaju se Stražilovski susreti. Nijedna od književnih manifestacija kakve mi organizujemo, sama po sebi, nema uticaja na položaj i ulogu pisca. Nije ga, u stvari, imao čak ni jedan uspešan književnički kongres, kakav je bio ovaj prošlogodišnji u Novom Sadu. Pisci su tražili da se zaustave razorni dezintegracioni procesi u našem društvu, samim tim i u kulturi, zahtevali ukidanje člana Kaznenog zakona o verbalnom deliktu i štošta drugo... Uzima li to iko ozbiljno? Bez obzira na koliko je jezika sve to bilo rečeno. Ipak, verujem da obnavljanje Stražilovskih susreta neće biti uzaludno. Ovi svojevremeno atraktivni skupovi mladih jugoslovenskih intelektualaca i danas se, nakon više od 15 godina, pamte po svojoj jugoslovenskoj (ne unitarističkoj!) orijentaciji, živom, polemičkom, antidogmatskom duhu. Tema predstojećih susreta je *Književno jugoslovenstvo danas*. Tu više nije u pitanju samo uloga pisca, već opstanak jedne kulture same. A kad je već reč o jugoslovenstvu i ulozi pisca, postoji jedan zgodan paradoks: kod nas, što je pisac "jugoslovenskiji", tim je njegova uloga skromnija, a položaj neizvesniji. Po svoj prilici najbolji položaj zauzimaju lokalni, opštinski pisci, zatim pokrajinski i republički, dok su pisci od jugoslovenskog i evropskog značaja potisnuti, sklonjeni u stranu. Bez uloge i položaja.

A što se akcija tiče, odnosno programskih nastojanja da se poboljša materijalni, statusni i uopšte društveni položaj pisca, s tim kod nas stoji sasvim loše. U Vojvodini praktično još nije regulisan status slobodnih umetnika, pa među piscima takvih ptičica ustvari gotovo i nema; autorski honorari su simbolični, jedino su porezi na autorske honorare stvarni. Opšte je poznato da su vojvođanski pisci bili ove godine jugoslovenski, a bojim se i evropski rekorderi u poreskom davanju državi. Poklanjali su joj svaki svoj treći stih. Obezbeđivanje kako-tako normalnih uslova života i rada pisaca smatram osnovnom dužnošću književničke organizacije. Međutim, za ovih nekoliko meseci u DKV ja samo jurim za parama, optrčavam sizove i radne organizacije, protrčavam kroz manifestacije. Bojim se, biće to kako to kod nas uvek biva: manifestacije će pojesti i akcije i nas same i mi ćemo manifestovati, mi ćemo se manifestovati, pokazivaćemo se jedni drugima, ne shvatajući da nas više nema.

2. Preveli ste više knjiga sa mađarskog jezika. Koliko znam, vaši prevodi, pogotovu prepevi veoma su cenjeni i jugoslovenski mađarski pisci rado vam poveravaju svoja dela. Trebalo bi da je u višejezičkoj sredini kakva je vojvođanska, pa i jugoslovenska, dobar prevodilački rad na ceni. Da li je zaista adekvatno vrednovan i stimulisan?

Naravno da nije. Kod nas se stvaralački rad, stvaralačko ponašanje ne podstiče. U većnoj politici kratkog daha prepoznaje se samo neposredna korist. Ceni se posao koji odmah donosi novac ili političke poene. Za dalekosežnija ulaganja novca, snage, poverenja, pa i ljubavi – nema interesa. Veruje se samo u brzu, neposrednu dobit kao u ekspres lutriji. S druge strane, kod nas se mnogo priča o potrebi zblžavanja i prožimanja naših kultura i o prevodiocu kao nezaobilaznom posredniku. Izdavači u tom smislu izvršavaju svoje zadatke za koje su sizovski stimulisani, ali mnogo toga za mene još ima izvesnu rigidnost političkog čina. Kao da prevodimo po nekakvom predstavničkom ili delegatskom principu, a ne na osnovu književnih afiniteta. Čitav naš sistem "prožimanja jezika i kultura" odveć je formalizovan. Uverila sam se da je i kod nekih beogradskih izdavača najbitniji "ključ". Ako je ove godine na redu vojvođanski mađarski pesnik, izdavaču je manje-više svejedno o kom je pesniku, kakvim pesmama i kakvom prevodu reč. Nek se samo "ispoštuje" ključ. Zbog svega toga, a pre svega zbog niske cene prevodilačkog rada, kod nas se često prevodi brzo i aljkavo. Ima prilično prevodilaca koji prevod, čak i poezije, smatraju tek informacijom o originalu. Na isti način se prevode referati i suptilan umetnički tekst: direktno u mašinu, bez vraćanja i ispravljanja. Odmah se radi konačna verzija. Loš prevod je kao fatalna ljubav: nepromenljiv, otperva zapečaćen za sva vremena.

3. Vaša najnovija knjiga pesama "Život na stolu", objavljena ove godine u "Nolitu", ima sasvim drugačiji zvuk od prethodne, "67 minuta naglas". Vidite li svoju novu knjigu eventualno u sferi nekog od "izama"?

Nijedan autor pri zdravoj pameti neće danas proglasiti svoju knjigu konkretizacijom nekog "izma", odnosno ilustracijom nekog "ističkog" programa, a sebe svrstati među neke "iste". Svrstani pisci, odnosno "isti", mogu biti dobri borci i sledbenici, ali ne uvek i umetnici. Umetnik, ako već mora sebe da određuje, definiše, čini to nekom vrstom diferencijalnog određenja, odnosno naglašavajući pre svega ono što njegovo delo razlikuje od nekakvog programa, "izma", koji bi mu mogao biti najbliži. Pisac se, istina, ponekad zaista upušta u određivanje, tumačenje svog dela, ali to ne treba shvatiti sasvim ozbiljno. To su

najčešće tobožnja određenja i samodefinicije, igra skrivanja identiteta, lažnog predstavljanja, brisanja tragova. Pisac sebe određuje da bi sprečio druge da to učine, to je njegov pokušaj izmicanja kritičarevoj agresivnoj potrebi za definisanjem, pokrivanjem, potpunim posjedovanjem umetnika i njegovog dela. Takvih igara sa sobom i čitaocem igrala sam i ja u svojoj prethodnoj knjizi i zaista, neki su poverovali da ja tu bukvalno zagovaram i praktikujem neke "izme". Čovek se često igra sa onim što oseća kao pretnju, kao opasnost ili teret, čemu bi da umakne. Na mađarskom jeziku "izam" se kaže "izmuš", a meni to uvek zvuči kao "izmoš", što znači mišićav, žilav, pa mi svi mogući "isti" oduvek izgledaju kao mišićavi, istrajni momci koji ratuju i grizu se na opšte veselje arene. Ali danas to više nije interesantno. Danas se vode druge, manje smešne i manje časne borbe u kojima se više ne barata književnim, već nacionalnim programima. "Isti" više nisu isti.

4. Na pitanje *"Šta trenutno imate na stolu?", veliki rumunski i, rekla bih, evropski pesnik, Nikita Stanesku odgovorio bi najčešće: "Tamo držim trenutno nož i hleb". Pa ipak... šta je na vašem stolu (radnom) sada?*

Mogla bih da vam poturim maločas pomenuti naslov svoje knjige i odgovorim: "Život". Naravno, život obično nije na stolu, već negde drugde. Na stolu je mrtva priroda i slične stvari. Stanesku je odgovorio muški, kratko, cinično. Ja bih tu sliku mogla da prevedem na ženski jezik i dopunim je mnoštvom detalja; ljuskom krompira, luka, prljavim tanjirima, seckanom mrkvom, peršunom, svakojakim voćem i povrćem... Ali to bi bila uobičajena žensko-spisateljska žalopojka ili književna aluzija. Dakle, šta imam na stolu? Trenutno samo tuđe knjige. Upravo sam završila knjigu prevoda poezije jednog našeg sjajnog pesnika Ištvana Domonkoša. I sada čitam. A uz tuđe knjige pisci na stolu drže obično i svoje beležnice. Istrgnute listiće, svakojake hartijice. I onda se dešava da se neke upečatljive, žive slike, neki fini uvidi iz te knjige počnu prelivati, presipati u moje papiriće, beležnice iz kojih će jednog dana početi da raste jedna druga, moja knjiga i tako se odigrava ta mentalna razmena, taj duhovni metabolizam bez kojeg ništa ne niče ni u zemlji, ni u vazduhu, a bogme ni na pisačem stolu.

Turi Tibor: Az iro mint Prokrusztész (Magyar Szó, 26. decembar 1987.)

1. Ja sam prevodilac i znam da stvari mogu gotovo podjednako da zvuče na više jezika. Mene je jedan Vaš kolega već pitao za "Dnevnik" nešto slično, i možda Vam neće smetati ako odgovor ovde ponovim. Uostalom, ako već umem da govorim na dva jezika, zašto da na oba jezika ne kažem bar približno isto? Dakle, kako sam se odlučila da napišem roman?

Prvi roman počela sam da pišem u svoju školsku svesku, negde pred kraj gimnazije. Svesku sam odavno zagubila, ali želja da napišem roman ostala je i nadalje. U slične sveske sam tokom godina, pa i decenija, zabeležila na desetine i desetine ideja za roman, ali svaka od njih trajala je samo do početka sledeće stranice. Imam lepu zbirku ideja za romane. Jedna moja pesma u knjizi "Život na stolu" zove se "Roman". Počinje rečima "Romana neće biti". I tako, roman kao oblik borbe protiv sebe, vlastitih granica i ograničenja, protiv vlastite opterećujuće sklonosti ka konceptualizaciji stvari. Jer roman upravo omogućuje, na širokom planu, materijalizaciju, opredmećivanje čovekovog osećanja života.

No, Vi u pitanju naglašavate kako to da sam se *kao liričar* odlučila da pišem roman. Pa, pisac je ponekad kao onaj razbojnik Prokrust iz grčke mitologije koji je visoke ljude polagao u kratak krevet i sekao im noge, a kratkim ljudima istezao noge da bi ih primerio velikom krevetu. Ako je pisac po prirodi svoga dara epski tip, prozaist, on često nastoji da svoj jezik *i mondanivalóját* - ono što hoće da kaže sabije, sažme u stih i obratno: ako je liričar, ako njegovom senzibilitetu odgovara sintetička forma stiha, on će pre ili posle poželeći da njegova misao, njegova rečenica probije stih i opruži se u širinu i dužinu, unedogled. Eto tako pisci muče sebe, iskušavaju i vežbaju svoju misao, svoj alat i zanat.

Pošto ste mi već dali reč, iskoristiću je da se odbranim od jedne kvalifikacije koju ste i sami koristili sa izvesnom ogralom. Rekli ste: "eksperimentalni roman". Reći danas za neko umetničko ostvarenje da je eksperimentalno, jeste učtiva forma diskvalifikacije. Piscu nije cilj da *pokuša* da nešto kaže, već da to što ima, zaista i kaže. Možda govorim poznate stvari, ali to je tako: umetnik kao i naučnik, kao i dobar majstor, eksperimentiše, radi, prerađuje svoj predmet sve dok ne dobije neki relativno zadovoljavajući rezultat. Doduše, umetnik može poželeći da iz nekih posebnih razloga načini "eksperimentalni" rad i tako izrazi svoj *stav* prema umetnosti ili društvu: na primer, svoj prezir prema tekućoj umetničkoj produkciji, zasićenost nekim vladajućim poretom stvari u umetnosti, svoje nepristajanje da stvara društveno i tržišno upotrebljiv i zloupotrebljiv umetnički proizvod, odbijanje da posredstvom svog dela bude saučesnik neke društvene i kulturne situacije i tako dalje. Ja u neku ruku izjednačavam umetničku destrukciju i eksperiment. I jedno i drugo jesu pribor za povremeno neophodna velika spremanja u umetnosti. Onaj ko odluči da napiše "eksperimentalni roman", odlučio se da piše za veliko, raskošno, često vrlo vredno dubrište umetnosti. To je možda i vredno truda. Ali ako vam kritičar ili čitalac danas kažu da ste napisali neku eksperimentalnu stvar, oni su u stvari rekli: "To što ste napisali mutno je i dosadno, ne valja". Mene su često, naročito pre desetak godina, pa i kasnije, nakon pojave moje knjige pesama "67 minuta naglas", tapšali po ramenu s tim "eksperimentalnim" i ja sam to uvek razumela kao: ti si marginalac, ti ispadaš iz igre, jer se *samo* igraš. Nisam se samo igrala. Naprosto, sledila sam svoje osećanje ritma, istraživala svoj vlastiti mentalni sklop i senzibilitet.

2. Rečenicu koju navodite izgovara u romanu pripovedačko prvo lice, odnosno "autor" knjige, dakle, u izvesnoj meri i sasvim uslovno, tu rečenicu izgovaram ja. A rečenica se odnosi na smrt jednog marginalnog, pomoćnog, rekla bih (neka bude:) eksperimentalnog lika koji je uveden u priču da bi bio žrtvovan za neki moj cilj o kojem on ništa ne zna, da bih njegovom smrću iskusila, zadobila pravo na makar privremen život svojih *pravih* likova, da bih, kako je rečeno u romanu, "stvorila onog kome nije bilo dato da se rodi i produžila život onima kojima je bio pre vremena uzet." Da li to znači da roman, kako kažete, "želi da predoči nemogućnost nalaženja glavnog junaka" – ne znam. Ja sam, da kažem patetično, krenula u pisanje romana da bih, makar za trenutak koliko traje roman, otkrila od smrti, otkupila od smrti dve osobe sa čijom smrću, otkako znam za sebe, ne mogu da se pomirim. Da li je, u tom smislu, nalaženje glavnog junaka moguće ili nije, ni to ne znam.

Pominjete i "demistifikaciju stvaralačkog čina". Nisam uopšte imala takvih namera iz prostog razloga što se *misterija* stvaranja, ukoliko u nekom delu postoji, ne može demistifikovati, a *mistifikacija*, dakle lažiranje stvaralačkog procesa i dela, ne zanima me kao izazov i podsticaj, bar ne ovom prilikom. Nisam, dakle, pokušala ništa da demistifi-

kujem. Samo sam pisala svoju knjigu sa svešču – a tu svest nisam krila ni od čitaoca – da je život u koji sam kroz ovaj roman ušla, uslovan, da moji junaci i jesu i nisu živi, da moji "pomoćni", marginalni, papirnati likovi, da moj roman stoga i jeste roman i nije to... Recimo da je to jedna mala bajka za odrasle u kojoj dva papirna vilenjaka razgrču papirnu zavesu i otvaraju scenu na kojoj se pred našim očima i u našem društvu nastavlja odavno prekinuti život nekih ljudi za kojima još od detinjstva čeznemo. Neko će se zapitati zašto sve vreme govorim o papirnatim likovima? Radila sam u knjižari, mučila me je i omamljivala ta neizmerna količina knjiga, tih čudnih šizofrenih stvorova podeljenih na duh i papir. Bila je to čudesna staklena bašta, hranljiva podloga iz koje je rođena moja mala bajka: "Tu će se, kažem sebi, iz obilja mlake, hranljive hartije ispiliti moj roman. Moj prvi, elementarni, jednočelijski roman." Tako je zaista i bilo. Budući da vlastitog sećanja na osobe koje sam stavila u središte svog romana nemam, ja sam ih gradila od materijala koji mi je pružila knjižara.

3. Ni u kom slučaju nisam imala nameru da pišem "antiroman", ali, razume se, nije isključeno da u "Tragu kočenja" ima elemenata tog gotovo klasičnog književnog nasleđa ovog veka, kao što ih ima i u dobrom delu savremene literature. Moj roman ima, čini mi se, dva segmenta, dva sloja: jedan je spoljašnji, ja sam ga nazvala papirnatim, a za ovu priliku moglo bi se reći da je to anti-roman-sloj. Sa svojim tek nagoveštenim likovima, likovima-obrisima, pomoćnim likovima i, da tako kažem, pomoćnom radnjom, taj sloj je svojevrsna ambalaža, zaštitni omotač ili koprena, to je sloj "literature", ispod koje se kriju pravi likovi, pravo lice priče, trošna, a ipak možda *megórizhetó* – ono što može da se sačuva, supstanca života. Taj spoljašnji sloj čuva ili priziva unutrašnji, kao što list hartije priziva pesmu ili crtež koji na njemu nastaju. Ali onaj središnji deo knjige, to je uistinu porodični roman, opisan trenutak iz sadašnjeg života jedne porodice. Sve se događa "kao u životu", ali se tokom knjige možda donekle naslućuje ono što će se na kraju knjige odjednom ispostaviti: da dva glavna lika, otac i sestra "autora" žive u romanu svoj drugi, uslovni život, mogući život koji ih, međutim, obazrivo, zaobilazno, ponovo vodi onamo odakle su za trenutak otrgnuti - ka smrti.

Dnevnik Naplo, 1990.

1. Izazov prvog romana?

Trebalo mi je više od dvadeset pet godina da smognem hrabrosti i istrajnosti da napišem nešto što je duže od dve-tri kucane stranice teksta. Tokom svih tih godina zabeležila sam u razne sveščice na stotine ideja za romane, ali nijedna od njih se nije razvila. Likovi su bili jedva malo zamaskirani glasnogovornici mojih vlastitih boljki, pa je i njihova boljka bila ista kao i moja: osećaj nedovoljnosti, osamljenosti i slično, ali ta dvostruka negativnost, suprotno matematičkoj logici, nije dala ništa pozitivno. Svaka od tih neostvarenih ideja za roman mogla se izraziti jednom rečenicom: "To je priča o čoveku (odnosno ženi, još češće) koji..." i sad sledi neka dominantna osobina ili usmerenje koje tog junaka vodi određenoj sudbini. Naravno, roman koji može da se iskaže jednom rečenicom nema razloga da postoji. Svaki put sam suviše jasno znala šta želim. Nisam znala da u umetnosti čovek mora pomalo da zaklanja sebe, da sklanja u stranu ono što

želi, da ga ne bi uzeo prerano. I tako je s brojem neostvarenih ideja rasla i moja žudnja za romanom, jaka, gotovo opsesivna, kao žudnja za ljubavlju.

2. Jeste li ga kasno napisali?

Ne znam. Ali, eto, ranije nisam mogla. Možda bih mogla da se pravdam porodičnim razlozima, podizanjem dece, kućnim poslovima, ali u umetnosti takvi izgovori ne važe. Ja sporo mislim, sporo čitam, sporo pišem, kasno sam kao pisac počela da sazrevam. Trebalo mi je mnogo vremena da se otvorim, da malo popusti grč. Možda to ima veze sa nekim činjenicama mog detinjstva, kako to često biva kod dece rođene u ratu. Ja, doduše, uglavnom nemam sećanja iz ratnih godina – rođena sam 1941. – ali ih verovatno ima moja podsvest. Pitanje je koliko je to plodonosno za umetnost.

3. A sad kada je gotov?

Završila sam ga još pre dve godine, pa sam ga u međuvremenu gotovo zaboravila. A sad, kada je opet tu, roman je izvor jednog neobičnog osećanja: da sam napravila nešto što ima svoje postojanje u vremenu, da sam osvojila komadić vremena. Možda su baš zarad tog osećanja ljudi pisali kilometarske romane, sage, romane-reke. Ja sam sa svojih stotinak stranica, tek omirisala to osećanje. Moja druga knjiga pesama, koju sam objavila 1980, čitavih 17 godina nakon prve – u međuvremenu stoje, pored sedam-osam knjiga prevoda sa mađarskog, i sve one neostvarene ideje za romane i priče – ima naslov *67 minuta naglas*: toliko mi je minuta bilo potrebno da gotov rukopis naglas pročitam od početka do kraja. Šta je, dakle, ta knjiga? Određeno vreme ispunjeno tekstom; što je tekst gušći, bogatiji, konzistentniji, tim je mojih neotuđivih 67 minuta vrednije. S *Tragom kočnja* i njegovih 110 stranica osvojila sam još nekih 3 do 4 sata tog ničijeg vremena.

4. Pišem iz potrebe za pravdom.

Da, to kaže pripovedačko prvo lice, žena koja se u ponečemu može poistovetiti sa autorom; to dakle nije *moj* iskaz, ali i da jeste, trebalo bi ga, kao i svaki direktni iskaz u jednom književnom delu, uzeti uslovno. Kao metaforu, recimo. U svakom slučaju "pravda" umetnosti pokušava da popravi ono što "nepravda" istorije i prirode pokvari i uništi. U tom smislu i ja ovim romanom pokušavam da *ispravim* nepravdu koju su mi naneli oni koji su ubili mog oca i moju blisku rođaku: pozvala sam ih u život i njih dvoje su, zajedno sa mnom kao svedokom i učesnikom, glavne ličnosti priče. Da bih ispravila još jednu nepravdu, približila sam sebi rođaku u rođenu sestru. I najzad, potreba za pravdom je potreba za ravnotežom. Mogla sam da kažem: pišem iz potrebe za ravnotežom.

5. Roman danas; pisac – intelektualac?

Nemam dovoljno iskustva u davanju uopštenih odgovora i ocena, pogotovo o romanu danas. Mnogo šta čitam sa zakašnjenjem od nekoliko godina, neke knjige iz trenutne orbite ne privuku me uopšte (možda će me privući kasnije), a gotovo sve što čitam, čitam kao đak ili kalfa: gledam kako je šta napravljeno, kako funkcioniše. I ništa relevantno ne bih mogla da kažem ni u vezi sa drugim delom pitanja. Pisac-intelektualac danas? Ta sintagma: pisac intelektualac jeste *danas*, a možda je, zapravo, oduvek i bila

tautološka. Ne verujem, naime, da danas može da opstane pisac koji nije intelektualac, znači čovek dinamične misli, pokretljivog, obuhvatnog duha, prijemčiv, a selektivan, nespontan nikakvim pripadništvom. Svaki je pravi pisac intelektualac. Drugačijeg nema.

6. Da li je roman "ono što nismo zaboravili"?

Ne. Roman je ono što ranije, pre romana nismo znali.

7. Rat i jevrejsko pitanje

Nisam imala nameru da govorim o ratu i jevrejskom pitanju. Krenula sam, naprosto, da stvorim život svog oca i svoje sestre, uništen u ratu, pokušala da dovedem u sadašnjost, u vezu sa sobom i ostalim članovima svoje porodice, da konstruišem, takoreći ni iz čega, veštački život koji će izgledati kao prirodni, stvarni. Rat nije motiv, već uslov i razlog priče. Pripadnost jevrejskom narodu je jedini razlog smrti moje sestre koja je sa jedanaest godina ugušena u gasnoj komori Aušvica. Moj otac, međutim, nije stradao u logoru, već na prinudnom radu, zajedno sa mnogim drugim pohapšenim rodoljubima i antifašistima iz Bačke, u jednoj od kažnjeničkih četa što ih je mađarska armija gurala pred sobom na istok u susret minskim poljima i sovjetskoj armiji. Tu je bilo srazmerno dosta Jevreja i njihov život je u očima vojne pratnje najmanje vredeo, međutim, za očevu sudbinu ipak nije bila presudna njegova nacionalnost. Ne znam više da li se to dogodilo sa mojom svesnom namerom ili je naprosto tako ispalo, tek jevrejstvo, pa nekako i to jevrejsko pitanje, prisutno je u *Tragu kočenja*, posredno, u sferi literature. Moj otac, nemajući svog (*sadašnjeg*) života, živi literaturu, on živi jedan spontano, laički interpretirani sociološki koncept "slobodno lebdeće inteligencije" Karla Manhajma (svog dalekog rođaka), fatalnom ishodu svoje sudbine primiče se kroz jedan mučan san iz Frojdove literature, svoje mesto u večnosti osvaja kroz jedan lirski i humoristički odnos prema relacijama i činjenicama Ajnštajnovе kosmičke scenografije. Očevu je jevrejstvo u sferi Knjige. Knjiga je inicijalni znak jevrejstva. Stradanje je možda samo jedna od posledica.

8. Šta je lebdenje?

Na izraz "slobodno lebdeća inteligencija" koji mi je poslužio da nekako postavim duhovno i fizičko biće svog oca, to jest lika, naišla sam, tragajući za svim što bi me moglo dovesti bliže ocu, u Manhajmovoј knjizi *Ideologija i utopija*. Ta sintagma je za mene bila srećan slučaj: ona mi je otvorila prostor između neba i zemlje u kojem su se smestili moja sestra i moj otac, Aleksandar Manhajm. Razume se, Karl Manhajm, kao čovek koji se bavio sociologijom saznanja, nije imao u vidu nekakvo osećanje života, već situaciju jedne društvene grupacije koja "lebdi" nad klasama. No mimo njegove volje, taj je izraz višestruko inspirativan. Uostalom, Karl Manhajm je bio Jevrej, pa je i u domenu kojim se bavio, možda i nesvesno, izrazio nešto od svoje nevezanosti za tlo, tipično jevrejske "neukorenjenosti".

9. Lebdenje i trag?

Lebdenje se uglavnom odnosi na situaciju mojih likova, a trag kočenja – na moju. U trenutku kada sam rečenicom "samo je na desnoj strani drumu, uz sam rub, ostao kratak trag kočenja" zaključila sudbinu jednog sporednog, da tako kažem, pomoćnog lika,

shvatila sam da sam stigla do naslova, mog kočenja kroz literaturu i kroz život. Kočenje i lebdenje stoje u vrlo dvosmislenoj međusobnoj vezi. Lebdenje je nastavak i ujedno brisanje naših tragova na zemlji.

10. "Samo pesma"

Rekla sam već da sam oduvek čeznula za romanom. Roman je za mene bio ne samo književna forma, već oblik života koji mi obećava mogućnost da popunim prazninu koja zjapi u meni, koja je moja osnovna supstanca, da utoli moju glad za drugačijim iskustvima, za činjenicama, odnosima, emocijama i tenzijama, za materijalom koji meni nedostaje. Oduvek sam imala osećanje da sam građena od nedovoljno materijala, da su zidari, kad su me pravili, suviše štedeli ciglu i malter. Nije mi bio dovoljan moj sopstveni život. Moja pesma je bila suviše slična meni, onakvoj kakvu sam sebe poznavala. Od romana sam očekivala da mi uz pomoć materijala iz "spoljašnjeg sveta", uz pomoć tuđih života, pokaže kakva mogu da budem.

11. Sekretarski posao

To znači da ću, verovatno još dve godine – još jedan mandat – imati jedan solidan posao koji, doduše, nije lišen jednog određenog činovničkog rutinerstva i, s druge strane, književničkog nadvikivanja, ali je mnogo bolji od nekih poslova koje sam ranije obavljala, a pogotovo od povremenog vraćanja na biro rada. Svakodnevno sam u dodiru sa piscima što mi, ponekad i mimo moje volje, dopušta da se dosađujem. No, sve to nije mi prvi put. Pre dvadesetak godina bila sam domaćin velikom broju pisaca kao urednik Tribine mladih u Novom Sadu, a pre koju godinu kao knjižar u Nolitovoj knjižari "Miloš Crnjanski". *Trag kočenja* krenuo je iz te knjižare, tu sam našla plodno tle za svoje likove, tu je mogao da ponikne njihov drugi život. Možda ću jednog dana, kad mi istekne sekretarski mandat, razume se, napisati knjigu o Društvu književnika Vojvodine. No, bojim se, to ne bi mogla biti ni pesma ni roman, već neka sasvim nova književna vrsta.

Pitanja

Uspomena iz života:

Jednu svoju uspomenu iz najranijeg detinjstva, jednu od malobrojnih ako ne i jedinu, ispričala sam u priči po naslovu M. Mandića. Pamtim tu i tamo po neku sekvencu. Pamtim sebe kako u Malom Idošu sedim na šamlici pred kućom i razmišljam o tome kako ja nemam oca. Mislim da u tom prizoru ja ne plačem, već sa izvesne distance, i sa izvesnim sažaljenjem prema sebi – kakvo su svakako pokazivali neki odrasli oko mene – konstatujem da nemam oca. I čini mi se da tada tačno znam šta to znači.

I imam jedno sećanje koje bi u stvari mogla biti i mala erotska fantazija. U Subotici smo, moja pomajka i ja, noć je, krevet u kojem spavamo gotovo je pod prilično niskim prozorom prema ulici, kroz roletne se provlače, struje, pruge, rebra svetlosti. Mislim da nekog očekujemo. Tako mi se možda čini stoga što je jedne noći, znatno kasnije, već pred

kraj rata, zaista, krišom stigao neko ko će biti drugi muž moje pomajke koja je tad, kada sam kod nje – već udovica. Ali to nije ova noć. I onda me moja pomajka poljubi. To je poljubac u usta. Posle toga poljupca se zaista čuje hitri bat koraka na ulici, pod prozorom. To nagoveštava da je poljubac bio nešto tajno, nedopušteno, nešto što mora da se reši u noći, zajedno sa tim koracima. Ko zna nije li u tom polusnu taj bat pripadao mom ocu koji, kako je rečeno, jeste mrtav, ali smrt je nešto što promiče u tami, nevidljiva, ali ponekad čujna, skrivena u hitrom batu koraka na noćnoj ulici...

Osnovno što bih mogla da kažem o svojim uspomena – iz detinjstva, iz života – jeste da ja u stvari uspomena nemam: nemam sećanje. Neko je, pišući o američkom pripovedaču i pesniku Karveru, koji je, sem što je bio sjajan pisac, bio tokom niza godina i alkoholičar, rekao kako je Karver zapravo pisao u nastojanju da nekako popuni *crne rupe u sećanju* koje je izjeo, načinio alkohol; krenuo bi svaki put od tačke lelujavog sećanja i tako sabirajući životnu građu oko sebe "konstruisao" priče, odnosno svoj život. Ta "konstrukcija", dabome, ima oblike i toplinu i ritam prirodnog, organskog života.

Ja nisam alkoholičar, pamćenje mi je slabo po prirodi. A možda je i slabo pamćenje rezultat odbrane putem potiskivanja sećanja, putem zaborava. Pisac bez sećanja teško se održava na nogama, hoda u stvari po nekom paučinastom tlu.

Dnevnik Naplo, 1990.

Ponedeljak, 20. avgust

Svoj prvi javni dnevnik vodila sam tokom septembra i oktobra 1988. godine pod naslovom *Dnevnik izgnanstva*. Bio je to moj prilog Međunarodnim oktobarskim susretima pisaca u Beogradu, odnosno temi susreta *Književnost i izgnanstvo*. Volela bih da sam ovaj, drugi dnevnik, dve godine kasnije, mogla da naslovim kao *Dnevnik povratka*: svakog svojoj kući i svih nas sebi samima. Pred temom koju su mi zadali ovogodišnji oktobarski susreti, stojim u nedoumici: *Kraj utopija i svetski duh*. Znači li to, drugim rečima, da nema povratka?

Ali da se predstavim. Ja sam opštinski funkcioner (sasvim privremeno, istina) i uvukavši papir u mašinu, prvi mi je poriv, razume se, da razotkrijem, denunciram vlast. To, međutim, nije lako. Svaki prosečan novinar i čitač novina znaju o tome više od mene. Ipak, već shvatam da je u prirodi vlasti da sebe uzima ozbiljno. Opštinska upravna vlast i jeste ozbiljna. Jedna dobro pripremljena sednica Izvršnog saveta Skupštine opštine Novi Sad izgleda kao precizna i čisto izvedena operacija slepog creva. Ne kroje se uverenja, ne transplantira duša, kako to biva u ideološkoj upravi. Ovo je opštinska uprava, a njen domen su osnovni elementi: zemlja, voda, vazduh i vatra, tj. način i cena njihovog korišćenja.

Dakle, zemlja.

Današnji dan započela sam kao član ekipe Izvršnog saveta, na Novom groblju. Ovde sam do sada bila dvaput: prilikom sahrane Miroslava Antića i Ferenc Fehera. Nikad nisam sahranjivala niti išla na grob nekome od svojih bližnjih. Niko od mojih najbližih

predaka nema groba. Groblja su za mene biblioteke, ne mesta na kojima bih sa strahopoštovanjem doticala vlastite biološke korene. Kreatori Novog groblja patili su možda od sličnog emocionalnog nedostatka. Predvideli su da se ritual oprastanja od pokojnika obavi na odgovarajućem platou, a da do samog groba, tesno pribijenog uz susedne, zemne ostatke, isprati samo uža porodica. Ali porodica umrlog uvek je desetinama puta veća od porodice živog čoveka. Svi hoće da ga isprate do kraja, to i čine, gazeći susedne grobove. Planeri iz 1974. godine, uz poznati ustavni projekat, imaju na duši i grobljanski koncept kojem još nismo dorasli. Novo groblje preteći se puni, u najskorije vreme moraće da se proširi (a po nekim predlozima, ubuduće, da se na verskim osnovama isparceliše). Sa jedne strane već mu se opire Sajlovo, uglavnom divlje naselje sa 300 duša. Tu besni rat između živih i mrtvih. Danju groblje jača svoje redove, noću susedi kradu krstače i cepaju ih za potpalu. Na zidu grobljanske kancelarije preteća munja grafikona pokazuje nagli rast broja sahrana na Novom groblju. Evidencija će uskoro biti kompjuterizovana: Mrtvi svih zemalja, ujedinite se! Krematorijuma, međutim, u dogledno vreme neće biti. Na raspolaganju je beogradski. I tu je na delu koncept centralizacije funkcija. Republici pripada vatra. Pokrajini će biti vraćen pepeo.

Sreda, 22. avgust.

Ime, a nadajmo se i tolerantan, racionalan duh Endrea Bajči Žilinskog vraća se, posle gotovo 50 godina, u Novi Sad. Zajedno sa Žilinskim, u grad, imenik gradskih ulica, ulaze Kralj Petar I, Nikola Pašić, general Petar Bojović, a povlače se Boris Kidrič, Edvard Kardelj. S njima, kao jedna njihova prethodnica, i Mađarska sovjetska republika. Bila sam mišljena da bi upravo Ervin Šinko kao svedok, tumač i žrtva boljševičke revolucije trebalo da preuzme ulicu pomenute Revolucije, ali za sada ostalo se pri predlogu nadležne komisije da to bude Bajči Žilinski. Šinko je među prvima na listi čekanja. Maršal Tito je zadržao svoj novosadski bulevar, na izričit zahtev žitelja Stepanovićeve, ali je izgubio glavnu ulicu u ovom naselju. Na Izvršnom savetu postupalo se sa imenom Josipa Broza bez imalo revolucionarnog nestrpljenja, vrlo taktično, a ipak je u novinama (Dnevniku) izvučen u naslov stepanovićeovski slučaj: Maršal ostao bez ulice. Možda zato što ne stanujem u Kardeljevoj ili nekoj sličnoj ulici, mimoilazi me osećanje trijumfa nad tužnim ostacima onih koji su, jezikom crkve rečeno, imali vlast nad mojim telom, ali ne i nad dušom. Kao i godinama ranije i sad na kancelarijskom zidu visi, iznad moje glave, bronzani reljef Maršalovog profila. Ne smeta mi mnogo, kao što mi ne smeta ni kalendar na suprotnom zidu, na kojem vreme stoji okačeno o neki slučajni datum. Maršalov je portret sada tek otelotvorenje duha kancelarije i drži čoveka na nužnoj distanci prema kancelariji, istoriji i sebi, u mlakoj odsutnosti danas neophodnoj za samoodržanje. Pre deset godina, u maju 1988., dok je kompletna redakcija srpskohrvatskog TV Dnevnika (u kojem sam tada radila) istrajno i predano zurila u TV ekran, prateći maratonsku ceremoniju prenošenja i sahranjivanja mrtvog Predsednika, ja sam uglavnom sedela u susednoj prostoriji i neupadljivo, kako se meni činilo, čitala neku knjigu. Međutim, moj subverzivni, izdajnički gest je bio zapažen, registrovan i, sudeći po daljem razvoju događaja, dostavljen – kao i neki drugi moji "gresi" – nadležnom mestu. Ja za to više ne okrivljujem mrtvog vođu. Čak sam tada, poput mnogih drugih pisaca, prihvatila moralno i estetski rizičnu ponudu da povodom njegove smrti sročim neki književni rad. Bila je to pesma od desetak stihova u kojoj sam priznala da sam impresionirana Titovom bogatom i zanimljivom biografijom. Pesma je objavljena u jednom književnom časopisu. Uobražavala sam da su je *oni* na nadležnom mestu pročitali. U svojoj naivnosti sam pesmu zbog njih i njima u inat i napisala.

Pravougaoni komad golog zida, koji će se pokazati kada se jednom skinu Titova fotografija, biće prvi prostor i prvo opitno polje slobode. Neka nova fotografija namesto ove skinute bila bi kao daska prikucana na prozor s kojeg je upravo maknuta gvozdena zavesa.

Petak, 24. avgust

Nadam se da sam danas konačno našla odgovarajući završetak za svoju priču *Oto Tolnai i Laslo Vegel gledaju Miting solidarnosti 25. septembra 1988. godine*. Priču pod tim naslovom počela sam da pišem neposredno nakon tog događaja, po porudžbini, tj. ideji samog Tolnaja. Do tog vremena bila sam već objavila nekoliko priča po naslovima koje su mi davali moji prijatelji. Priču sa Tolnajeveom temom dugo sam nosila u sebi, pokušavala da gradim priču. Nije mi polazilo za rukom, pa sam sve to ostavila. Nedavno sam iskopala taj materijal, uzela da odbacujem, dopisujem, komponujem. Završetak je, razume se, bio najveći problem: Tolnaji i Vegel gledaju. Šta vide? Šta će videti? Teško piscu koga njegovi vlastiti likovi prevazilaze.

Juče sam (u svojstvu predsednika Opštinske komisije za odnose sa verskim zajednicama) bila na Tekijama da vidim lokaciju za onaj zlosrećni "stambeno-poslovni" objekat pokraj crkve "Marije Snežne", oko čijeg se projekta već godinama pletu sumnje, strahovi i zlovolje ranije ideološkog, a sada međunacionalnog i međukonfesionalnog porekla. Po dokumentaciji vidim da je štampa raznim nepotkrepljenim tvrdnjama o veličini i nameni zgrade svakako doprinela širenju podozrenja u namere petrovaradinskog Župskog ureda kao investitora, a još i više širenju opšteg uverenja da se tako jednostavno, jednom (makar i skupštinskom) odlukom može bitnije u željenom pravcu uticati na tok događaja, da se odbijanjem, suzbijanjem, problemi sami po sebi ukidaju. Suzbijena energija i pozitivna i negativna izbiće kad-tad udvostručenom žestinom i to u neželjenom pravcu. Čak i ja kao laik u pitanjima pravne države, pretpostavljam da ona služi utvrđivanju i održavanju granica među silama i ljudima od kojih svaki, po prirodi stvari, teži da bude prvi i najjači u svom ataru.

Judita Šalgo: Đavolji sok netrpeljivosti (*Dnevnik*, 12. septembar 1990.)

(Odgovor na tekst Petra Ignje: Đavolji sok Vatikana, *Dnevnik*, 2. septembar 1990.)

U članku "Đavolji sok Vatikana" Petar Ignja operiše jakim izrazima i stavlja u pogon jake emocije. Služeći se više stilskim efektima hičkokovske inspiracije, nego pouzdanom argumentacijom i razložnošću, Petar Ignja daje kratak prikaz Katoličke crkve i katoličanstva kao "jednog od mučnih poglavlja sveopšte istorije beščašća, čije se stranice još ispisuju". Nisam istoričar, a i inače ne bih se upuštala u novinsku raspravu o vekovnim težnjama i aktivnoj politici Vatikana, o istorijskim gresima katoličanstva, a pogotovo ne u nagađanja o mogućnosti opstanka Jugoslavije "i mirnog života u njoj, pored Katoličke crkve i njenog vekovnog zaveta – borbe protiv šizmatika". Nisam antropolog ili socijalni psiholog i ne bih da diskutujem o "sluganskom mentalitetu" hrvatskog naroda i njegovom "ljudskom otuđenju". Nisam ni marljivi čitač novina, pa ne znam šta zauzvrat, možda, pojedina hrvatska glasila pišu o istoriji i karakteru pravoslavnih crkava i, recimo,

mentalitetu srpskog naroda. Znam, međutim, da za globalne ocene o pojedinim crkvama i religijama nije mesto u dnevnim novinama nego, eventualno, u završnom poglavlju neke opsežne studije. Za globalne ocene o karakteru i mentalitetu pojedinih naroda takođe nije mesto u dnevnoj štampi već u pivnicama.

Reagujem na članak Petra Ignje kao građanin, a pre svega kao predsednik Komisije za odnose sa verskim zajednicama Izvršnog saveta Skupštine opštine Novog Sada. Izražavam svoj protest zbog kočoperno-uvredljivog tona iz kojeg izbija verska i nacionalna netrpeljivost koja bi mogla da – kako se to kod nas kaže – uznemiri javnost, pogotovo deo hrvatskog naroda i sve katolike koji žive u našoj sredini koju sa sve manje žara označavamo kao višenacionalnu.

Svaka bespogovorna, negativna kvalifikacija celog jednog naroda, jedne religije jeste bojni poklič. Petar Ignja ga, uostalom parafrazom jedne čuvene Marksove teze, i izriče: "Nije na nama", piše on, "da to (vatikansko) zlo samo tumačimo, reč je o tome da se tom đavolovom šegrtu stane na rep".

Zazirem od nove revolucije na koju poziva Petar Ignja.

Zalažem se za poštovanje nacionalnog i verskog osećanja svakog građanina, pogotovo svakog sugrađanina, za njegovo pravo da se zbog svoje nacionalne i verske pripadnosti ne oseća ugroženim. Ukoliko sam, lično, ne ugrožava druge.

Judita Šalgo: Mutni biser bestraga... (Nezavisni, 22. decembar 1995.)

U prošlom broju "Nezavisnih" objavljen je pod naslovom "Trag bisera" moj intervju koji mi, uprkos čvrstom dogovoru sa novinarkom Gordanom Draganić, nije bio dat na autorizaciju. Časkanje pred kasetofonom, koje je trebalo da posluži kao svojevrsno evidentiranje građe za intervju, zbućkano je i, mimo mog znanja, ubačeno u list još istog dana.

Ne ulazim u to čijom greškom ili usled kakvog nesporazuma se to dogodilo. Reagujem zato što je kaša od reči, koja mi je u tom "intervjuu" stavljena u usta, toliko bljutava da nikako ne mogu da je progutam. Odavno više nisam u godinama kada čovek (ili žena ako to bolje zvuči) žarko želi da sebi i drugima na svakom koraku dokazuje svoju pamet. Nikad nisam bila preterano pametna, ali imam valjda jedno građansko osećanje da je konfuznost nepristojna, pa u izvesnom smislu i nemoralna. Nejasan govor prvi je znak čovekove nemoći da se suoči sa sobom, da sagleda dužinu svog intelektualnog i duhovnog gubera i prizna vlastita ograničenja. Čovek može ponekad da prevaziđe vlastitu meru, ali samo strpljivim proširenjem polja jasnosti, a ne skrivanjem, poricanjem ili kićenjem svoje magle. Nejasnost je boljka nezrelih osoba i nezrelih kultura. Ona je plod nastojanja da se svesno ili nesvesno falsifikuje, degradira ono što se ne razume, čemu čovek sam nije dorastao.

Pa jesam li ja pred načuljenim uvom kasetofona bila tako nejasna i smušena kako to pokazuje "intervju"? Nisam. Ili ako hoćete: verujem da nisam. Istina, ja nisam dobar

govornik, nisam usmeni tip. Ja pišem. I trudim se da ono što pišem – bar u fazi konačnog uobličavanja – kontrolišem. Ne da bih izbegla glupost i nejasnost – izbegavanje nejasnosti i nije cilj po sebi – već da bih što potpunije i pri tom što tačnije, umetnički što ubedljivije rekla ono što imam. Dakle, pred kasetofonom sam govorila verovatno preopširno i skačući s predmeta na predmet, vođena ovom ili onom asocijacijom; neke svoje utiske ili stavove nisam dorekla, računajući da ću se na njih vratiti, i u tekstu intervjuja jasno razraditi. Ni na kraj pameti mi nije bilo da bi ova sirovina, nespretno sažeta, mogla ugledati svetlost dana. Ali evo, usled nekakvog kvara na vezama ili u mišljenju, izmešalo se i preokrenulo značenje mnogih mojih reči i rečenica, pobrkalo autoritativno sa autarnim, knjiga portreta mojih prijatelja književnika pretvorila se u moj književni portret, kvalifikacija koju sam izrekla jednom predmetu pripisana je, valjda u groznici sažimanja, drugom predmetu itd. U svemu tome zaturilo se ili zamutilo ono što bih o ponečemu o čemu sam pitana – mogla da kažem.

A da sam imala prilike da na hartiji saberem svoje misli, ja bih najpre pokušala da predočim kakva je to knjiga koja je povod ovom intervjuu. Rekla bih da je to zbirka priča pod naslovom "Da li postoji život", koje sam većim delom pisala po naslovima koje dobijam od prijatelja, mahom pisaca. Da te priče jesu, a ponekad tek deluju kao dokumentarističke, zavisno od mere i načina korišćenja "životne" građe. Rekla bih da sam te priče pisala tokom poslednjih desetak godina i da se u njima, sada sabranim na jednom mestu, prati i prepoznaje, na jednom specifičnom modelu, zloslutni tok naše zajedničke sudbine.

Na pitanje o postmodernizmu rekla bih da nemam određeno mišljenje o tom intelektualnom stavu, da sebe ne identifikujem ni sa jednim pokretom ili školom, ali da ne znam nije li me šta od toga usput dotaklo. Političku temu bih najverovatnije izbegla u tom intervjuu, možda bih na pitanje o intelektualcima i politici samo citirala poneku rečenicu iz teksta Erika Hofnera "Ljudi, reči i masovni pokreti", na koji sam naišla u pančevačkom časopisu "Sveske", o tome kakva je uloga (i sudbina) "ljudi reči" tj. umetnika, intelektualaca i sveštenika u nastajanju masovnih pokreta, odnosno o tome kako potom izvršio – fanatici i praktičari raznih revolucija i prevrata pretvaraju reči u dela. A svakako ne bih izlivala svoju poodavno presahlu gorčinu i jed na političare čiji su mi režimi, odnosno preažurni izvršio, u priličnoj meri komplikovali život, a ako bih se i odlučila da ih pomenem, uz Čanadanovića i Krunića – ovog potonjeg nisam lično poznavala – pomenula bih i neke druge, a ne bih izostavila Žiku Berisavljevića čije je ime, mada pomenuto pred kasetofonom, prečutano u "intervjuu". Rekla bih da, naime, autoritet i autoritarnost smatram suprotnostima, da teško podnosim ovu drugu, to jest autoritarnost, što mi i ovih dana stvara probleme na radnom mestu u Izdavačkom preduzeću Maticе srpske.

Svoj odnos prema Novom Sadu i skorašnjim promenama u njemu – o čemu sam takođe pitana – opisala bih preciznije. Ne bih rekla da mi nedostaju Mađari u gradu: najpre, jer kada je u pitanju moj lični odnos, afinitet ili odbojnost, nedostajanje ili nenedostajanje, nikad ne mislim na neku nacionalnu (ili recimo polnu ili profesionalnu) zajednicu u celini, već na pojedince; i drugo, jer takva formulacija, i mimo moje volje, s obzirom na moje poreklo i godine, stvara u meni izvesnu nelagodnost. Rekla bih, dakle, da mi nedostaju moji prijatelji, mađarski pisci: Oto Tolnai, Oto Fenjveši, Oto Horvat i neki drugi koji su iz razloga koje ne mogu objektivno da procenim, ali koje razumem, napustili ovaj grad. I

rekla bih – evo i ja – da moj grad mnogo gubi sveukupnom, pa i kulturnom centralizacijom, tzv. beogradizacijom, ali da je na vrednosnom planu, kulturnom prevashodno, mnogo gubio i u prethodnim decenijama, u vreme naglašenog zatvaranja prema Beogradu, u vreme (palanačke) samodovoljnosti koja je iz Novog Sada oterala u Beograd i druge tadašnje centre mnoge od najvrednijih, najdragocenijih naših sugrađana. Ovo ne govorim neke nategnute ravnoteže radi. Loša politička rešenja, političke krajnosti, u oba slučaja, siromašila su kulturu Novog Sada, usitnjavala i pustošila njegov duh.

A svoj stav o "ženskom pitanju" svakako ne bih započela tvrdnjom da negiram svoj pol. Može čovek da mrzi svoj pol, ali da ga poriče – slaba vajda. Rekla bih, međutim, da se osećam više ugrožena kao ljudsko biće, kao pojedinac u masi i uvek pomalo nasuprot masi, nego kao žensko biće. Masa žena ili ženska masa opasna je i često strašnija od muške.

I najzad, ne bih u naslov intervjuja stavljala nikakav biser, ni jedno jedino zrnce, a u tekstu bih izbrisala svaki trag te nesrećne metafore o zrcu prašine u bisernoj školjci, koju sam neoprezno ispustila pred mikrofonom, nastojeći da objasnim kako sam ove moje priče po slučajno dobijenim naslovima pisala, možda da bih – kroz književni medij, na meni dostupnom planu – slučajnost nekako "pretvorila" u nužnost, opravdala, utvrdila smisao svog delovanja i, u krajnjoj liniji, svog postojanja. Literatura, zapravo, ništa drugo i ne čini.

Hvala na ovom dodatnom prostoru.

Književnice, žene kojih nema (Žene u kulturi: Judita Šalgo), *Radio Index*, mart-april 1990.

Razgovor vodi Vladislava Gordić.

1. *Pišete poeziju i prozu, bavite se prevodjenjem. Žena je u našem književnom životu i inače malo, pogotovo tako svestrano angažovanih. Da li ta činjenica ima nekakvog uticaja na to šta i kako stvarate? Osećate li svoj položaj kao nešto posebno, nesvakidašnje?*

Tokom četiri godine, kao sekretar Društva književnika Vojvodine, družila sam se gotovo isključivo sa književničkim svetom, ali nikad se nisam osećala kao žena pisac među muškarcima piscima, već kao pisac među kolegama. Relativna malobrojnost žena u ovoj profesiji ne utiče na moju svest o vlastitom položaju. Osećala bih se izuzetno da sam bagerista ili admiral flote. Moja društvena i profesionalna situacija uslovljena je sasvim drugim stvarima.

Žena je u našoj književnosti više nego što se čini, ali manje ih je fizički prisutnih u javnoj sferi zvanj književni život: žene uglavnom nemaju vremena, a ni viška energije za vrstu društvenog (esnafsko-redakcijskog-grupaško-kafanskog) aktivizma koji daje aromu jednoj kulturi a koji, za uzvrat, nosioce tog aktivizma čini prisutnijim no što bi oni inače bili, ponekad čak pretvarajući stvarni kvantitete u prividni kvalitet. Ovo govorim bez "ženske zlobe" i feminističkog cinizma. Ali naprosto, to je tako. Pre dve godine pokušala sam, kao organizator jedne književne manifestacije, da saznam adresu jedne književnice, veoma

dobrog proznog pisca, Mirjane Pavlović (knjige priča: *Zajednički imenitelj*, *Čekaonica*, *Smrtopis*), ali u Udruženju književnika Srbije nisu imali njenu adresu, jedva da su znali za nju. Zašto? To je žena srednjih (mojih) godina, profesor političke ekonomije na jednoj višoj školi, verovatno angažovana i u porodici i – javlja se tek kad ima nešto da kaže, tj. kad napiše knjigu. Znam još *žena* (pisaca) *kojih nema* u književnom životu, nekih manje, nekih više primetno.

Što se moje angažovanosti tiče, ona je mnogo jednostranija nego što bih želela. Svestranac je za mene viši kvalitet, svestrani pisac je *totalni* pisac, ako se tako može reći, stvaralac koji ima oči na sve četiri strane sveta, ali je i vidljiv odasvud. To su oni sjajni univerzalni književni duhovi poput Borhesa, Miloša, Andrića, Kiša, Nabokova, Brodskog, Kalvina, da pomenem smo nekolicinu savremenika. Sudeći po njihovom primeru, svestranost je često u neposrednoj korelaciji sa beskućništvom. Nisam, dakle, svestrana, ali sam rastrzana – to je, izgleda, nekakva svestranost na ženski način – kao uostalom mnogi stvaraoci i gotovo sve žene pisci u našim uslovima. Videla sam ovih dana jednu sjajnu šahovsku karikaturu: sede muž i žena za kuhinjskim stolom i igraju šah. Zapravo muž sedi, a žena, polusedeći, jednom rukom vuče potez na tabli, drugom meša ručak da ne zagori. Stara je teza (dnevno-upotrebna) da su forme i ritmovi ženske literature rezultat kućnog reda i poslova: svaki stih nastaje između dojenja i pranja pelena, svaki pasus između pristavljanja ručka i pranja sudova. Vremenom, kada deca odrastu, ti intervali slobode-za-pisanje postaju duži.

Poznajem dosta žena-pisaca koje se osećaju potisnutima u svetu muške književnosti. Ja sam tokom više decenija svog svesnog života uspela, ako ništa drugo, da se naviknem na činjenicu da sam rođena kao žensko. Poslednjih dvadeset godina od kako sam radala, to mi je čak veoma drago. A s tim i sve stvari oko "ženske književnosti" nekako postaju jednostavnije.

2. Ima li uopšte osnova da se književno stvaralaštvo žena posmatra kao nešto ekskluzivno, gotovo egzotično, kao gay poezija ili crnački roman: ima li smisla govoriti o ženskom pismu?

Najpre, za mene su takozvani marginalni umetnički pokreti upravo pokušaj proboja iz rezervata ekskluzivnosti. Umetnost spada u sferu nužnosti, egzotika je svojstvo dekora.

Rekla bih: homoseksualci jesu u nekom smislu "neprirodna" pojava, ali je njihova umetnost apsolutno "prirodna".

A što se ženske književnosti tiče, za nju je, istorijski gledano, često karakteristična latentnost, skrivanje, prerušavanje u formu ljubavne ili porodične prepiske, ispovesti. Ime Heloize zvuči kao kakav nestvarni bruj oko stvarne Abelarove pojave, iako su njena pisma književna dragocenost u najmanju ruku ravna njegovom kroz vekove čuvenom sholastičkom, teološkom umeću. (Ženski glas u književnosti bio je često onaj "drugi glas" koji je trebalo da bude u odgovarajućem kontrapunktskom odnosu prema onom prvom, osnovnom.) Pisma Alise Džejms, sestre slavnog Henrija Džejmsa mlađeg, izvanredno književno štivo koje je na veoma inventivan način u svojoj poemi "Trajni put" koristila pesnikinja Neda Miranda-Blažević, samo su još jedan, za mene dosad nepoznat primer jedne nevidljive, neprepoznate literature. Koliko li je žena suptilne i britke inteligencije,

a zakočene imaginacije ostalo u senci svoje braće, svojih očeva, svoje civilizacije? Žene su klasiци jedne paralelne, porodične istorije književnosti. Čini mi se da je Svetlana Slapšak imala u vidu i takve pojave govoreći o "kućnoj književnosti". (Ispada da ovde pominjem same žene – ali takvo je bilo pitanje. No pomenuču još jedno ime.) Nedavno je u Novom Sadu, na tribini VANU, filozof Rada Iveković interpretirala neke stavove Julije Kristeve i još jedne francuske autorke o prirodi "ženskog pisma". Problem je, čini se, sjajno postavljen. Ispletana je jedna lepa i precizna pojmovna čipka oko zadatog fenomena, ali je fenomen, njegov sadržaj, ostao tajna. Nema ni aparature da se taj sadržaj razloži i opiše. Slušaoci kolokvijuma nisu bili spremni da se lako pomire sa tim. Aleksandar Tišma je predložio da se sama Akademija što pre prihvati izrade nekog diferencijalnog sistema koji bi pomogao da se stvari izvedu načistac. Svi smo se složili da bi to bilo jako dobro. Do daljeg, žensko pismo se prepoznaje na prvi pogled samo kad je loše.

3. Vi ste prevashodno pesnikinja. Vaša poezija, da parafraziramo jednog pesnika, nije izraz događaja, već događaj izraza. Skloni ste igranju s rečima, jezičkom ludizmu, stvarate zapravo metapoeziju. Šta je ono što presudno određuje vašu poetiku? Nosi li konotaciju generacijskog, individualnog ili...?

Ne znam šta sam, ali se osećam prozним piscem. Možda baš zato što se u prozi, formi prostranoj i tolerantnoj, alternative koje pominjete međusobno ne isključuju. Proza je, da zakomplikujem, događaj izraza kroz izraz događanja. Evo, vidite kako igra rečima vuče čoveka u laku dosetku. Činjenica je da takvih radnji ima u nekom mojim pesmama i zato ih sada ne volim. Ipak, u vlastitu odbranu (pred sobom) dodaću da je taj ludistički gest bio samo početni impuls koji, kad je sreće, otvara metafizičku kutiju poezije, ili njen padobran. Neke pisce pokreće jedna slika ili boja ili zvuk – Kundera je, čini mi se, pisao da je čitav svoj roman "Nepodnošljiva lakoća postojanja" izvukao iz jedne jedine slike – a mene je, eto, često pokretao upravo nekakav jezički obrt, odnosno nepredvidljivi događaji koji iz toga mogu da proisteknu. A zašto ja reagujem na takav jezički podsticaj, a ne neki drugi, drugačiji, to je pitanje mentalnog sklopa ili određenog iskustva. Moja glavna kopča sa svetom jeste jezik. Ja sam, ako tako mogu da kažem, dva puta progovorila. Prvi put, negde u svojoj drugoj godini – na mađarskom jeziku – i drugi put, 1946. ili '47. – na srpskom. Mađarski mi je bio maternji jezik, jezik moje porodice, ali i jezik na kojem je započela njena tragedija tokom rata, jezik mog skrivanja, moje detinje strepnje i zatvorenosti i ne-sporazumevanja sa okolinom, ali i jezik moje dobre pomajke, mog spasenja, jezik ostatka porodice koji sam ponovo srela nakon rata. Srpski je bio jezik mog prvog uključivanja u društvo vršnjaka, u ulične igre po povratku u Novi Sad (nakon moje ratne "ilegale"), jezik prvih kompleksa zbog neznanja jezika, bio je to jezik škole, jezik snažne volje da se dokažem, jezik mojih prvih đačko-literarnih pokušaja i uspeha, mog samopotvrđivanja i oslobađanja. Valjda iz tog razloga mislim pre jezički no slikovno, i verovatno me je to učinilo prijemčivom za "konceptualistički" i uopšte jezički aspekt "nove umetničke prakse" u čijem smo zračenju živeli do druge polovine sedamdesetih (negde od 1967). Pa tako to "događanje izraza" u mom slučaju ima dvojni koren: kao i uvek: prvi je životno, drugi umetničko iskustvo. Oba su generacijski uslovljena. Istina, ja nekako nemam svoju književnu generaciju, odavno sam ispala iz nje. Imala sam jednu ogromnu pauzu, čitavih 17 godina između prve i druge knjige. Za to vreme prevela sam sa mađarskog nekoliko knjiga i imala stotinak nenapisanih priča i

romana, to jest ideja za priče i romane. Pisci moje generacije su u međuvremenu napisali stvarne romane i sada su već klasici sa objavljenim izabranim delima, a u najgorem slučaju su direktori izdavačkih kuća, ako se već i od toga nisu umorili.

4. Vaš roman "Trag kočenja" jedan je od malobrojnih pisanih ženskom rukom, i verovatno jedini ženski roman u kome se oseća bitan upliv postmodernizma. Kako vi vidite njegovo mesto u konstelaciji našeg savremenog romana?

Poslednjih godina ženskih romana, tj. romana žena pisaca, sve je više, i to uspešnih. Hrvatska književna kritika, praćena uglavnom izdavačima, promovisala je i svesrdno podržala "ženski talas" shvativši ga čak kao adut hrvatske književnosti u evropskoj trci. Poslednji roman Dubravke Ugrešić imao je pravi jugoslovenski uspeh. Ta knjiga je, recimo, proglašena postmodernističkom, kao i knjige još nekih hrvatskih književnica. U Srbiji se zasad "postmodernizam" kao dijagnoza postavlja znatno ređe.

Poneki kritičar prepoznao je i "Trag kočenja" kao postmodernistički roman. Ja ne osećam postmodernizam, ono "post" me ošamućuje kao nešto "već viđeno". (U umetnosti, filozofiji, tendencije, kretanja, budući oblik predmeta postoje u vazduhu znatno pre nego što će biti imenovani. I čovek.) Svaka umetnička tendencija, svaki stil jeste specifična filozofija uređivanja haosa. Postmodernizam je jedna vrlo liberarna, a opet sobom zaokupljena filozofija večnog prelaza, prelaznog perioda između kraja sveta i novog ništavila. Između kraja i konca. Šalu na stranu, ja zapravo i ne znam šta je postmodernizam. Možda je to ime vazduha koji udišem. Određeni postupak kojim sam pokušala da rešim neke probleme u romanu pripisan je postmodernističkom uzroku. Boljke su uvek iste, samo se – u našim očima – uzročnici razlikuju. Ja sam u tom romanu pokušala da učinim nešto što samo literatura može: da dovedem u sadašnjost, u svoju svakodnevnicu, neke svoje bližnje kojih odavno nema u životu. Kao svojevrsna jezička "igra" u poeziji, tako mi je jedan "metatekstulani" gest omogućio, oslobodio me da svom predmetu pridem iz najzgodnijeg ugla. Razni formalni postupci su skele. Ponekad autor odluči ili je čak primoran da skele ostavi vidljivima i po završetku zgrade, odnosno da ih prizna kao konstruktivni element.

Kakvo je mesto mog kratkog romana u našem podužem spisku savremenog romana i ima li ga uopšte – ne znam. Pomogao mi je da progovorim o nekim meni veoma važnim stvarima od kojih sam se dugo branila upravo tekstualnom mrežom, istkanom poput pancir-košulje od pomalo sofisticiranih jezičko-logičkih niti. Za ostalo, ne pitajte mene.

5. Svojevremeno ste sarađivali u "Indexu". Objavljivali ste pesme, priče, prevode. Tada ste bili glavni urednik Tribine mladih. Kakav je vaš stav prema novosadskim kulturnim institucijama, pogotovo onim namenjenim studentima? Može li sadašnja delatnost Kulturnog centra Novog Sada da zadovolji kulturne potrebe studenta?

U vreme kada sam radila na Tribini mladih, od 1967. do '71. godine, a tako je bilo još neko vreme nakon toga, sve dok i Darko Hohnjec kao poslednji moralno-politički nepodobnik nije istisnut odande, bila je jedna u najboljem smislu mladalačka, žustra i mobilna institucija koja je sa jednim profesionalnim urednikom i nekoliko volontera, kasnije honoraraca, pripremala tri do četiri programa nedeljno, uz to izložbe i filmske

projekcije. Bilo je to vreme žestokog umetničkog aktivizma, na Tribini i oko nje formirala se jedna sjajna generacija kreativaca, na Tribini se živelo za umetnost, na Tribinu su dolazili, svakodnevno kroz nju prolazili umetnici, intelektualci iz svih YU sredina i u svim YU pravcima. Posle 1970, kao što je poznato, pogašena su mnoga svetla, zavrnete mnoge slavine sveže vode i štošta drugo. Novi Sad je postao vrlo miran grad, na Dunavu je pisalo "ne talasaj", a na brodu izvučenom na suvo, "Tribina mladih". Brodska kuhinja je bila loša, a posada se umnožavala. Od pre nekog vremena opet je krenulo. Učestali su razgovori i predavanja u katoličkoj porti, većinom mirni i akademski, a u Studiju 24 svako veče idu nešto ekskluzivniji, klupski intonirani programi. Tako mi se bar čini po novinskim najavama. Još nisam bila u obnovljenom Studiju, a i na Tribini mladih sasvim retko. Godinama se nisam dobro osećala u toj zgradi, a pitanje da li je zgradi milo da me vidi. Navodno sam tu, kao i na nekim drugim mestima, bila na crnoj ili kakvoj drugoj listi. Možda sada više nisam. Uglavnom, zadovoljava li Centar kulturne potrebe studenata, to znaju studenti. Ja mislim, ipak, da zadatak jedne takve kulturne institucije nije toliko da *zadovolji*, koliko da *stvara* kulturne potrebe. Po prirodi stvari kulturne potrebe su nezajajljive, ne mogu se nikad zadovoljiti.

D. Vuković: Slučajnost prevedena u nužnost (Nada, 24. januar 1996.)

Kada je pisac kreativno budan, osetljiv, dovoljni su mu i sasvim diskretni čulni, emocionalni nadražaji, ali ima perioda duševne sanjivosti, inertnosti ili da tako kažem, književne usamljenosti, kada mu je potrebno da bude pozvan, prodrman, isprovociran. pisci često sebi aranžiraju takvu situaciju – neko putovanje, avanturu, neki problem. Tako sam ja, tražeći sebi poručioce priča i njihove sasvim neočekivane i neobične naslove, nalazila književno podsticajan problem. Svaka umetnost u izvesnom smislu ima svoj repertoar prepreka i teškoća, a svaki umetnik pomalo proširuje taj repertoar na dobrobit umetnosti, kako izgleda. Moj problem u ovim pričama bio je da jedan manje-više slučajan okvir, kakav je taj dobijeni naslov, ispunim životom, smislom, da ono što je iskršlo kao slučajnost prevedem u nužnost. To je, uostalom, jedan od glavnih poslova umetnosti.

– *Između naslova "Da li postoji život" i potvrdnog odgovora koji se nalazi u poslednjoj priči, odigravaju se različite sudbine različitih junaka. Imaju li one zajedničke karakteristike?*

U zbirci postoje uglavnom dva tipa književnih likova. Jedni nose imena stvarnih ličnosti – to su moji junaci – naslovodavci, a drugi su manje-više obični književni likovi.

– *Šta im je zajedničko?*

Ljudska bića, a književni likovi pogotovo, većito se pitaju o realnosti, ubedljivosti svog postojanja i provode život u prikupljanju dokaza da postoje. Da li postojim? Imamo utisak da drugi postoje, ali smo u pogledu sebe nesigurni. Jedan od mojih prijatelja – likova, pesnik Vujica Rešin Tucić, to pitanje je proširio i radikalizovao. On se, kao što pokazuje naslov jedne priče i naslov knjige, upitao da li uopšte život postoji. U ovo vreme i na

ovom prostoru to pitanje zvuči manje paradoksalno nego inače, zvuči čak sasvim prirodno. I tako se nešto od njega, od tog naslova, uhvatilo za druge priče iz te serije, pa sad – kako međusobno različite po karakteru i stilu, bar koliko i sami protagonisti – svaka na svoj način i svaka u svom registru ponavlja isto pitanje. Ono je kao i svako apsurdno pitanje, kao svako retoričko i magijsko pitanje – zahvalno za umetnost. I ne samo za umetnost. Da nije takvih nelogičnih, dakle superlogičnih pitanja, još bismo hodali po zemljinoj ploči umesto po zemljinoj kugli.

– *Ko zapravo priča priče?*

U literaturi osim u sećanjima i drugim ispovednim žanrovima, prvo lice je u stvari treće lice, bez obzira što se njegovo ime poklapa sa imenom autora. Dakle, Judita Šalgo koja se pominje u toj knjizi nije "ja", nego "ona", neko ko je manje ili više odmaknut od mene koja to pišem. Opet bih rekla da čovek, izgleda, piše da bi ono drugo što je van njega primakao sebi, a sebe malo udaljio, oslobodio od sebe. Umetnost je igra u kojoj ulog nije tako visok kao u ruskom ruletu, ali je znatan: ulog ne mora biti čovekov život, ali jeste identitet. Umetnik stalno iskušava, potvrđuje i poriče svoj identitet. Pitanje identiteta je iz nekih razloga, verovatno biografskih, jedno od ključnih momenata, ključnih opsesija mog pisanja. Svaki umetnik ima svoju opsesiju. Ko, dakle, priča priču? Uvek smo to nas dve. Ja i neka ličnost kojoj za jednu priliku dajem svoje ime i kojom bih možda želela da manipulišem, ali koja me obično nadigra, nadmudri i kaže mi o meni više nego sam želela da čujem.

Đorđe Pisarev: Razgovor sa povodom – roman jednog romana

Književnost često nastaje na osnovu sećanja već da bi nadoknadila ili zataškala nedostatak sećanja – kaže dobitnica književne nagrade "Miloš Crnjanski" Judita Šalgo.

Posle tri zbirke pesama – "Obalom" 1962, "67 minuta naglas" 1980. i "Život na stolu" 1986. godine – Judita Šalgo je objavila roman "Trag kočnja" u Književnoj zajednici Novog Sada. Za pesnikinju koja je poznata i po većem broju prevoda sa mađarskog, prozni prvenac je značio otkrivanje novog mesta na literarnoj mapi: "Sve dok ne budu pronađena na mapi, nepoznata mesta plove po svetu kao brodovi bez krme". Mesto je pronađeno, a nagrada "Miloš Crnjanski" samo je potvrdila dobro izabrani kurs. Šta nagrada znači za Juditu Šalgo, otkud roman i šta dalje?

Romana će ipak biti.

Nagrada meni znači da se izvesnim književnicima čiji sud uvažavam – mislim na članove žirija – moja knjiga u izvesnoj meri dopala. A znači i to da će knjigu najverovatnije pročitati nešto više ljudi no što bi da nije nagrađena. Inače, prvi roman sam počela da pišem u školsku svesku negde pred kraj gimnazije. Svesku sam odavno zagubila, ali želja da napišem roman, žudnja za romanom, preživela je. Imam lepu zbirku ideja za romane. Jedna moja pesma u knjizi "Život na stolu" zove se "Roman". Počinje rečima "Romana neće biti".

Osećam roman kao oblik borbe protiv sebe, vlastitih granica i ograničenosti, protiv vlastite opterećujuće sklonosti ka konceptualizaciji stvari. Jedan roman upravo omogućuje, na širokom planu, materijalizaciju, opredmećivanje čovekovog osećanja života.

Čini se da su u pitanju svojevrsni metatekstualni slojevi koji se ogledaju kao promišljanje o samom činu stvaranja romana, to jest pred nama je osim "lepe književnosti" istovremeno i proces nastajanja tog dela?

Metatekstualnost, govor teksta o sebi samome, često je izraz nekakvog književnog autizma, patologije: pisac piše o tome kako piše, jer nema moć ili hrabrost ili volje da se suoči sa sedmoglavom hidrom zvanom život. Naravno, čak i kroz jedan takav metatekst, kroz tu formu straha, pisac može da izrazi i štošta drugo, autentično osećanje života i ukoliko su i njegova nemoć, nedostatak hrabrosti i volje da se suoči sa životom – autentični.

Roman kao trag kočenja.

U mojoj knjizi taj segment "romana jednog romana" jeste svojevrsna ambalaža koja se vremenom zalepila za telo romana i ne može više neoštećena da se ukloni. To je jedan pomoćni, papirnati sloj sa svojim pomoćnim, papirnatim likovima, jedna papirnata priča unutar ili iza koje, kao unutar (papirne) posteljice raste i sazreva pravo biće romana. Radila sam u jednoj knjižari i uprkos zamornoj rutini knjižarskog posla, osećala sam ponekad živo, izazovno pulsiranje ispod slojeva hartije, svu dvosmislenost, svu magiju međusobnog odnosa hartije i života. Nisam odolela iskušenju da i sama u toj atmosferi stalnog rađanja i obnavljanja iz same hartije ne prizovem, ne stvorim i ja svoje likove, "...onoga kome nije bilo dato da se rodi" ili one "kojima je život pre vremena bio uzet".

Naslov roman mogao bi biti i "Mapa sećanja" (pisca-pripovedača)?

Ipak ne bi. Istina, u pozadini romana, kao na zidu učionice, možda stoji nekakva "mapa" sveta, karta mogućih pravaca sudbine, ali u romanu postoji samo jedan stvaran, izvestan i to fatalan put glavnog junaka, put na istok: od segedinskog zatvora, preko Budimpešte, Galicije, Kijeva, Kurska, do sada Gremajče na obali Dona, na samoj granici Istočnog fronta kuda su kažnjeničke čete, sastavljene od antifašista i komunista iz Vojvodine i Mađarske, pod oružanom pratnjom išle da raščišćavaju minska polja. A što se sećanja tiče, kada je književnost u pitanju, nije uvek sve sasvim jasno. Književnost često nastaje ne na osnovu sećanja, već da bi nadoknadila ili zataškala nedostatak sećanja. Literatura je uspostavljanje naknadnog sećanja, nemirenje sa zaboravom.

Knjiga je dobila naslov po jednom detalju, po tragu kočenja koji je sve što ostaje iza jednog marginalnog (papirnatog) lika koji je gotovo neopaženo prošao kroz priču. Međutim, taj naslov može da se odnosi i na mnogo šta drugo. I sam roman je nekakav trag mog vlastitog kočenja, kroz život i kroz literaturu, a i ona je sam trag kočenja, trag sputavajućih psihičkih i spoljašnjih, društvenih sila koje nama (hoće) da upravljaju. Ono što u životu uspemo da napravimo, ostavimo iza sebe, manje je trag uzleta, a više – kočenja.

Trag, materijalizacija straha pred ništavilom.

Radmila Gikić-Petrović: Igra podsticaja i ograničenja (*Dnevnik*, 28. februar 1996.)

– *Vaša poslednja knjiga "Da li postoji život" nastala je jednim svojim delom na originalan način, tako što su Vam pojedini pisci davali ideju, naslov, a Vi na osnovu toga stvarali priču. Koliko je ovakav način pisanja na Vas delovao podsticajno, priča na "zadatu temu"?*

Neki moji prijatelji, pisci, davali su mi naslov za priču, jer sam to od njih tražila. Sama sam, dakle, tražila takav podsticaj. Spadam u pisce koji pozitivno reaguju na "porudžbinu".

Umetnička avangarda sedamdesetih, koja je u Novom Sadu bila veoma živa i inspirativna, imala je na svom repertoaru i razne igre, s tekstovima i naslovima, pa su i drugi umetnici planirali da pišu tekstove, pesme recimo, po tuđim naslovima, ali koliko znam, sve je ostalo na nivou koncepta. Nije isključeno da sam se nesvesno inspirisala tim projektima, ali u osnovi, priče po tuđim naslovima počela sam da pišem spontano – i slučajno. Pre desetak godina, prilikom jednog izleta u Frušku goru, upitala sam – i za sebe neočekivano – svog muža o čemu da pišem, a on je isto tako neočekivano rekao: "O čoveku koji je prodavao kiseli kupus i imao kći lavicu". Bio je to način da izbegne moja eventualna naklapanja o literaturi, ali ja sam ipak, njemu i literaturi u inat, tokom narednih nedelja i meseci nastojala da oko tog bizarnog naslova ispletem priču, da stvorim nešto što će tu početnu slučajnost nekako prevazići ili opravdati, što će, u skladu sa našom stalnom potrebom, besmisao pretvoriti u smisao, a slučajnost u nužnost.

Još nisam bila isplivala iz ove priče, a već sam znala da ću pitanje: "O čemu da pišem?" ili neko slično, postavljati raznim ljudima i ubuduće. I tako, susrevši jednog dana na ulici pesnika Vojislava Despotova, to sam i učinila. On je "ispljunuo" naslov na licu mesta. Još neke naslove, među njima i naslov Ota Tolnaja, dobila sam na prepad. Drugi su, kao Miroslav Mandić, brižljivo pripremali naslov i potanko su obrazložili svoj zahtev. Vujica Rešin Tucić ponudio mi je naslov kojim je i sam bio zaokupljen, svoje opsesivno pitanje: "Da li postoji život?", koje se na kraju našlo i na koricama moje knjige. Naslovi su bili veoma važni, bili su i biografija i bibliografija naslovodavca: svaki od njih dobio je "svoju" priču, svaki se našao u slici koju sam skicirala. Recimo da su te moje priče nekakve žanr-slike rađene u nešto slobodnijoj književnoj tehnici.

Izvan literature nisam ljubitelj nikakvih zadatih tema i, uopšte, nisam čovek zadatka. U literaturi, međutim, podstiče me savladavanje prepreka, a šta je drugo tuđ naslov do inicijalna prepreka. U umetnosti je to tako: ono što vas inspiriše, ujedno vas ograničava, i obratno. Umetničko delo je proizvod srećne interreakcije podsticaja i ograničenja. To se valjda odnosi i na život.

– *Zoran Mirković, Despotov, Neda Mirand-Blažević, Miroslav Mandić, Oto Tolnai, Simha Kabiljo, Vujica Rešin Tucić su pisci koji su Vam davali naslove. Izgleda da su oni najbliži i Vašem književnom radu?*

Zoran Mirković je najbliži mom životu – u braku smo 29 godina – a ostali moji naslovodavci su mi većinom bliski po shvatanjima ili osećanju umetnosti. Verovatno sam se obraćala njima, a ne nekim drugim svojim prijateljima, zato što sam pretpostavljala

da će prihvatiti književnu igru i svoju ulogu u njoj, da će u ime umetničkog druženja, ili da kažem umetnosti, otrpeti da se pod punim imenom i prezimenom nađu u tuđoj priči, u jednom tekstu koji nije ni književna kritika ni esejni književni portret, da u toj priči progovore rečima koje nisu doslovno njihove, da budu izloženi, ako ne manipulaciji i mistifikaciji, a ono svojevrsnoj fikcionalizaciji. Pišući ove priče pazila sam da ne preteram u "književnoj slobodi", da ne povredim svoje prijatelje, njihov integritet.

- U prvoj priči kažete: "Patnju ne treba izražavati". A zapisivati?

Tu rečenicu ne izgovaram ja, nego pripovedač/ica, a nas dve, čak kad se obe zovemo Judita Šalgo, nismo sasvim identične. Pisac često piše u prvom licu upravo da bi se malo odmakao, odmorio od sebe, da bi problematizovao, pa opet potvrdio svoj identitet, To ipak ne znači da i ja ne mislim pomalo da patnju ne treba izražavati, odnosno zapisivati, bar ne suviše direktno kada je umetnost u pitanju. Taj iskaz o izražavanju patnje je varijanta onog opšteg poetičkog stava, one poznate poetičke metafore koja kaže da Meduzu (užas) ako hoćete da je opišete, ne smete da gledate u oči, već valja da hvatate njen odraz na svom štitu. Niko, pa ni pisac, ne može da izdrži direktan, sažižući pogled života. Literatura ne može da se takmiči sa životom ni u brutalnosti ni u lepoti. Možda ni veliku radost ne treba izražavati, književnost uopšte teško izlazi na kraj sa ekstremnim stanjima. U priči koju pominjete stoji i rečenica: "Čista nesreća ne daje zaplet". Dabome, ni čista sreća ne daje zaplet. Priča živi od nijansi i od suprotnosti. Takav je cinizam umetnosti: patnju – da bi je čitalac kroz vaše reči doživeo – morate znalački, "lukavo" graditi. Krupne reči promašuju krupne ciljeve.

- U priči "Irena ili o Marini ili o biografiji", zanimljivo je spajnje biografije Irene Vrkljan, Marine Cvetajeve i Vaše. Vaša majka, Jevrejka, ostavila Vas je na čuvanje izvesnoj Mariki iz Subotice, i posle logora srećete se ponovo sa majkom. Da li ste ikada ponovo videli Mariku? Šta je sa njom posle bilo?

Žena koja me je čuvala, u stvari krila, dok je moja mati bila u logorima, samo se u mojoj priči zove Marika. Ali neka i u ovom razgovoru zadrži to ime. Marika već decenijama ne živi u Jugoslaviji. Tokom svih tih godina sa njom se dopisivala najpre moja mama, onda sam se, kad sam odrasla, u prepisku uključila i ja, najzad i moja deca. Videli smo se više puta. Bila je takoreći prva kojoj sam, nedavno, javila za maminu smrt. Odmah mi je pisala. U vreme kada me je krila, bila je mlada udovica. Veoma me je volela, rekla bih, imala je samo mene. Posle se ponovo udala, i sama rodila decu, odavno ima unuke, ali mene i moju porodicu i sad oseća kao svoju. To je jedna izuzetna žena. Kada je u proleće 1944. prihvatila da me čuva, upustila se u veliki rizik. Ni malo nije bilo bezopasno za jednu Mađaricu, a udovicu jednog Jevrejina, da skriva jevrejsko dete. Drugi ljudi jednostavno nisu bili spremni na tako nešto. Na prste jedne ruke mogu se nabrojati novosadski Jevreji moje generacije – rođeni oko 1940 – koji su preživeli rat, odnosno raciju početkom 1942. a potom i logore tokom leta i jeseni 1944. A preživeli su mahom oni, to dvoje-troje, koji su se u vreme deportacije i kasnije sa roditeljima ili rođacima krili u Budimpešti.

- Laslo Vogel, u jednoj od priča, razmišljao je ovako: da ženi nije potrebna pobeda, ali da je u svakoj pobedi neophodna žena. A Vi?

Sa ovom rečenicom je slično kao sa onom malopredašnjom o izražavanju patnje. Nije u pitanju razmišljanje našeg sugrađanina Lasla Vegela, već mog književnog lika, takođe pisca, Lasla Vegela. Razlike između stvarnog Vegela i mog lika Vegela znatne su i neminovne.

To, međutim, ne znači da sam Vegelov ili bilo koji drugi lik u knjizi dala tek tako, proizvoljno, bez ikakve veze sa stvarnim, i pripisala mu sve što bi mi palo na pamet. Naprotiv. Pripremajući se da pišem ove priče, iščitavala sam ponovo najvažnije knjige svojih prijatelja/likova. Ako sam ih "fiktionalizovala", nisam ih lažirala, bar se nadam. Što se tiče ove rečenice o pobedi, ona je u vezi sa jednim starim platnom na temu "Judita i Holofern", koja, – tema – ima veze sa Vegelovom dramom "Judita", a koja, dabome, ima veze sa mojim imenom, odnosno mojim posrednim, autorskim prisustvom u ovoj priči.

A šta ja sama mislim o tome? Izvan svoje priče nisam o tome razmišljala, ne na taj način. Jer to je opet nekakav aforizam, dosetka koja može dobro da funkcioniše u tekstu, ali izvan njega je irelevantna. Doduše, može se o tome čavrljati na nivou opštih mesta i zapaziti da je u evropskoj civilizaciji ženska figura često simbol pobeđe, dok je u stvarnosti najčešće žrtva svakojakih pobeđa. Reč "pobeda" je u većini evropskih jezika ženskog roda. Pobjednik je muškarac, a pobjeda – žena. A žena, ako i ne teži pobjedi, teži – vlasti. Ako ne drugde, ono u porodici. Ako ne nad mužem, ono nad svojom decom. Ako ne nad svojom, ono nad tuđom. Itd. U opštim mestima uvek ima mesta za nešto istine. Taman toliko da bude ponekad upotrebljena kao zgodan obrt. Pisca stoga nikad ne treba shvatiti doslovno, odnosno ne treba mu sasvim verovati na reč.

- Na kraju knjige u Napomeni o naslovima i sami se pitate: "Šta je naslov, da li početak ili završetak dela, seme ili ljuska?" Jeste li u međuvremenu našli odgovor?

Mislim da naprosto sa te rečenice treba skinuti znak pitanja. Naslov je nekad početak, nekad završetak dela, zavisno od slučaja, nekad je kompromis, izlaz iz škripca, nekad bekstvo od odgovornosti, bekstvo od dela, nekad krhki oslonac sred uzburkanog teksta, nekad oznaka suštine koja izmiče.

- Nešto o prevodilačkom radu?

Prevođenje je za mene književno druženje, kao i pisanje priča po tuđim naslovima. Način da pišem u dosluhu sa idejama, sa imaginacijom drugih. Pre dosta godina radila sam na novosadskoj televiziji, u dnevnom informativnom programu, kao prevodilac sa mađarskog na srpski. Nekoliko godina sam iz dana u dan prevodila priloge o stabilizaciji, reformama i drugim programima, stanju useva. Posle tog iskustva, mogla sam da prevodim ono u šta sam kao u umetnički tekst verovala. Međutim, malo sam radila. Poslednju knjigu prevoda objavila sam 1990. godine. Bio je to izbor iz poezije našeg pokojnog kolege, jugoslovenskog mađarskog pisca Janoša Siverija.

Možda u svakodnevnom životu nisam neko druželjubivo stvorenje, ali ispada da u književnosti i prevodilaštvu prijateljstvo ima za mene vrednost poetskog sveta. Kao muziciranje u kamernom orkestru.

O razumu i dobroj volji, *Jedinstvo*, Priština, 28. i 29. novembar 1986.

Krenula sam na Kosovo sa osećanjem nelagodnosti: mislila sam, tamo se događaju veoma dramatične stvari, narod napušta svoja ognjišta, strah i nepoverenje pritiskaju ljude, a ja treba da dođem i čitam svoje pesme i pričam o nekakvoj književnoj saradnji, kad saradnje nema ni u pitanjima od vitalnog značaja. Mislila sam da je to donekle neumesno i beskorisno.

Sada, nakon dva dana druženja sa kolegama iz Prištine i Beograda, želim da verujem da je svaki i najmanji pomak u međusobnom sporazumevanju ljudi vredan i najvećeg truda. Verujem, takođe, da niko od pisaca koji su učestvovali u ovom dvodnevnom druženju nije stekao utisak da je uvučen u nešto što ne odgovara njegovim ljudskim stvaralačkim interesima. Na ovom skupu predstavnika triju književničkih organizacija nije bilo moguće, niti je to, čini mi se, iko hteo, da se interesi jednih potčine interesima drugih. Zato mislim da odsustvovanje nekih naših kolega od kojih bi se očekivalo da budu prisutni nije mudro. U smislenom razgovoru, uopšte uzevši, čovek ne može ništa da izgubi, a pogotovu ne osećanje integriteta i sopstvene važnosti, ako ih poseduje. Može se eventualno izgubiti samo nerealno, nezasnovano osećanje samodovoljnosti. U svakom slučaju, ovaj susret služi stvarima razuma i dobre volje, i jeste, pored ostalog, podrška ljudima na Kosovu koji nastoje da se suprotstave pogubnom bujanju i pritisku iracionalnih motiva i snaga. I baš zbog toga, i zbog neophodnosti da makar pisci, uprkos svemu, uprkos – kako je rečeno u novinama – "zlim vetrovima", pokušaju da se kako-tako međusobno razumeju. Može se, bar za ovaj trenutak, prenebregnuti pitanje relevantnosti raznih granica, pokrajinskih i republičkih, kad je u pitanju književno stvaralaštvo. Naime "separatno" druženje DKK, UKS i DKV, triju književničkih organizacija u SR Srbiji, u izvesnom smislu je nužno zlo. To je način da se bar među piscima ublaži nekakvo novonastalo republičko-pokrajinsko nepoverenje koje su uzrokovali i koje pothranjuju drugi.

Pročitano na prozoru Nezavisnog društva novinara Vojvodine u Zmaj Jovinoj 5. septembra 1991.

Gledajući televiziju, svakodnevno postavljam sebi pitanje: Da li su zaista nespojivi rat i objektivno informisanje, patriotizam i želja za punom obaveštenošću? Da li briga za vlastitu zajednicu mora da se brani tvrdom selekcijom vesti i ljudi, izveštaja i izveštača? Da li je mržnja jedini pokretač samoodbrane?

Moj prvi prozor u svet, pre nekoliko decenija, gledao je na zid, na zidne novine. Kuda gleda prozor sa kojeg sada i ja treba da kažem šta vidim? Zid je srušen, iza njega zjapi ponor, ali one novine još lebde u vazduhu, njihova slova još titraju na ekranu, njihov duh, iako su reči druge, još lebdi nad prazninom. Zidne novine koje su nas ispratile iz rata, sada na uvode u novi. Njihov daljinski elektronski zov za milione ljudi, efikasniji je od pokliča svakog vojskovođe, uverljiviji od šapata rođenog brata. Televizija je i kad izveštava sa ratišta, daleko od svog gledaoca, od svog ratnika i ne odgovara za njegov život, ne odgovara ni za šta. Daljinsko upravljanje ljudima doživljava svoj krvav procvat. Televizija postaje smrtovizija, mortevizija, ne zbog užasa o kojima svedoči, već zato što nas uverava da je užas neminovan, i što, priznavala to ili ne, htela to ili ne i sama služi smrti, vrhovnim, dugoročnim interesima smrti; postaje mrtva vizija, medij uništenja

našeg razuma, zdrave pameti, naše potrebe za obuhvatnom slikom sveta i vlastitog mesta i šansi u njemu, sredstvo uništenja duše i duhovnosti, svega što je životodavno i što jeste život.

Ako sam dobro shvatila značenje ovog prozora (koji možda još uvek gleda na Zmaj Jovinu ulicu), namera je da se, dok su bar fasade čitave, tu, na milimetar od provallije zasnue, improvizuje nov, obnovljeni medij ne daljinske, ne tele-, već da tako kažem bliske vizije, medij živog viđenja oči u oči, živovizije koja će nastojati da nerazgovetni zov viših interesa prevede na jezik jasnih posledica. To je uloga malih prozora u velikoj istoriji.

Vujica Rešin Tucić: Smrt je negde drugde – Judita naše mladosti

Judita Šalgo beše tiha, nenametljiva, ponekad preterano obzirna prema književnim bitangama (često u liku jednog istog čoveka), volela je da sluša druge, s razumevanjem i strpljivo, a bila je odgovorna i uporna da ostvari sve ono čega se lati.

U potpunosti je odgovarala našem mitu o "devojčici postupaka", o toj večitoj devojci obnove, rađanja novog i uzbudljivog i kada je 1996. srpski jezik izgovorio završetak njene ovozemaljske sudbine, ja sam se zapitao: hoće li nas Judita Šalgo zaboraviti?

Pokazalo se da nas nije zaboravila. Istovremeno kad i oduševljenje književne javnosti za njen testamentarni roman "Put u Birobidžan" (1997), krenula je vest da je (zajedno sa Zoranom Mirkovićem) dobitnik nagrade "Karolj Sirmai" (Szirmai Karolj) za najbolju knjigu pripovedaka na srpskom jeziku (nagrada se daje naizmenično za knjige na mađarskom i srpskom).

"Put u Birobidžan" pokazao je da je Judita Šalgo, još dok je bila sa nama, stvorila sebi čudesni dom u zemlji zvanoj Književnost, a ponovni glas knjige priča "Da li postoji život" (1995) je njen povratak iz te zemlje u ono daleko veće (sudbinski održano na Tribini mladih i to na njen rođendan) kada nismo bili ni blizu svesti o tome da će nas promeniti, da nećemo više biti zajedno, kao što više nismo ni sa Slavkom Matkovićem. U knjizi "Da li postoji život" (priče pisane po naslovima prijatelja) Judita Šalgo je pokazala da nas je sve volela i poznavala više nego što ćemo mi to sami ikada moći.

Tada, pitajući se o životu, setio sam se onih dalekih, sedamdesetih godina kada su zloguki telefonski pozivi pretili Juditi Šalgo (direktoru Tribine mladih) da mora nečije veče da opozove, da uvaži nečiju "crnu listu" nastalu iz još crnjeg partijskog mozga. Ona je primala udarce namenjene nama, ondašnjoj umetničkoj bratiji Novog Sada koja je htela da promeni svet. Judita Šalgo je, izgleda, znala da ne možemo promeniti svet. Ali da možemo, bar malo, promeniti umetnost. Što se i dogodilo.

U čitavom njenom delu nema bolećive sentimentalnosti (to je među ondašnjim pesnicima, partijskim miljenicima, bilo obavezno), srpski jezik tu ne plače nad ljudskom sudbinom, on je po prvi put tačan i nemilosrdno logičan, ali koliko osećajnosti, koliko istine, koliko prevratničkih jeretičkih zamisli o izmeni slike sveta.

Kao književni junak knjige "Da li postoji život" Judite Šalgo (naslov "Da li postoji život" ja sam predložio), osećam se danas pomalo neobično. Čas junak njene knjige, a potom junak sopstvenog života, u kojoj stvarnosti čovek danas zaista živi? Gde smo mi u toj iluziji da jesmo?

O tome je i bila reč u pričama Judite Šalgo, velikog majstora pripovedanja. Ona je svet posmatrala očima znanja, poznavanja jezičkog dela, metafizike jezika, ali i metafizike stvarnog života, velikog poznavanja ljudske psihologije.

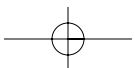
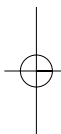
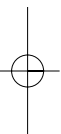
Pisala je onim što je već pisano i zahtevala od nas da to čitamo onim što je već čitano. Malo zakučasto, ali tako je. Da bi se danas čitala književnost, mora se nešto i znati.

Ipak, knjiga pesama "67 minuta naglas" (1980) ostaće za sva vremena pravo stvaralačko čudo. Iz postupka u postupak, iz jednog literarnog sna u drugi, Judita Šalgo je naterala poeziju da preskoči samu sebe, sopstvenu senku, da se ponaša na način čoveka. Pesnički jezik je to retko kojem pesniku dozvolio.

Iz te knjige svi smo ponešto uzeli, kao što je i Judita Šalgo uzela, verujem, do svih nas.

Zato me čudi što se i danas se pitam: zašto je crna duša Novog Sada odbacila čitavu jednu generaciju prevratnika i maštara kakva se možda više nikada neće pojaviti?

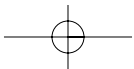
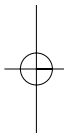
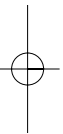
Nismo li mi svi, pa i Judita Šalgo, platili isuviše veliku cenu za svesno odabranu slobodu da govorimo ono što mislimo i osećamo? I da li je duša Novog Sada i danas tako crna?

MINOTAUR

Jutros me je pozvao telefonom: "Večeras te vodim u hotel Park, izvukli su me u nekoj anketi."

Nisam ga videla već nekoliko meseci od one noći trangeljanja u hladnom i zadimljenom kupeu. Stigli smo na novosadsku stanicu i on mi, dok se voz zaustavljao, u žurbi da ne zakasni, rekao: "Slušaj, sada ću sa tobom da uzmem neke svoje stvari. Spakovaću kofer i otići. Ti me nećeš ništa pitati. Jer ne mogu da te slušam. Ne mogu da te gledam. Ako proslaviš samo reč, zadaviću te".

Čitav dan u Leskovcu na nogama, usta nije otvorao. Pre podne smo proveli sa sinom, špartali gore-dole glavnom ulicom, otišli da vidimo muzej koji je bio zatvoren, najzad seli u restoran hotela i pojeli po pljeskavicu. Ranko je, za kratko vreme van kuće, u vojsci, još više izrastao, izvukao se kao puzavica, uvijajući se između nas dvoje, oslonaca sve više udaljenih, sada je zaista ličio na bledunjavu biljku sa po dva ogromna lista umesto stopala i šaka, glave uske, pupoljičasto ušiljene, ružičastog obraza i ušiju. Pripovedao je sitne dogodovštine iz vojničke trpezarije i spavaonice i sve vreme se ljuljao nad stolom tražeći oslonac u priboru za jelo, svijen oko noževa i viljuški, sav u čaši, u velikim komadima hleba koje je gutao nesažvakane, između reči. Pojeo je svoju pljeskavicu, dve žice ražnjića, sve salate, najzad i očevu porciju, skoro nedirnutu. On sam čitavog dana nije ništa jeo, ali se sve vreme nalivao kiselom vodom, predviđala sam da će mu se smučiti – kada smo sina otpatili do kasarne ušao je u prvu kafanu i potražio klozet, zatim je izašao neopranih ruku, uhvatio me pod mišku i vukao prema stanici. Voz je kasnio skoro sat. Kada se pojavio na vidiku, muž me je uhvatio nekako čudno za mišicu kako do tada nikako nije: dodir plašljiv i gotovo nežan, stidljiv, nesiguran kao slučajan, a onda su prsti šake ojačali, ražestili se, shvatili pravu namenu i zarili mi se u mišić sve do kosti. U vozu se činilo da spava, bio se sasvim razlabavio, opustio, skoro rastopio, gvožđurija mišićavog čoveka valjala se tamo-amo po sedištu, nabacivala čas na moje rame, čas na rame susedovo, na ofucane epolete neke teško raspoznatljive i meni nepoznate uniforme, valjda železničkog službenika koja se iz ko zna kojih razloga klatila nasuprot mome mužu i suprotno talasu. Negde pred svanuće izašao je u klozet, posle dugo stajao u hodniku. Kada se vratio videla sam pod ružičastim svetlom neona kako mu je brada naglo izbila kao da se tri dana nije brijao. Sasvim iznenada pritisnuo je svoj bodljikavi obraz na moj vlažan, osetila sam da se opršta. Beonjače su mu sijale ljubičasto i suze na obrazima kao pod indigom ostavljale ljubičaste tragove. Mislim da tog trenutka još nije znao kakvo će se osećanje, mržnja jasna i neumitna izroditi iz tog plika koji mu je muka već načinila u duši. Kada se voz zaustavio na stanici, sišao je ne osvrćući se na mene, požurio niz stepenice podzemnog prolaza. Pred stanicom je mimo običaja uzeo taksí. Nije me sačekao. Nisam ga više videla. Tog jutra je iz štana uzeo nešto svoje odeće, aparat za brijanje, dezodorans i tranzistor. I naravno, kola. Četkicu za zube je zaboravio. Narednih meseci uzimao bi povremeno sve što je smatrao svojim. Dolazio je samo kada sam bila na poslu. Nisam ni pomislila da ga sprečim, da zamenim bravu. Nisam imala hrabrosti da ga zovem telefonom. Bila sam zatečena, nepripremljena, nisam shvatila šta se dogodilo.

Negde sredinom januara pozvao me je telefonom. Gde je? Gušio se ili se linija ili moja slušalica gušila od njegovog jeda. Nije smogao snage da izgovori sinovljevo ime. Spustila sam slušalicu pošto sam mu prethodno rekla samo jednu jasnu i glasnu reč: Ranko. Bolje reći bacila sam je kao pijavicu. Zvao me je narednih dana, i više, narednih noći. Gde je Ranko? Zašto se i njemu ne javlja? Ja sam okrenula sina protivu oca! Ako mu sada zalupim slušalicu i ne odgovorim, doći će i zadaviće me. Nisam spustila slušalicu, ali mu nisam ni odgovorila, želela sam da me zove ponovo sledeće noći, da misli na mene, muči nas oboje. A što je najgore nisam imala pojma gde je Ranko, ni meni se tri nedelje nije javljao, nije više bio u Leskovcu, rekli su mi da je na vežbi, nisu rekli gde, ne vredi da dolazim...

"Večeras te vodim u hotel Park", ponovio je nakon izvesnog vremena osećajući koliko sam zbunjena, "biću u sedam na benzinskoj pumpi."

Vreme je prilično blago za ovo doba godine: hladnoća je iza podneva naglo popustila, bio je jedan od onih varljivih martovskih predaha koje zima na izmaku uzima da bi se sredila i ojačala za završni udarac. Bilo mi je vruće u bundi – Bože, zašto sam obukla budnu? Neka glupa životinja, kuna ili zec u meni, želela je da se dodvori, umili svom lovcu s onu stranu – a ipak, u kolima dok smo se vozili bivšim bulevarom JNA, drhtala sam kao peruška okačena o retrovizor. Ispričao mi je kako mu je pre desetak dana na auto pijaci prišao neki momak i poturio anketni listić neke turističke agencije, korporacije ili tako nečeg. "Rekao sam mu da mi nije ni do kakve ankete niti do letovanja, ali je momak bio uporniji. Radio je na procenat. Juče su me pozvali iz agencije i rekli da bi im bila čast da budem njihov gost na svečanoj promotivnoj večeri i da obavezno dođem sa suprugom."

Stakla su se od nečeg ovlažila, možda je počela da sipi kiša – promena vremena – i on je uključio brisače. Rukama je čvrsto stezao volan /nekada ga je držao samo palčevima, ostali prsti su nezaposleni mrdali po vazduhu/, brisači su stenjali, zanosili se levo desno, za mlazevima, ne više kapima, vode i odupirali, pristajali i odbijali: da-ne-da-ne. I moje su se misli spoticale i odjekivale tamo-amo. Zašto me je iznenada pozvao? Da li je naumio da me prisili da mu kažem ono što ni sama ne znam – gde nam je sin? Da me privoli na razvod koji mu iz inata ne dam? Ili da mi prizna kako se prevario, kako ga je bila savladala kao neka bolest, teška, izluđujuća muka koja mu je navukla mrenu na oči i srce, ali je mržnja nestala i sa njom i sve te slučajne žene o koje je .. i kako uostalom – UOSTALOM! – da ima vesti od sina, primio je poruku i kako zapravo – ZAPRAVO! život sinovljev, naši životi i spas čitavog sveta zavisi ponajpre od naše uzajamne supružničke ljubavi. Ili me je pozvao samo da mi zada završni udarac, naprosto želi da me odmami do hotela, do nekog žbuna u njegovom parku, premlati i zadavi, kako mi je već jednom bio nagovestio. Desetak minuta kasnije u hotelskom holu, pružio mi je cigaretu.

Našli smo se na promociji programa agencije čije ime nisam upamtila i koja ima svoje ispostave u Beogradu, Novom Sadu. Prvo smo uvedeni u pripremnu salu, gde smo jedno vreme sedeli svi zajedno da se tako međusobno upoznamo. Većina nije imala pojma o čemu se radi i kada smo već bili na putu da se obavestimo od onih koji su iz razgovora sa prijateljima koji su prethodne večeri bili ovde, takođe svi bolje stojeći dobitnici iznenadnog zgoditka na lutriji, prekinuti smo pozivom da pređemo u svečanu salu. Svaki

par je dobio poseban sto i društvo posebnog domaćina. Njihova dužnost je bila, kako se pokazalo, da se potrude oko ugodnosti i dobrog raspoloženja potencijalnih klijenata, da nas kroz neobavezno časkanje "oslobode" napetosti i zbunjenosti, rezervisanosti i nepoverenja pred mnoštvom stvari koje nam se nude iznebuha i da nam uopšte pruže sve one male informacije koje neće moći da nam tokom večeri pruži lično glavni menadžer, pokažu kataloge sve turističke raskoši i podstaknu u nama čežnju za luksuzom koju su neki od gostiju u ovim tužnim godinama privremeno prigušili, da bi joj se sada, naklonošću sudbine ponovo prepustili.

Kelner u isflekanj beloj platnenoj bluzi spusti ispred nas na sto šoljice tanke espresso kafe, a onda glavni menadžer /Pavlović?/ stade pred improvizovani pult i započe govor:

"Zahvaljujući srećnom slučaju i volji ankete, vi, ovde prisutni imate privilegiju da odmah večeras – ali samo večeras! – uz znatan popust koji sutra ujutru već ne važi, postanete vlasnici četvorokrevetnog apartmana najviše kategorije u jednom od najekskluzivnijih i najlepših apartmanskih naselja, kompleksa na Mediteranu, da sebi i svojim naslednicima kupite ovaj dragulj koji će u sva tamna vremena poput ovog osvetljavati vaš život."

Gospodin Pavlović je govorio uz pomoć dijapozitiva, oko petnaestak minuta ili nešto više. Govorio je tačno kao televizijski spiker, a opet, svaka reč je izlazila iz njegovih usta sa naporom, kao da je jezik svaku zakucavao u pano ili nevidljiv zid između njega i nas. Sav je i građom tela i stavom i oblikom glave bio nekako čekičast, jake, isturene brade i zaturenog, pljosnatog čela i sve što je tokom svog izlaganja izrekao hodajući kasnije između naših stolova, zadavalo je bol mom preplašenom umu, glavi preosetljivoj na promene vremena i mesta, kao neko suvišno znanje, udarac pesnicom kojem ne mogu da se oduprem i od kojeg ne želim da se branim. Njegovi udarci su govorili: Vi-dame-i gospodo-uživajte u životu- ti-ženo-moraš-biti-srećna... i ja sam zatvarala oči, prepuštala se udarcima i osećala kako upravo u ovom času, dok mi se glava zanosi, ili već u sledećem talasu topline, počinje moja sreća. Naš momak je gledao u njega blistavih očiju, kao učenik koji se beskrajno divi učitelju, ali već u sebi oštri oružje kojim će udariti po njemu – Milivoj je sasvim suprotnost svom uzoru, pretpostavljenom. Elastičan, gotovo mek, popustljiv ali izdržljiv kao opruga, što se pokazalo po načinu kako je ustajao kao da se opušta oroz, u času kada bi kasnije g. Pavlović prilazio našem stolu da primi uvid u tok pregovora, pojasni uslove rajskog uživanja i vlasništva nad istim. Bio je amortizer između nas i marketniške agresije svog pretpostavljenog, štedeći nas, dopuštajući da se opustimo, pripremao nas za podleganje, konačnu predaju i pristanak, da ublaži naše nepoverenje pred mogućom investicijom koja nam je naprasno ponuđena, da nam pruži mala, dodatna obaveštenja, ispriča neku zgodu, prelista sa nama luksuzni katalog svekolike turističke raskoši i u nama zapali i ohrabri žudnju za luksuzom, pa nas dva ili tri sata kasnije, bezbolno – tako da ni sami ne opazimo, kao usnule mesečare odvede do male, bočne kancelarije u kojoj ćemo još jednom popuniti upitnik i potpisati kupoprodajni ugovor.

Pričao je i o sebi, rekao je da je student elektrotehnike, da ovde radi za kompaniju honorarno, da je izabran na testu inteligencije, da je zapravo istorija njegova prava strast. Istorija Rima posebno. Kada zaradi dovoljno novca, otići će u Večni grad, grad svojih snova. Istina, do sada nije putovao u inostranstvo, samo jednom na Kipar, ali već idućeg

150

leta će svakako otići na Krit, gde se nalaze luksuzni apartmani koje prodaje na večerašnjoj promociji...Potom se raspitivao o nama i kao uzgred ponovo se vraćao Kritu, pričama o lavirintu, Minotauru...

Neki parovi su ustajali i izlazili iz sale, odmah odlazili kući, drugi su dolazili da potpišu ugovor. Moj muž je lagano listao katalog. Tu je bilo na desetine letovališta, apartmanskih kompleksa sa pet zvezdica, širom sveta u sastavu turističke megakorporacije sa simbolom bika u zaglavlju – Kipar, Mikonos, Tera, Rodos, Tenerifi, Maroko, Karibi. Informacije o prevozu, turističkim programima, putovanjima, centrima, pijacama, istorijskim znamenitostima, pogodnostima. Dečak je pokazivao već prve znake nervoze, vadio je olovku i škljocao patentom, bilo je već vreme da se pokažu prvi znaci njegovog truda na nama, trenutak kada bi moj muž upitao za cenu, pa da odmah pozove za sto jednog od pretpostavljenih i ovlašćenih da barataju ciframa i ponudama, ali moj muž sve vreme ne podiže oči niti proslavi ijednu jedinu reč.

Kelner je došao da pokupi prazne šoljice. Čitavog dana nisam ništa jela. Sećala sam se da je moj muž jutros pominjao neku večeru – "vodim te na večeru u hotel Park?" Bila sam gladna, ali glad nije dolazila iz želuca već iz čitavog bića. Bila sam najednom prazna kao da nikada u životu nisam mislila, osećala, doživela išta, kao da nisam ni imala svog života. Kao da moj život upravo počinje nad ovim praznim stolom, nad ovim debelim turističkim katalogom iskrzanih rubova, prizorima plaveti i izobilja. Bilo mi je, razume se, od početka jasno: menadžer je objasnio o kakvom je vlasništvu reč: apartmani se, doduše, kupuju u trajno vlasništvo, ali se ono odnosi na samo određenu sedmicu ili dve godišnje, zavisno od mogućnosti kupca, ali ja sam gledala te sličice i slušala glas, imala osećanje da je to moje apsolutno vlasništvo, da mi ti rajski prizori iz snova pripadaju potpunije i trajnije od bilo čega što sam u životu stekla.

Milivoj je govorio prividno opušteno:

"Vidite ovaj bazen na trgu, u središtu apartmanskog kompleksa. Danju po njemu plivaju mali suncobrani od palmovog lišća i beli stočići u obliku labuda koji pod svojim krilima nose osvežavajuće napitke i sladoled, ušćereno voće, tako, ako ožednite, možete da, ne izlazeći iz vode, samo odškrinete krilo i okrepite se. Predveče kada sunce oslabi, tu je nešto žešće, mastika, konjak, ili čaša crnog vina. A noću bazen je središte zabave. Pet minuta pred ponoć, sedam devojaka i sedam mladića u sedefastim kostimima izvode oproštajni ples vođeni čarobnim zvucima frule, pod tirkiznim svetlom reflektora, dok crni Minotaur, nag, sa maskom na licu, otima devojke od sedefastih partnera i odvlači ih sa sobom jednu po jednu u svoj vlastiti labirint na dnu bazena."

Oči dečaka Milivoja sijale su kao reflektori. Tačnije, kao dva okrugla bazena između kritskih apartmana osvetljenih reflektorima. Nakon što je Minotaur odveo i poslednju sedefastu devojku, svetlost se lagano ugasila i ja videh kako i par za susednim stolom ustaje, oni poslednji osim nas, jer su drugi već napustili salu. Znala sam da moj muž nema novaca da kupi ni jedan jedini dan u ovom bazenu, ni jednu belu rukavicu uslužnih konobara koji samo u tim belim rukavicama sluče svaki obrok, ni jedan svileni krevetski čaršav posteljine koja se menja svakog jutra, ali nisam mogla da ustanem i napustim igru, izađem iz sale u vlažno veče sa mužem ili bez njega, vratim se u krevet, svoj pusti

– ili muževljevi, svejedno. Moja je želja sada bila veća, teža, luđa. Ništa sem tog sjaja koji me je u trenutku omamio, nije moglo da me zadovolji. Zanima me je samo neostvariva želja, sve drugo je bilo u mraku.

Najednom me je sve zanimalo, gorela sam od žudnje, od preke, životne potrebe da znam sve, da mi se sve objasni. Kakva je to turistička kompanija? Zašto na ovaj način promovira svoje programe, htela sam tačno da znam šta se sve nalazi u apartmanu, u svakoj prostoriji, šta je u uglu pored kreveta, čime je presvučen madrac ispod svilene posteljine, da li je to vodeni dušek, šta se služi za doručak? Kako se love i pripremaju oktopodi, kakva je autobuska mreža na ostrvu, kada pada senka na balkon, koliko su dugački hodnici, i momak je, naš vodič, grozničavo listao taj jedini, po rubovima već iskrzani katalog, kao po knjizi života, tražeći odgovore na moja pitanja, tri puta ustajao, odlazio do nekog od susednih stolova, kratko se konsultovao sa svojim isto toliko mladim kolegama, jednom je za naš sto pozvao glavnog menadžera, koji je jedini nadležan da razgovara o cenama apartmana, za popuste za polusezonu i vansezona, i druge popuste koji važe samo za to veće i nikad više.

U sali je gorelo samo još jedno prigušeno svetlo. Milivoj je nervozno škljocao olovkom, nije znao šta ja hoću, da li je izgubio klijente ili ima još neke šanse, očigledno nije verovao da je sve izgubljeno, kao da se još predomišljamo, i da će nas možda odvesti u kancelariju i dobije procenat od sklopljenog posla, ali moj muž je već izašao iz sale, verovatno i iz hotelske zgrade. Milivoj je stajao pored mog stola i nervozno pogledavao put vrata, ja nisam htela da ustanem.

Čitav život, sve što je ikada bilo između nas dvoje, zaljubljenost, strast, briga za sina, nad kvadratima mediteranske plaveti, oblaka, izlazaka i zalazaka sunca, nad nizovima cvetnih balkona, svilom presvučenih francuskih kreveta, mermernih kupatila i trpeza načičkanih kristalom, srebrom i porculanom po kojem gamižu kuvani rakovi, sav jedan izgubljeni život, razlio se u poplavu svakojakih pitanja koja nisam mogla da zaustavim ni obuzdam.

Kao što nisam ni mužu htela da dam razvod. Iz želje za osvetom, da ga urazumim, izlečim od grča, cinizma. Baratao je sa mnom čitavog života, jedno jutro se probudio i shvatio da se izlečio. Bio se navikao na mržnju i trebaće mu vremena da se odvikne. Ništa nije moguće – spas je u nemogućem. U fantaziji gluposti, u neostvarivom projektu našeg života. Ne mogući ništa da učini sa životom, on se predao fantaziji. Što je briga za sina veća, fantazija je lekovitija, kao da nas je neko bacio u tajno spiritističko društvo, da nas omađija i kada izađemo i dođemo sebi, znaćemo na čemu smo. Imamo poruku od živih ili pokojnih? Sa dna duše naših bližnjih? To je volšebni komad sveta van svakodnevice, van dnevnih aktuelnih emocija. Čistilište je prljalište sa anđelima/demonima-vodičima.

Naš uporni vodič, poluinteligent sa visokim koeficijentom lukavosti, škljocao je i dalje u nedoumici olovkom.

Shvatila sam da smo svi mi, i ovi ljudi oko nas i nas dvoje, ovde GREŠKOM, kao što je mržnja greška. Do suza me je mučilo njegovo prisustvo i čekala sam trenutak da ode,

152

da se muž vrati, kaže mi nešto ili kaže u prisustvu ovog svedoka, momka koji je ovde umesto Ranka, onako kako je on sedeo između nas u Leskovcu, i ja gotovo da sam poverovala da smo kompletni, da nisam već sasvim sama i da se vratio onaj trenutak pre izbijanja mržnje i da je sve moguće poništiti.

Sedeti i dalje i listati katalog dok me ne izbace. Čitav život kao da je bio lažno letovanje, dugi medeni mesec sladosti. Živeti u životu koji nam pripada samo sedam ili četrnaest dana godišnje, odnosno desetak minuta ili sekundi tokom dana. Odjednom se život ukazuje u pozlaćenom sjaju koji ne mogu da podnesem. Zastrašuje me taj rajski sjaj – šta on hoće sa mnom? Igra se? Zavarava me? Pred očima mu je Smrt na Nilu? Zaplet – Smrt na Kritu?

"Moj muž i ja smo razvedeni," kažem mladiću koji guta pljuvačku. Čuo je malopre kako je moj muž dok me hvata za mišicu i poluglasno kaže "Hajdemo!" promrsio kroz zube: "Rekli su mi da ćemo biti gosti na večeri. Nisu mi rekli da li će biti večera ili večer." Lukavstvo mega-korporacije koja je lako ušla u lavirinte naše gramatike, tajne akcenata. Od sedenja su mi noge utrnule, u sali je hladno, i da hoću da ustanem ne bih mogla... ne znam zašto me je doveo ovamo.

Odjednom me obuze talas mržnje. Dovukao me je ovde samo da bi me ponovo odgurnuo, da bi dao zamaha svojoj mržnji. U jednom trenutku dok sam slušala o Kritu, bazenu, dopustila sam da me zaslepi sjaj svilene posteljine i kristalnih čaša – pet meseci skapavam na minimalcu. Zašto me nije odvuкао u žbunje i pretukao, ako ima potrebu da me muči, čemu taj komplikovani postupak, taj sistem mučenja, čitava ova dramaturgija tokom koje treba ponovo da preživim, prođem silaznu putanju naše ljubavi, braka: ima potrebu da me iznova, s vremena na vreme ponovo odbaci kao zmija košuljicu da svaki put izađe sa osećanjem olakšanja, čistote. Ritual odbacivanja. Mržnja mora od nečega da živi. Ona se hrani nagoveštajima neželjene ljubavi, mrvicama bivšeg privida, života. Samo trenutak zaslepljujućeg sjaja da bi i mržnja zasijala novim sjajem.

Sedela sam već sasvim sama u sali sa prigašenim svetlima, napuštena od svih i intenzivno, strasno razmišljala kako da uteknem od njegove, mržnje, od mržnje uopšte.

Na Krit? Minotauru u lavirint?

DVE PESME

PITA

(rezanci sa makom)

Kratko prskaju sijalice:
ispod sjajne opne prosipaju se ljubičasto crna zrna maka
Evo mraka za večeru!
Svetlost je bezukusna jer se (brža od misli)
odbija od jezika, i od najsajnijih reči
Mrak u zrcima pada u usta
crne tačkice (u uglovima između zuba)
semenje/zrnca otrova
Svako crno zrnce na zubu – ulaz u po jednu pećinu
jedna nova usta
kroz male crne tačke u zubu
Opijen/usnuli jezik klone na zube;
utrnuli zubi utonu u desni
san se sliva
tama se cedi kroz slojeve
i lagano taloži čađ
u našem želucu
i dan prođe kroz telo, pročisti se
Kada beži od mraka
samo mu tabani i listovi svetlucaju
Čovek koji svaki dan pojede svoj pun tanjir mraka
Čovek koji ispljune mrak
građi sebi kućicu
spava sklupčan u svom želucu
SAN KAO MAGLENI OBLAK NIZ TELO.

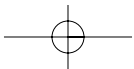
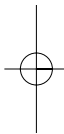
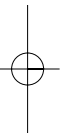
154

IZMICANJE IZ ŽIVOTA

Jutros u samousluzi naplatili su mi
 1/2 kg. crnog hleba kao 1/2 kg belog 7,50 din
 1/2 kg. mekog sira kao 1/2 kg. tvrdog 63 din
 1 kg. starog lika kao 1 kg. mladog 39 din
 2 kg. letnjih jabuka kao 2 kg. zimskih 18 din
 1 par ženskih čarapa kao 1 par muških 92 din
 ukupno: 219,50 din

Novac neće da mi vrate. Nude mi:
 razliku između crnog i belog: od jednog svetlosnog zraka pobeleće, kažu, i najcrniji hleb;
 razliku između mekog i tvrdog: kroz jedno bolno iskustvo i mesec dana strpljenja
 otvrdnuće, kažu, i najmekši sir;
 razliku između starog i mladog: jednom pronađeno vreme podmladiće, kažu, i najstariji
 luk
 razliku između letnjeg i zimskog pola ekliptike, (182 i po dana)
 između perihela i aphela (5 miliona kilometara) ozimiće, kažu i najletniji plod
 razliku između ženskog i muškog:
 šest atoma polnog hormona

Ovim što ste mi zakinuli (219,50 din), ženo,
 mogu da otkupim čitav svoj životni dug.
 Da platim sebi još jedan život.
 Tanana razlika između hleba i njegove boje
 deli one koji jedu od onih koji samo gledaju.
 Nećeš me prevariti, ženo, sve dok te mogu pogrešno razumeti.
 Živim na krajnje tesnom prostoru svog nesporazuma
 sa kasirkom u samousluzi "Jabuka"
 Prevarena sam: oduvek živim od onoga što su mi zakinuli.
Uspeće da me prevari samo onaj koga ne mogu pogrešno razumeti.
 Ko gubi taj dobija. Kasirkina laž je sušta istina.
 ko veruje u laž, obogatiće se
 (Imaće dva života)
 Kasirka mi je pomogla da shvatim novčanu vrednost RAZLIKE
 pomogla mi je da osetim
 da je ponešto u mom životu iskazivo, izračunljivo
 (da ima vrednost)
 da jedino što je merljivo/iskazivo – jeste GUBITAK.

BIBLIOGRAFIJA:**Dela:**

1. *Obalom*, pesme, Matica srpska, Novi Sad, 1962.
2. *67 minuta naglas*, pesme, Matica srpska, Novi Sad, 1980.
3. *Život na stolu*, pesme, Nolit, Beograd, 1986.
4. *Trag Kočenja*, roman, Književna zajednica, Novi Sad, 1987.
5. *Da li postoji život*, pripovetke, Vreme knjige, Beograd, 1995.
6. *Put u Birobidžan*, roman, Stubovi kulture. Beograd, 1997.
7. *Jednokratni esej*, eseji, Stubovi kulture, Beograd, 2000.
8. *Kraj puta*, drugi deo *Putu u Birobidžan*, Narodna knjiga, Beograd, 2004.

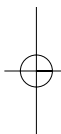
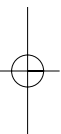
Prevedi:

1. Katalin Ladik. *Bludna metla*, Forum, Novi Sad, 1984.
2. Domonkoš Ištvan: *Ja biti*, Matica srpska, 1973.
3. *Iz savremene mađarske poezije u Jugoslaviji*, Sarajevski dani poezije, 1986.
(sa grupom autora)
4. Ištvan Konc, *Pesme*, Narodna knjiga, Beograd, 1987.
5. Tolnai Oto, *Gerilske pesme*, Tribina mladih, Novi Sad, 1967.
6. Magda Sabo, *Jagnje Jova*, Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad 1987.
7. Domonkoš Ištvan, *Punjena ptica*, Radnički univerzitet "Radivoj Ćirpanov", Novi Sad, 1972.
8. Domonkoš Ištvan, *Havarija*, Prosveta, Beograd, 1987.
9. Siveri Janoš: *Vavilon*, Matica srpska, Novi Sad, 1990.
10. Major Nandor: 1966.

Kritike:

1. Acs Karoly. Lirai ugyelat, Magyr Szo
2. Tišma Andrej, Knjige iz "Bele edicije": *Judita Šalgo. 67 minuta naglas*, Misao, 1981.
3. Živanović Milan: *Hladnokrvna umetnost*, Dnevnik, Novi Sad, januar 1981.
4. Todorović Dragan: *Život na stolu*, Politika ekspres, decembar 1986.
5. Pisarev Đorđe: *Roman jednog romana*, Dnevnik, decembar 1987.

6. Grujičić Nenad: *Demistifikacija stvaralačkog čina*, Dnevnik, decembar 1987.
7. Kalač Iso: *Eksperimentalni roman*, Komunist, april 1988.
8. Vucić Miroslava: *Judita Šalgo - Trag kočenja*, OKO, 1988.
9. Sekelj Vojislav: *Omogućiti pisanje*, 23 kritike, "Stražilovo", 1988.
10. Sebić Mirko: *Da li postoji priča*, Naša borba, novembar 1996.
11. Pavković Vasa: *Šta umetnost znači*, Vreme, april 1996.
12. Đurić Dubravka: *Istraživanje kodova književnosti*, Naša borba, avgust 1996.
13. Rešin Tucić Vujica: *Smrt je negde drugde*, 1996.
14. Rešin Tucić Vujica: *Judita Šalgo: In memoriam*, Nezavisni, 1996.
15. Kabiljo Simha: *Judita Šalgo – In memoriam*, Jevrejski pregled, bilten IV-10, 1996.
16. Ramadanski Draginja: *Jezik prizivanja*, 1997.
17. Đerić Zoran: *Nad otvorenom knjigom*, ProFemina 9-10 1997.
18. Ilić Dejan: *Ženski kontinent. Republika*. List Knjige, oktobar 1997.
19. Ilić Dejan: *O histeričkom mehanizmu birobidžanskog fenomena*, Reč br. 46, jun 1998.
20. Božović Gojko: *Umetnost i stvarnost*, Reč br. 46, jun 1998.
21. Lukić Jasmina: *Birobidžan kao ženska utopija*, Reč br. 46, jun 1998.
22. Gordić Vladislava: *Priče o t(e)lu*, Reč br.46, jun 1998.
23. Lazić Radmila: *Judita Šalgo u Antologiji savremene ženske poezije Mačke ne idu u raj*, Samizdat FreeB92 2000.
24. Zagoričnik Franci: *Az en 67 percnyi hallgatasom*

CIP

